DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 13899

Bitola Memorial Book

ʾIr u-shemah Monasṭir

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margolis
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

Original publication data

AUTHOR	Oren, Uri.
TITLE	ʾIr u-shemah Monasṭir.
IMPRINT	Tel-Aviv, c1972.
DESCRIPT	167 p. : ill., ports. ; 22 cm.
SUBJECT	Jews -- Macedonia -- Bitola -- History.
	Bitola (Macedonia) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Macedonia -- Bitola

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

עיר ושמה מונסטיר

עיר
ושמה
מונסטיר

אורי אורן

הוצאת "נאור", תל־אביב
רח' שטרוק 7

דפוס "המרכז" בע"מ, ת"א

תוכן העניינים

תודת המחבר נתונה לכל האנשים הרבים שסייעו בעבודתו בעצה ובהדרכה ובמיוחד למר ראול טייטלבאום, שגילה שקדנות ומסירות לביקוט עדויות ואסמכתאות מתוך מסמכים הכתובים בשפה היוגוסלבית, שבהעדרם לא יכול היה ספר זה לצאת לאור.

פתח דבר

באחד מימי קיץ 1970 צלצל הטלפון בביתי ואיש בעל קול, בלתי מוכר, הציג עצמו באוזני. שמו דויד אביכזר, אמר. לשעבר חיפני ומזה שנים אחדות משמש כחזן בבית־הכנסת של הקהילה הספרדית בניו־יורק. הוא ביקשני כי אועיד לו פגישה והזמנתיו לביתי למחרת היום אחר־הצהרים.

אורחי היה איש צעיר, ממוצע קומה ובעל פנים נמרצים. הוא דיבר עברית גרונית, נמלצת מעט, ובמהרה ניגש אל הענין לשמו בא.

הוא עושה בארץ זה שבוע ימים כשליחו של נדבן יהודי בשם לואי רוסו, היושב בניו־יורק. מר רוסו הירבה תרומותיו בעבר למפעלי צדקה בישראל ואף עתה תרם מאות אלפי דולר לכינון מכון אוניברסיטאי על הר־הצופים שישמש לבני עדות המזרח. מר אביכזר נתבקש לייצג את מר רוסו בטכס הנחת אבן היסוד להקמת הבנין. זו היתה שליחותו האחת, ואילו שליחותו השניה היא שהביאה אותו אלי.

תהיתי לסיבה.

ובכן, אמר אורחי, מר לואי רוסו נולד בעיר קטנה בדרום יוגוסלביה ובה בילה את ימי ילדותו, בטרם היגר עם משפחתו לארצות־הברית ועשה בה חייל רב. ידיד נעורים היה לו בעיר מולדתו — איש בשם ליאון קמחי, עמו לא נפגש מאז עקר לניו־יורק, בהיותו כבן 15 שנה. ליאון קמחי זה היה איש יוצא דופן בסביבתו שהקדיש את חייו לציונות והציל מאות מבני עירו מגורל השואה בשלחו אותם לארץ־ישראל, בשנות השלושים. הוא עצמו דחה עלייתו כי סירב להפקיר את בני עדתו, וסופו שנפל בידי הגרמנים ונשלח ב־1943 למחנה ההשמדה בטרבלינקה, עם שאר יהודי העיר. לואי רוסו מבקש עתה להציב לו יד ושם בספר שיספר את קורותיו ואת תולדות עיר מולדתו. כתיבת ספר זה הוא מציע למסור בידי.

״מה שם העיר?״ — שאלתי.

״מונסטיר״ — אמר החזן.

מעודי לא שמעתי שם עיר זו.

״השם המצוין עכשיו במפה הוא ביטול״, אמר אביכזר. ״מונסטיר הוא שמה התורכי של העיר, ולאחר מלחמת הבלקנים והתפוררות האימפריה התורכית, הוסב שמה לביטול״.

גם שם זה לא היה מוכר לי. אך ככלות הכל גיאוגרפיה אינה תחום עיסוקי.

נטלתי את מפת האטלס אשר שימש אותי בימי בית־הספר ויחד עם החזן ערכנו מסע בדרומה של יוגוסלביה עד שנפלה אצבענו על השם המבוקש: עיר קטנה, רשומה באותיות קטנות ומחוקות השוכנת בצומת הגבולות יוגוסלביה, אלבניה ויוון — ביטול.

בזוכרי את ההרגשה שפקדה אותי אותה שעה לא אוכל להגדירה אלא כתחושת מורך וזרות.

כיצד ייתכן שיעלה בידי לקרב את זכוכית המגדלת אל אותיות נשכחות אלו, עד כדי כך שאראה בהן עיר חיה העומדת על תילה? אין אוכל לספר סיפורה של קהילה ששוב אינה קיימת, שרוב תושביה עלו במשרפות ויתרם נפוצו בעולם? איך אצליח לקרום בשר ולהפיח רוח באדם שמעודי לא שמעתי שימעו ואשר עבר מן העולם בימים שאני עצמתי הייתי ילד?

ואילו עכשיו, בתום חודשי מחקר ארוכים, אני מודה על ההזדמנות שנפלה בחלקי ועל החוויה המיוחדת שנתנסיתי בה. ביקרתי בעיר ודובבתי את תושביה הגויים — שעודם זוכרים את שכניהם היהודיים, המתים. נטלתי תצלומים מן הרחובות והמקומות בהם התנהלו אותם אירועים המסופרים בספר זה ולקחתי דברים כמעט עם כל אדם בישראל אשר הכיר את ליאון קמחי ושיקם את חייו בזכות פועלו.

מעט־מעט, תוך שיחות ממושכות עם אנשים זקנים ברובם — שכוח זכרונם הפליאני לא אחת — קרמו דמותו של האיש פנים ותואר, עד כי כמעט חוויתי חוויה של הריון שלידתו הביאה לעולם ספר קטן זה.

סבורני כי עלי להחזיק תודה למר רוסו על המפעל אשר יזם ואיטיב לעשות אם אצטט כאן, כלשונו, מכתב שקבלתי מידיו, לפני חודשים אחדים, במהלך עבודתי.

וכך כתב לואי רוסו:

״הגעתי לארצות־הברית של אמריקה בשנת 1913. עזבתי מאחורי את כל חברי לנוער במונסטיר ושנים מעטות לאחר מכן החלו אחדים מהם להגיע אף הם ליבשת אמריקה.

״מכל חברי אשר נותרו במונסטיר זכור לי בחור אחד בשם ליאון

מוריס קמחי, צעיר מזהיר ומבטיח. הוא היה קשיש ממני בשנה, או שתיים, ולמד בכיתה גבוהה יותר.

"ככל הזכור לי הוא היה הנער המזהיר ביותר בבית־ספרנו.

"חמישים וחמש שנה לאחר עוזבי את מונסטיר הגעתי לביקור בישראל והתאכסנתי ימים מספר במלון 'דן' בתל־אביב. בשהותי שם קיבלתי צלצול טלפון מבן־דודי, ניסים רוסו המתגורר בחיפה. הוא מסר לי כי שלושה אנשים מבקשים לראותני בענין חשוב וביקשתי כי ישלחם אלי. היו אלה יוצאי מונסטיר המתגוררים בארץ מזה שלושים וחמש שנה, והם העלו בפני משאלתם לתמוך ברעיון שהם נושאים עימהם זמן רב מאוד. היה זה אודות אותו צעיר, ליאון קמחי שנספה במחנה המוות של טרבלינקה עם שלושת־אלפים בני עדתו תושבי מונסטיר, בשנת 1943. הם חשו כי אדם זה, שבשנות השלושים הציל את חייהם של מאות אנשים מבני העיר, איננו זכור כראוי. מן הדין, אמרו, כי תוצב לו יד ושם.

"נתתי את הסכמתי העקרונית מיד.

"אין לי ספק כי ליאון קמחי היה איש יוצא דופן ברוחב תפיסתו את החיים ובאומץ ליבו. עוד בשלב מוקדם חזה את האסון שצופן העתיד לבני עדתו ועשה את כל אשר ביכולתו לשולחם לארץ־ישראל בטרם יאחרו את המועד. מאמציו הגיעו לשיאם בשנות השלושים המאוחרות, אך עם פרוץ המלחמה, ב־1939, עדיין היה הוא עצמו במונסטיר. כקברניט אמיץ סירב לנטוש את הספינה הנטרפת. הוא נאבק עד כי היה מאוחר מדי למלט את עצמו ואת בני משפחתו והם הושלכו למשרפות עם שאר בני העיר.

"איש לא חזה את השואה בדרך שבה נתרחשה ובוודאי גם קמחי עצמו לא צייר בנפשו קץ מחריד כל־כך, אך הוא התריע בכל דרך על הסכנות שצופן העתיד הקרוב. עם זאת דחה את ההפצרות להצטרף בעצמו אל האנשים ששלח לישראל ונשאר על עמדתו כחייל. איננו יכול, אמר, להשאיר את בני עדתו כצאן בלי רועה.

"שלושת האנשים שבאו אלי למלון 'דן' הציעו כי אקים מונומנט לזכרו של ליאון קמחי. הקדשתי מחשבה רבה להצעה זו והחלטתי לדחותה. חושבני כי מצבת אבן אינה הדרך הראויה להנצחת שמו של אדם, על שום שברבות השנים לא יאמר שמו מאומה לאנשים הצעירים שיראו אותו חרוט על גבי האבן.

"הרב מרנס, רבה של הקהילה הספרדית בניו־יורק, והחזן אביכזר הם שהעלו בפני את הרעיון לספר את סיפור חייו ופועלו של ליאון קמחי בספר, ומשימה זו אני מבקש להפקיד בידיך. כשלעצמי רואה אני חובה לסייע בהוצאת ספר זה לאור על שום שהכרתי את האיש בנעורי ואני יודע כי

ראוי הוא. תקוותי היא שהאנשים הרבים שהכירו את ליאון קמחי והרבים יותר שיתוודעו אליו באמצעות ספר זה ילמדו להבין ולדעת משמעותה של מסירות אנושית וכושר הקרבה אישי.

"ליאון קמחי ז"ל נתן לנו שיעור הראוי שייזכר. בני אדם לא באו לעולם אך ורק כדי לחיות בו את חייהם ולשמוח בשמחותיהם, מבלי שיתנו דעתם על זולתם. מי שרואה את תוכן חייו בשירות הציבור ואף מקיים זאת עד גמירא נותן טעם חדש למשמעות קיומנו.

"מצער הדבר עד כאב שליאון קמחי לא האריך לחיות כדי לראות את תקומתה של ישראל ואת יסוד המדינה. היתה זו המטרה לה הקדיש את חייו מאז עמד על דעתו. אלוהים הניחו במקום שהניחו כדי להקנות חיים למאות אחרים ולפיכך מאמין אני כי ליאון קמחי היה מרטיר במובן הנאצל והאמיתי של מושג זה".

הבאתי מכתבו של מר לואי רוסו במלואו, על שום שבו עצמו מצויה אחת העדויות הנאות ביותר לזכרו של ליאון קמחי. סבורני גם כי ראוי להחזיק טובה רבה למר רוסו על התרומה שהרים בהוצאת ספר זה לאור, על כל ההוצאות והטרחות הכרוכות בכך.

היתה לי הזדמנות להפגש עם מר רוסו — איש בעל הדרת פנים וחזות מעוררת כבוד — בביקור נוסף שערך בישראל ב־1970 והחלפנו דברים לגבי תוכנו של הספר, לאחר שהתחלתי באיסוף החומר לכתיבתו. ספרתי למר רוסו כי ההסטוריה לא השאירה הרבה עדויות כתובות לפועלו של ליאון קמחי וגם העיר מונסטיר לא זכתה להיפקד בספרים אלא בשורות מעטות. את עיקר החומר שאבתי מעדויות האנשים אשר נולדו וגדלו במונסטיר — היא ביטול. כן ליקטתי עדויות שנשתמרו בארכיון הכללי בבלגראד, נעזרתי בעתוני התקופה, בזכרונותיהם של אנשים שפעלו לצידו של קמחי בעבודה הציונית, ובחומר שהוציאה עירית ביטול לזכר העדה היהודית שהושמדה. מבין למעלה משלושת אלפי היהודים שנאספו ע"י הגרמנים והבולגרים בביטול ב־11 במרס 1943 ונשלחו למחנה המוות הצליחו למלט את נפשם ששה אנשים בלבד. כל השאר מצאו את מותם במשרפות של טרבלינקה.

מצאתי, איפוא, לנכון לספר על פועלו של ליאון קמחי על רקע תיאור העדה היהודית בביטול. לא רק משום שביקשתי להציב בכך יד לזיכרה של קהילה שלמה שנכחדה, אלא משום שחייו של ליאון קמחי היו מזוהים בשלמות עם חייה של עדתו. עובדה היא כי לליאון קמחי לא היו כמעט חיים פרטיים. עד גיל 40, חמש שנים לפני מותו, לא הקים לו משפחה ואיש אינו יודע לספר על אישיותו ועל חייו, אלא בהקשר לפועלו הציבורי.

ו. קול ענות חלושה

בארכיון "יד ושם" בירושלים, בקומת המרתף, שמור תיק מזעזע. שלושה ספרי רישום בעלי כריכה קשה, ששיני הזמן כבר נתנו בהם אותותיהם — רשימותיהם של יהודי ביטול, שנספו כולם במחנה ההשמדה, ואשר למרבה הפלא נשתמרו ומצאו דרכם לארכיון השואה. הרשימות נערכו ע"י השלטונות המקומיים בעיר, במחצית השנייה של 1942. היה זה במסגרת השלב הראשון להכנות המעשיות לגירושם של יהודי ביטול אל משרפות המוות בפולין הרחוקה.

כל אחד ואחד מראשי המשפחה היהודים, נקרא לבוא ולהתייצב במשרד הרישום, כשבידו תצלום דיוקנו ודיוקן אשתו וילדיו. חלק מן התצלומים הללו של האנשים ששוב אינם בחיים עודם דבוקים ליד עמודה מתאימה בספר הרישום, אולם רבים אחרים אבדו או נעקרו על־ידי קרובי משפחה בארץ. מן התצלומים ששרדו ניבטים פני יהודי ביטול — צעירים בני גיל העמידה וקשישים מופלגים, פני אנשים קשי־יום ושבעי־עמל. כזו היתה דמות דיוקנה של קהילת ביטול העתיקה בימי חייה האחרונים על סף העלמותה.

ספרי רישום אלו הם מסמך יחיד במינו. אין דומה לו בשום קהילה יהודית אחרת שהושמדה באירופה. ביטול לבדה, רק היא הנציחה את שמות כל יהודיה, על הפרטים האישיים, כתובת המגורים ותצלום דיוקנותיהם. אין פלא ששנים לאחר מכן, בשנת 1959, התעוררו שלושה אנשי־עט, יהודי אחד ושני מקדונים מביטול, לפענח את ספרי הרישום, להרחיב עליהם וללקט כל פרט נוסף כדי ליצור תעודה שלמה ומושלמת על זהותה של קהילה שלמה שנכחדה מן העולם. השלושה עשו עבודת נמלים והדפיסו במכונת כתיבה פשוטה ספר המחזיק למעלה מ־800 עמודים, שכולו אוסף ביאוגרפיות קצרות של 3013 יהודי ביטול, אשר ניספו בשואה.

המחברים הם יעקוב ארואיסטי, דושקו קונסטנטינוב ומילוש קונסטנטי־

נוב. הם ליקטו בקפדנות יתרה את הפרטים האישיים הדלים ופרסמו את הרשימה לפי סדר אלפביתי. קורות־החיים מתומצתים במשפטים ספורים ובסיכומה של כל ביאוגרפיה חוזר משפט חד־גוני, כמעט ללא שינוי נוסח: "נשלח על־ידי הפאשיסטים הגרמנים־בולגאריים, ב־11 במרס 1943, אל מחנה ההשמדה ההמונית של אנשים חפים מפשע". כך שלושת אלפים ושלושה־עשר פעמים.

בין מאות המשפחות ואלפי השמות, נכללו בעמוד 49 פרטים על קמחי מושון ליאון ומשפחתו, לאמור:

"קמחי מושון ליאון, נולד ב־1899 בביטול לאמו אסתר ואביו מושון. עבד כנציג מסחרי של חברות שונות. היה במשך שנים רבות יו"ר הקהילה היהודית. בעבודתו, יושרו וחריצותו זכה לכבוד רב מצד רוב יהודי ביטול. בסוף שנת 1942 נעצר על־ידי הכובשים הבולגרים והועבר לשטחה של בולגאריה בתור בן־ערובה כנגד צעירים אשר הצטרפו ליחידות הפארטיזנים. נשלח על־ידי הפאשיסטים הגרמנים־בולגאריים ב־11 במרס 1943 אל מחנה ההשמדה ההמונית של אנשים חפים מפשע".

"פרידה, אשת קמחי מושון ליאון, נולדה בשנת 1909 בסלוניקי, מקדוניה האגיאית. היתה עקרת־בית. נשלחה על־ידי הפאשיסטים הגרמנים־בולגאריים ב־11 במרס 1943 אל מחנה ההשמדה ההמונית של אנשים חפים מפשע".

"באטאלאה (בתיה) בת פרידה וקמחי מושון ליאון, נולדה בשנת 1938 בביטולה. נשלחה..."

"אסתר, אימו של קמחי מושון ליאון, נולדה בשנת 1884 בביטול. עזרה לכלתה בעבודות הבית. נשלחה..."

"משפחת קמחי מושון ליאון התגוררה ברח' ד"ר ראייס מס' 141".

באחרית דבר כותבים המחברים: "תעודה זו מטרתה להזכיר לבני זמננו את המעשים הנפשעים ביותר של הפאשיסטים אשר דמו למעשים של חיות טרף. הנתונים הכלולים בעבודה זו נועדו לשמש עדות לדורות הבאים אודות הברבריות הנוראה ביותר בהסטוריה שבני זמננו חזו אותה מבשרם ומדמם. הפאשיסטים הגרמנים־בולגאריים רצחו בביטול בדם קר 3013 ילדים, נשים וגברים שכל חטאם היה ביהדותם. הנתונים לעבודה זו נלקחו מן הרשימות המקוריות שהוכנו על־ידי המשטרה הבולגארית במחנה הזמני בסקופיה, סמוך למועד מסירת היהודים לידי הגרמנים..."

בקיץ 1971 ביקרתי בביטול לצורך הכנת ספר זה וביקשתי אחר שרידים ועדויות לקיומה של קהיליה מפוארת שהיתה במשך מאות שנים אחת

הקהילות היהודיות החמות ביותר בבלקאן. מצאתי שרידים מחוקים ודהויים בלבד. מן הרובע היהודי הגדול נותרו רק מספר בניינים על תילם. מבין אלפי היהודים נותר יהודי אחד ויחיד שעומס הזכרונות בלבל עליו את דעתו. על חורבותיו של בית־הכנסת הגדול "ארגון" הוקם בית־חולים חדש וברחבה שלפניו — גלעד שהציבה עירית ביטול לזכר יהודיה שנכחדו מן העולם. רק בארכיון של ביטול מצויות עדויות חותכות ומובהקות לעובדת קיומה של הקהילה היהודית ולא פחות מזה — בזכרונם של המקדונים הוותיקים שהיו מוכנים להובילני בסמטאות הצרות ולהראותני היכן התגוררו היהודים, היכן פעלו והיכן התפללו.

מחוץ לעיר, על מורדות גבעה נישאה, משתרע בית־הקברות הישן של יהודי ביטול ובו אלפי מצבות זרועות כאבני שדה. עשבים שוטים עלו בבית־העלמין באין יד מטפלת, והכתובות על גבי האבנים נמחקו כליל. במבט ראשון אין זה אלא שדה־טרשים זרוע אבני־סלע, ואך במאמץ ניכר ניתן להבחין כי הסלעים מכוסי האזוב הם מצבות שהונחו על גבי קברים. טרגדיה זו מתחדדת עוד יותר למראה בית־הקברות הגרמני שהוקם במרומי גבעה אחרת, מתנשאת עוד יותר, ונשקפת על העיר כולה במבט גאיוני. זהו בית־קברות מפואר ומטופח, שחומה גבוהה סובבת אותו ומגוננת בפני פולשים ומחבלים. כאן הובלו לקבר־אחים חיילי הצבא הגרמני שנהרגו במלחמת־העולם הראשונה. שלט גדול ומפואר מספר את דבר "נפילתם ההירואית במלחמת הגבורה שלהם על כיבוש ביטול". ממשלת גרמניה קנתה את חלקת הקבר וממנת את אחזקתו, מזה קרוב לשלושה דורות, ועירית ביטול מניחה לה לעשות בו כבתוך שלה.

מזה — בית העלמין היהודי המוזנח והמחוק. ומזה בית־הקברות של הפולש הגרמני, המצוחצח וממורק כמו לבש מדים. 3406 חיילים גרמנים קבורים בו, מספר דומה למספר יהודי ביטול שהוצאו להורג על־ידי אותה גרמניה עצמה, מקץ ימי דור אחד.

2. העומד על הר נבו

ביטול היא עיר ציורית מאוד וליופיה יאה מבט מרוחק כלשהו. היא נחה בבקעה עמוקה וצרה מוקפת הרים גבוהים וחצויה על־ידי נהר קטן, פזיז וממושמע, שמימיו רצים במורד העיר, בקו ישר כסרגל. זהו נהר הדראגור הנופל לא הרחק מן העיר אל אביו הגדול ממנו — נהר הצ׳רנה.

סיפורים לא מעט שמעתי מפי תושבי ביטול לשעבר המתגוררים עתה בארץ על נהר זה שפירנס את זכרונות ילדותם, ברפסודות־עץ זעירות שהיו משיטים עליו, בטיולים שהיו עורכים לאורכו עם בני משפחותיהם בשעות בין־ערביים של עונת הקיץ, ובעזוזתו של הנהר שהיה גואה על גדותיו בימי החורף ומכה סביבותיו בשטפון.

למעשה מצאתי תעלה עמוקה, קוצפת מעט, רוחבה חמישה או שישה מטרים וגשרים רבים נטויים עליה לחבר את שני חלקי העיר. משני עברי התעלה, שדפנותיה מרוצפים, להסיר את המים אל משמעת, מתמשכות מדרכות אבן ושדרות עצים מדולדלות. כאז כן עתה מוסיפים הבריות לטייל לאורך הדראגור, שלובי זרוע, במורד מתון ההולך אל תחתית הבקעה, מקום שם מסתיימת העיר לפתע והנהר חומק לו מאחור צלע הר בדרכו אל מימי הצ׳רנה הרבים.

לא הרחק מתנשא הר פריסטר, כ־2600 מטרים גובהו ופיסגתו לבנה תמיד בכיפת שלג שאינו נמס אף בשלהי קיץ. פסגות לבנות נוספות ניבטות גם מעברה האחר של העיר. אלו הן הפסגות המרוחקות יותר הפונות מזרחה, אל עבר בולגאריה. ביטול מכונסת איפוא, בבקעתה הקטנה, בקעת פלגוניה, ובתיה צפופים ודחוקים כאפרוחים באינקובטור. מצלע הר פריסטר הם נראים ציוריים מאוד בגגות הרעפים האדומים, כמו היו שדה כלניות קטן, אך מקרוב מתחלף המראה בעיר עתיקה, עניה ושבעת־ימים שראתה בחייה מעשים ותהפוכות והחליפה פעמים אין ספור, שליטים, כובשים ואוכלוסין.

רוב בתי העיר הם בני קומה או שתיים, שהשנים נתנו בהם אותות זיקנה קשים. קירותיהם נוטים לנפול ודומה כי הם סומכים זה את זה באחוות גורל משותף. הכבישים ביניהם, עשויים אבנים גדולות ובלתי מסותתות, מהן בולטות ומהן שקועות וכל הנוסע על גביהן בעגלה רתומה — מסוג המרכבות בהן היה נוסע השר משה מונטיפיורי ברחובות ירושלים — דומה כמי שנוסע במרכבה מקפצת, מנערת קרביים ומחרישת אוזניים. כמו הכבישים, כך גם שורות הבתים אינן ישרות ומקבילות. בית בולט ובית נכנס, והמדרכות מלוות אותן בקו עקלתון. מסגדים מוסלמיים מזדקרים בכל עבר ללמד על תקופה שחלפה ובטלה בינתיים, בה שלטה האימפריה העותומנית בביטול מאות על מאות שנים ובה היתה האוכלוסיה התורכית העדה הגדולה בין בליל העדות שאיכלסו את העיר. מאז סיום תקופת השלטון התורכי ב־1912 חלפו קרוב לשישים שנה ואף האוכלוסיה התורכית נדלדלה והלכה והיום לא נותר ממנה אלא קומץ מועט שאין די בו לאכלס את שפעת המסגדים.

בימים שספרנו עוסק בהם, בשנות העשרים והשלושים למאה זו, בטרם נמחקה הקהילה היהודית ונדלדלה העדה התורכית, היתה בביטול עיר אוריינטלית, תוססת בבליל של לשונות, תרבויות, מנהגים, שווקים ועיסוקים.

היו בה בולגרים, רומנים, יוונים, סרבים, אלבנים, תורכים ויהודים — כל עדה שומרת על לשונה וייחודה וכולם חיים וניזונים זה מזה בסובלנות הדדית ולרוב אף מתוך כבוד הדדי.

היהודים — חלקם התגוררו בבתים פזורים בין רובעי העיר וחלקם מרוכזים ב״מלה״ (השם שניתן לגיטו היהודי ויש בו דמיון ל״מלח״, שהוא הגיטו היהודי בארצות צפון־אפריקה). היו אלו בתים דלים בעלי חצרות פנימיות, מן הסוג שאפשר למצוא עדיין ב״מאה שערים״ בירושלים, אלא שרבות מהן היו מכוסות בסוכות גפנים ומוריקות בעצים ושיחים אחרים. הכביסה היתה תולה בחבלים מתוחים בין הבתים ולרוחב החצרות ועיקר החיים היו מתנהלים בחוץ, מתוך פומביות והעדר צינעה. בלילות הקיץ החמים, כאשר חדרי הבית הקטנים היו דחוסים ומחניקים מהכיל את כל בני המשפחה, נהגו עקרות הבית להוציא את המזרונים והמצעים אל סימטאות האבן הצרות ומאות היהודים היו מעבירים שם את שעות השינה בצוותא, גברים נשים וטף. לעת בוקר היו נפטרים איש לעבודתו, והיו אלו ברובן עבודות צנועות ומקריות שפרנסתן מצויה בדוחק רב מאוד. הגברים לבשו גלימות ססגוניות, ארוכות וכבדות ששוליהן לוחכים את אבני המרצפת, אזור ואבנט חגורים למותניהם ותרבוש תורכי לראשיהם. את שעות היום היו מבלים ביגיעה וטירחה אחר הפרוטה הדלה — החל בעבודות סבלות והטלאת

נעליים וכלה במימכר זעיר של ירקות ומסחר בסידקית. גם מחוץ לגיטו נמצאו רחובות שלמים ששמותיהם מעידים עליהם שהיו מיושבים על־ידי יהודים: רח׳ ״מויסייבסקה״ (מלשון — משה) ״ייברסקה״ (עברי) ״סינ־קוגסקה״ (בית־כנסת) ועוד היה רח׳ ״החצרות״ שהיה רחוב יהודי טהור ושכונה נוספת בשם ״חצרות קטנים״. כאן היו היהודים יושבים לעת ערב ממוללים במונוטוניות את אבני המחרוזת הצהובים ששימשו עיסוק מתמיד לאצבעות ידיהם, מעשנים נרגילה כדרך הגויים, או מקרבים קמצוץ טבק אל נחיריהם, שואפים מלוא ריאותיהם ומזוררים.

בשבת בבוקר משתנה מראה הרחוב היהודי ולובש חג. קבוצות יהודים חוזרים מבתי־הכנסת, אל הארוחה שלאחר תפילת השחרית. פרנסי הקהילה מבקרים אצל בעלי שמחות שחיתנו בניהם, או הכניסו אותם למיצוות. השבת כולה עוברת ברינה שקטה ובתחושת חמימות קולקטיבית והיא יוצאת בטכס ההבדלה על ברכות היין וברכת ״בורא מיני בשמים״ הכרוך בהרחת לימון. כך עובדים את האלוהים בכל החושים: את היין טועמים, את הלימון מריחים, את התפילה שומעים ואת האש רואים.

כאשר היה המסחר היהודי שובת ,שבתה עימו כמעט העיר כולה, כי חלקם של היהודים במסחר הזעיר היה נכבד מאוד. הגויים קיבלו עובדה זו בסובלנות, כי למעשה ידעה ביטול ״סוף שבוע״ בן שלושה ימים: יום ו׳ למוסלמים, שבת ליהודים, ויום א׳ לנוצרים.

את ימי הנופש היו היהודים, כשאר תושבי ביטול, עושים בטיול לאורך הנהר או יוצאים אל גבעת־אלכסנדר, שהדרך אליה נתמשכה עם רחוב־הטיולים ״קורזו״, שיצא מן העיר וטיפס במעלה הגבעה. היה זה תל ירוק, בדרום העיר מול תחנת הרכבת, ובו שבילים מסודרים, ״טרסות״ חצובות ובית־קפה קטן לפוש בו. למטה, למרגלותיו, נשקפה העיר, אדומה־ירקרקת עטורה הרים סביב ופרושה מן העולם. כאן פרחו נעורי בני העיר, נבטו אהבות חדשות וכאן היה מהלך ליאון קמחי עם חניכיו, מרביץ בהם ציונות ומצית ליבותיהם אל הארץ הרחוקה והמובטחת מעבר להרים ולימים.

לעיתים הי בני הנוער מרחיקים טיוליהם אל עבר הכפרים הקטנים הסובבים את ביטול (רובם בואכה הגבול היווני) והיו אלו כפרים ציוריים שלכל אחד מהם קו איפיון משלו. תושבי כפר אחד היו מתפרנסים על אריגת אריגים כבדים וצבעוניים: באחר היו מגדלים עצי שזיפים ודובדבנים וקצת הלאה מזה שני כפרים העוסקים בייצור גבינות וגידול פרחים ססגוניים וגדולים מאוד למראה. זו היתה ראשית הכשרתם של בני הנוער לקראת חיי כפר וחקלאות בישראל.

כמו היהודים בביטול, כך גם שאר בני העמים לא נהנו ברובם מרווחה

מר לואי רוסו

ליאון קמחי ואימו, אסתר, בתצלומים שנלקחו על־ידי הבולגרים
במסגרת ההכנות לגירוש היהודים לטרבלינקה, ב־1942.

סוחר סידקית עלוב בקרן רחוב בביטול. 1971.

רח' אופייני ברובע העתיק של ביטול. 1971.

ביטול — הרים סביב לה.

כיכר־העיר בביטול.

מראה כללי של העיר. למעלה — הרובע העתיק.
למטה — הרובע החדש שנבנה לאחר מלחמת־העולם השניה. **1971.**

אופנת לבוש מודרנית ברחוב השמרני.

נהר הדראגור החוצה את העיר.

נשים בביטול בתלבושת העממית הישנה.
רק מעטות מביניהן לבושות כך כיום.

רחוב הטיילת המתמשך לשפת הדראגור.

המיסגד ועגלת הסבלים עדיין
מכתיבים את נופה של העיר גם
כיום.

בית מודרני חדש פורץ
אל הרחוב הישן בביטול.

כלכלית אך עיסוקיהם המגוונים הוסיפו נופך ואיפיון מיוחד לעיר הקטנה. הרומנים מכרו גבינות קצ׳קבל שהיו מומחים בעשייתן; הבולגארים והתורכים מכרו יוגורט, חלבות מיוחדות ושאר דברי ממתק. היוונים נתמחו במאפה עוגות למיניהן ואילו הסרבים, בעלי "הצוארון הלבן" הם שהעמידו את העלית החברתית ושימשו כפקידים, מורים, כמרים, רופאים ובשאר מקצועות חופשיים.

הכל היו מתפרנסים זה מזה, אף שדיברו בשבע לשונות שונות. ועוד היו יורדים אל ביטול הכפריים המקדוניים היושבים על ההרים למכור את יבול תוצרתם או את קוביות הקרח שהיו חוצבים על הפסגות הלבנות. הם היו מגיעים בעגלות רתומות לחמורים, ואופניהם מחרישים אוזניים בהתגלגלם על אבני הכבישים. את התוצרת החקלאית היו פורקים בשוק הסואן ואת הקרח, העשוי שכבות־שכבות ומבודד במחטי אורן, היו מוכרים בפתחי הבתים.

מן הבתים העניים והרחובות הבלים התרוממו, זעיר פה זעיר שם, בתי מידות גדולים ומפוארים, בהם נשתכנו בעיקר משפחות יווניות ועשירות. גם בנין הגימנסיה, מול הנהר, היה בית קומות שראוי להתנאות בו ולא הרחק ממנו, עמדה הגמנסיה התורכית — "המכתף" — שלא נמצא לה דורש ולא היתה בשימוש מאז שנים רבות. אף תיאטרון לאומי היה בעיר, מרווח למדי, אך מאז שנות השלושים — שומם כמעט מהצגות. הוא ניצב לא הרחק מן הרחוב הראשי, שהיה משופע בבתי־קפה וקונדיטוריות, שם היו הבריות מטיילים בערבים אנה ואנה, אפסי מעשה, באין להם דבר אחר לענות בו ולבלות עיתותיהם.

ביטול של היום אינה שונה מביטול של ראשית המאה אלא בשפעת בנייניה החדשים שהוקמו בפתחה הדרומי והכפילו אוכלוסייתה. אלו הם בתי שיכונים רבי מידות, מן הסוג הנבנה עתה בפרבריהן של ערי אירופה כולה מאז תום המלחמה. שכונות חדשות אלו אינן מתגבשות לעיר בפני עצמה ואף לא יוצרות מרכז שכונתי וקהילתי אחר. ביטול הישנה עדיין שולטת בכיפה ואופייה האוריינטלי מודגש עוד יותר על רקע סממניה החיצוניים של תרבות הציביליזציה הסובבים אותה ולא הצליחו להכתיב את הלכותיה אלא במעט. אומנם נפתחו ברחובותיה הראשיים סוכנויות נסיעה מודרניות המציגות לראווה תמונות של מטוסי סילון קורעי אופקים, אולם מהלך עשרה מטרים מפיתחו של משרד כזה מוסיף לנמנם על עגלתו בת שני האופנים הסבל הוותיק והנאמן שחבל עבה כרוך למותניו. בפתחי חנויות קטנות עדיין יושבים מטליאי נעליים, שהמושג ד׳ על ד׳ אמות הוא תיאור מופרז לגבי מרחב דיורם. החלבות והסומסומים התורכיים עודם ניצבים

על גבי דוכנים קטנים וגבינות הקצ׳קבל נמכרות כבעבר. השוק הישן, במרכז הרובע התורכי, שינה מראה פניו במבני ברזל שהוקמו בו וסככות נאות ונקיות שהוצבו מעליו, אך עדיין נערך בו הסחר־והמימכר באותה קולניות משופעת בליל לשונות שאיכשהו נעדרת היא רוגזה או אלימות.

אורח מישראל יופתע למצוא באחד הדוכנים תפוחי־זהב שהחותמת ״יפו״ טבועה עליהם באנגלית — ואם הוא בא לכאן, כמוני, לחפש עקבות מחוקים ולספר על בן העיר הזו אשר הקדיש חייו לציונות, אינו יכול שלא להתרגש למחשבה כי תפוח זהב זה בשווקיה של ביטול הוא עדות עסיסית וזהובה להתגשמות חזון חייו של מי שנשאר בעצמו על הר־נבו.

3. עיר ארבעת השמות

ביטול שוכנת במרכז מקדוניה בחבל ארץ פראי, מרהיב עין ביופיו. הדרך אליה, מכל כיוון שבו תבוא, עולה הרים ויורדת בקעות וחולפת על פני ארץ פוריה מצמיחה דגנים, טבק ועצי פרי. לא הרחק, מהלך חצי שעה נסיעה, בואכה הגבול האלבני שוכנת ימת אוכריד — אגם צלול בלב הרים מושלגים. זהו אתר נופש מן היפים ביותר ביוגוסלביה, בו הקים הנשיא טיטו את חווילת הקיץ שלו, ולחופיו טירות וארמונות עתיקים הניצבים על גבי סלעים גבוהים וניבטים אל המים. כאן מתגוררים עדיין אנשים הלבושים, כמאז, בבגדי תחרה צבעוניים שהנשים מיטיבות לרקום, בהתקנת שטיחים ובעיבוד עורות.

בימיה היפים והטובים של ביטול, ימי פריחת האימפריה העותומנית, סחרה העיר עם סביבותיה וידעה עיתות נאות ורווחה יחסית. העיר עמדה על צומת דרכים שהוליכו לערים וכפרים הנמצאים היום בגבולות אלבניה במערב, יוון בדרום, ותורכיה ובולגאריה במזרח. מעמד גיאוגרפי זה היקנה לה עמדת מפתח של עיר סחר — אך זו נתקפחה כליל עם פרוץ מלחמות הבלקנים ומלחמת־העולם הראשונה, שבעקבותיהן נקבעו הגבולות החדשים ושינו כליל את מפת האזור המדינית. מדינת אלבניה הוקמה במהלך 30 קילומטרים מביטול והגבול היווני סגר עליה במרחק 12 קילומטרים. הגבולות הקימו חומת סחר והעיר ירדה מגדולתה.

לביטול הסטוריה עתיקה מאוד המרחיקה עד לימים קדמוניים וקשורה בחבל הארץ המקדוני שהיה במשך דורות רבים מקום מפגש והתנגשויות בין תרבויות שונות.

חשיבותה של מקדוניה בעולם העתיק מוזכרת בכתביו של ההסטוריון היווני הרודוטוס בקשר למספר אירועים: האחד מתייחס לחלקה הפעיל של מקדוניה בתככים ובמזימות שנרקמו בין מדינותיה של יוון בתקופה שקדמה למלחמת ההלנים בפרס. פרק אחר מספר על תקופת כיבושה של מקדוניה

על־ידי הפרסים ונסיונותיה לקשור קשרים עם ערי יוון וליטול חלק במאבקים שנתנהלו ביניהן, גם בהיותה תחת עול הכובש.

לעצמאותה, לפריחתה ולשיא עוצמתה הגיעה מקדוניה במאה הרביעית לפניה"ס בשנות שלטונם של המלך פיליפ ובנו אלכסנדר מוקדון. האב הצליח לאַחד את ממלכתו עם מדינותיה של יוון ליחידה מדינית אחת, והבן, אלכסנדר הגדול, שהפליא כיבושיו במזרח, העלה את מקדוניה למעלת החשיבות הרבה ביותר בין מדינות יוון, שהשפעתה הורחבה על חלק גדול מן העולם העתיק. לאחר מותו של אלכסנדר מוקדון ומלחמות הדיאדוכים שפוררו את הארץ, ירדה מקדוניה מתפארתה והיתה לאחת הפרובינציות של האימפריה הרומית.

ב־1382 נפלה מקדוניה בידי השלטון התורכי ששלט בה 530 שנה רצופות, עד שנת 1912. חרף שלטון ממושך זה לא עלה בידי השלטון התורכי למחות את עקבות תרבויות שליטיה הקודמים של מקדוניה — והאמונה הנוצרית, שהשתרשה מאז ימי הרומאים, הוסיפה לקיים את מאמיניה בצד הכובשים המוסלמים. מקדוניה איכלסה עמים ולאומים שונים שנהנו מסובלנות יחסית של השלטון התורכי, שנחלש והלך ברבות הימים. חולשה זו תרמה חלק נכבד בהתחזקות ההכרה הלאומית שהחלה מתעוררת ומרימה ראשה בקרב עמי האזור, במאה ה־19. השאיפה להגדרה עצמית של הקבוצות הלאומיות היתה בין הגורמים לפריצת מלחמות הבלקאנים ומלחמת־העולם הראשונה ששינו פני המפה המדינית, וכיום מחולקת מקדוניה בין יוון, יוגוסלביה ובולגאריה. מבחינה גיאוגרפית מהווה הארץ חטיבה שקשה לתחום בה גבולות. זהו חבל ארץ הררי המחורץ עמקים רבים, שקשיי המעבר אליו הוסיפו לבודדו מארצות הצפון המתקדמות גם בתקופות מאוחרות ותרמו לא מעט לפיגורו ונחשלותו. עד היום ניתן לראות איכרים המעבדים שדותיהם במחרשת עץ רתומה לצמד שוורים, או אפילו לחמורים — בעוד מאתיים־שלוש מאות קילומטרים צפונה משם חוגגות המכונות החקלאיות המודרניות את נצחונה של הציביליזציה.

ביטול היא כיום העיר השניה בחשיבותה במקדוניה היוגוסלבית — לאחר סקופיה, בירת הרפובליקה (ביוגוסלביה 6 רפובליקות שמקדוניה היא אחת מהן). העיר מונה כ־75 אלף תושבים לעומת כ־45 אלף, ערב פרוץ מלחמת־העולם השניה. רוב תושביה היום הם סלאבים־מקדוניים, אך עוד נותרו בה רבים ממוצא אלבני, סרבי, וולאני, תורכי ויווני.

העיר הוקמה, לפי המקורות, בשנת 358 לפניה"ס בשם הראקליאה־לינקוסטיס. כאן עברה "ויה אגנטיה" — הדרך הרומית המפורסמת שקישרה בין עיר הנמל דורס שעל החוף האלבני לבין סאלוניקי בצפון יוון. בשנת

194 לפניה"ס נערך בעיר הקרב המכריע בין פיליפ ה־3 מלך מקדוניה לבין הקונסול הרומאי. פיליפ ניגף בקרב והרומאים כבשו את הראקליאה־לינקוסטיס והפכוה לבירת מחוז. בשנת 479 לספירה הוצתה העיר בידי תיאודוריקיס שפלש אליה מגרמניה. עם שיקומה מחדש, כחלק מן האימפריה הרומית המזרחית — ביזאנט — הוסב שמה לפלאגיניה, כשם העמק בו היא שוכנת. במשך השנים נשתכח שמה השני של העיר ולמן המאה ה־11 החלו תושביה קוראים לה בשמה היווני מונסטיר, על שם המינזרים הרבים שהיו בנויים בה. שם זה החזיק מעמד שנים רבות יותר מכל שם אחר. רק עם צירופה ליוגוסלביה, אחרי מלחמת־העולם הראשונה, חזר לשימוש שמה הסלאבי של העיר — ביטול. שם זה ניתן לה, למעשה לראשונה אלף שנה קודם לכן בעקבות תקופה קצרה בה נכבשה העיר ונשלטה בידי הבולגארים.

לא נשתמרו עדויות רבות על חיי העיר בתקופה הקדומה ואיננו יודעים מאום על קורותיה בתקופה הביזאנטית. אולם תור הזהב של מונסטיר היה, כאמור, בתקופה התורכית בה האפילה העיר בחשיבותה אפילו על סקופיה, בירת החבל. לאחר מכן הושם קץ לשיגשוגה של העיר ובמשך שנים רבות היתה כמעט מבודדת לחלוטין מן העולם החיצון. אחת הראיות לכך נלמדת מן העובדה שרק בשנת 1891 הונחו אדניה של מסילת הברזל הראשונה בין מונסטיר וסאלוניקי — השוכנת מהלך 200 קילומטרים לערך. גם קיומה של מסילת הברזל לא שיפר במידה ניכרת את כושר העבירוּת בין שתי הערים החשובות והיא נשארה למעשה בבדידותה. סופר וחוקר שביקר בעיר בשנות העשרים ללמוד את אופיה של השפה הספניולית שהיתה מדוברת בפי יהודיה, מספר: "קו מסילת הברזל (מונסטיר—סאלוניקי) הוא גרוע ביותר. הרכבת המכונה 'אקספרס' עוברת את המרחק בין שתי הערים ב־8 שעות. הקרונות הן תיבות עם גלגלים, התאונות תכופות, והאיחורים הם תדירים". אף כי עדות זו נמסרה לפני עשרות שנים לא חל שינוי לטובה בענין זה. אני עצמי עברתי דרך זו ברכבת ב־1971 במשך 9 שעות רצופות.

אולם בסופו של חשבון נראה שתושבי האיזור יצאו נשכרים במידת־מה מן הבדידות שנכפתה עליהם בעל כורחם. בדידות זו תרמה, ככל הנראה, לשמירתם של הסובלנות ההדדית והרב־קיום בשלום בין הנוצרים, המוסלמים והיהודים שחיו בצוותא בחלק עולם זה.

בראשית המאה העשרים היו בביטול כנסיה גדולה מאוד של היוונים־אורתודוכסים, 9 מסגדים, 6 בתי־כנסת ועשרות כנסיות קטנות של בני דתות אחרות.

ב־1913 נפלה ביטול בידי סרביה ורוב תושביה התורכים נטשוה. שנתיים לאחר מכן, כאשר מעצמות המרכז, אוסטרו־הונגריה וגרמניה, הביסו את

הצבא הסרבי, נכבשה ביטול ע״י בולגאריה שהיתה אותה תקופה בת־ברית למעצמות המרכז ואויבתה של סרביה. אולם כבר בשנת 1916 נכבשה ביטול ע״י הצבא הצרפתי ויחידות הצבא הסרבי, במיתקפה גדולה אשר פתחו מיוון. עד היום עומד בפרברי ביטול בית־קברות ענק ומטופח היטב לחללי הצבא הצרפתי שנפלו על כיבוש העיר, בקרב דמים זה.

בשנים 1919—1941 נכללה ביטול במסגרת הממלכה היוגוסלבית. עם פלישת גרמניה הנאצית ליוגוסלביה, באפריל 1941, סופחה מקדוניה היוגוס־לבית כולה, לרבות ביטול, לבולגאריה שהיתה בת־בריתה של גרמניה. בולגאריה שלטה בחבל זה שלוש וחצי שנים עד סוף 1944 וכאשר התמוטט השלטון הפרו־נאצי בסופיה ויוגוסלביה השתחררה מן הכיבוש הנאצי, חזרה גם ביטול להכלל במסגרת יוגוסלביה.

מאז תום מלחמת העולם הראשונה ולאחר שחולקה מקדוניה לשלושה חלקים בין יוון, יוגוסלביה ובולגאריה, חלה נסיגה חריפה ומתמדת במצבה הכלכלי של ביטול. לא זו בלבד שהמלחמה הרסה את העיר, אלא שבוטלה כאמור, חשיבותה כמרכז מסחרי בעקבות השינויים המפליגים שחלו במפת חצי האי הבלקני. בתקופה זו נתדלדלה אוכלוסייתה והלכה ואף רבים מיהודיה עזבו את העיר. חלקם היגרו לארצות אמריקה הצפונית והדרומית, חלקם לארץ־ישראל ואחרים נדדו צפונה לערי יוגוסלביה האחרות. לפי נתונים של האנציקלופדיה יודאייקה חיו במונסטיר ב־1910 7000 יהודים מתוך אוכלו־סיה בת 50,000, בעוד מקורות אחרים מניחים כי נמנו אז בעיר 8000 יהודים. ב־1929 היו בביטול כ־4000 יהודים מתוך אוכלוסיה בת 30,000 אלף ועם פרוץ מלחמת־העולם השניה — כ־35000 יהודים בלבד.

4. תולדות הקהילה היהודית במונסטיר

העדות המובהקת הראשונה לקיומו של הישוב היהודי במונסטיר מצויה במאה ה־12, כפי שגורסת האנציקלופדיה העברית (כרך ה׳). אך סביר מאוד להניח כי נמצאו יהודים בסביבה זו אף בתקופה מוקדמת הרבה יותר, ובהנחה זו תומכים כמה חוקרים יוגוסלביים.

ההסטוריונים מחולקים בדעתם לגבי מועד בואם המדויק של היהודים הראשונים לחצי האי הבלקאני, אך הם תמימי דעה כי היהודים קדמו הרבה לבואם של השבטים הסלאבים לאיזור זה, במאות השישית והשמינית לספירת הנוצרים. עובדה היא שבמקדוניה נמצאו שרידי בתי־כנסת מן המאה ה־3 וה־4 לספירה ומתקופות מאוחרות יותר, וישנה אף עדות קדומה יותר להימצאות יהודים בשטחה של יוגוסלביה. בעיר סאני בקרואטיה נמצא לוח שיש כתוב לטינית מן המאה השניה לספירה ובו מוזכר היהודי אוראלי דיוניזי מטבריה.

יש המרחיקים ומקדימים בהרבה את הופעתם של היהודים באיזור זה. ההיסטורין המקדוני אלכסנדר מאטקובסקי שפירסם מחקר על שואת יהודי מקדוניה (פורסם גם בקובץ מחקרים של יד ושם, כרך ג׳, תשי״ט), מעלה סברה כי ראשוני היהודים שהתיישבו בחצי האי הבלקאני ובמקדוניה הגיעו לאחר מסעו של דרייווש נגד הסקיתים בשנת 521 לפני הספירה. הסטוריונים אחרים משערים כי הדבר אירע אחרי פלישת אלכסנדר מוקדון לאסיה הקטנה בשנת 334 לפני הספירה וקבוצת חוקרים נוספת מניחה כי היהודים הופיעו באיזורים אלה לאחר נפילת ירושלים ובעקבות כיבוש חצי האי הבלקאני בידי הרומאים. להנחות אלו אין ראיות חותכות אולם אלכסנדר מאטקובסקי אינו מטיל ספק בכך שהיהודים הגיעו לדרומה של אירופה זמן רב לפני הסלאבים הדרומיים. מאטקובסקי מסתמך על יוספוס פלאביוס שסיפר על קשרי ידידות שקיימו היהודים עם אלכסנדר מוקדון ועל כך שרבים מן היהודים התגייסו לצבאותיו. מכאן מניח מאטקובסקי (במבוא

למחקרו על שואת היהודים) את קיומם בחצי האי הבלקאני ובמקדוניה כבר מן הימים ההם. חפירות ארכיאולוגיות חשפו עמוד ועליו כתובת המעידה על קיום בית הכנסת במושבה הרומאית "סטובי" בקירבת העיר המקדונית "טיטוב וואלאס". קיומו של בית הכנסת מחזק את ההנחה שבתקופה הרומאית נמצא כבר ב"סטובי" קיבוץ יהודי שהיה גדול די הצורך לקיים בית כנסת משלו.

הורדוס המלך, ששלט ביהודה בשנים 10—40 לספירה, מתייחס במפורש, במכתבו לקיסר הרומאי קליגולה, אל מושבות יהודיות במקדוניה. מושבות אלו מזכיר גם הפילוסוף פילון בן אותה תקופה.

על החיים במקדוניה, במאות ה־9 וה־10 לא נותרו כמעט כל פרטים. ידוע רק כי תהליך מעברם של שבטי הסלאבים הדרומיים אל הנצרות הושלם למעשה בסוף המאה ה־9. מאה שנים לאחר מכן הקים השליט הבולגארי סאמוילו את הקיסרות הבולגארית הראשונה שהשתרעה על שטחה של בולגאריה, רובה של מקדוניה וחלקים של סרביה ובוסניה. סאמוילו קבע את עיר בירתו באוכריד, לא רחוק מביטול. בין הקיסרות הבולגארית לבין הממלכה הביזאנטית התנהלה מלחמה בלתי פוסקת, עד אשר במאה ה־11 הצליח הקיסר הביזאנטי וואסיל השני לגבור על הבולגארים ולכבוש את כל מקדוניה. בתקופת השלטון הביזאנטי במקדוניה גבר תהליך ההתייוונות באיזור ואותה תקופה בא כנראה הגל הראשון הגדול של היהודים והארמנים לאיזור (סברה הכלולה בספר "תולדות יוגוסלביה" שראה אור ב־1963 בברה"מ בהוצאת האקדמיה למדעים של ברה"מ). נראה כי גל זה של יהודים הגיע למקדוניה בעקבות מסע הצלב הראשון.

במאה ה־12 היו מצויות כבר מספר קהילות יהודיות מבוססות למדי בכמה מערי מקדוניה וביניהן גם בביטול. עדות מעניינת על כך מסר בנימין מטודלה שעבר במסעיו גם את מקדוניה בשנת 1170. בנימין מטודלה מספר כי הוא מצא מספר רב של יהודים בערים כמו סקופיה, ביטול, אוכריד ועוד. באוכריד וסטרומה, לא הרחק מביטול, חיו ופעלו במאות ה־11 עד ה־14 מספר מלומדים וסופרים יהודיים בעלי שם שכתבי היד שלהם שמורים כיום בספריות אוקספורד בבריטניה.

בסוף המאה ה־11 ובראשית המאה ה־12 הוקמה המדינה הסרבית הראשונה בחלקים מחצי האי הבלקאני תחת שלטונו של סטפאן נמאניה. זו הגיעה לשיא פריחתה בתקופתו של הצאר דושאן במאה ה־14 (1331—1355). ההתרחבות הטריטוריאלית של הקיסרות הסרבית הפכה מדינה זו, לפרק זמן קצר, למדינה הגדולה והחזקה ביותר בכל דרום־מזרח אירופה. מאותה תקופה נזכרים יהודים שעסקו בחקלאות במקדוניה. באחת התעודות

החשובות ביותר מימי הצאר דושאן המכונה "מגילת הזהב של טרסקוואץ" מצריין קיומו של "עמק היהודים" ו"נחל היהודים". עדויות אחרות מלמדות על המקום החשוב שתפסו היהודים בסחר הבינלאומי בתקופה זו.

עשר שנים לאחר שהקים את "קיסרות הסרבים והיוונים" (1345) מת הצאר דושאן וקיסרותו הזוהרת התפוררה תוך ריב פנימי מר בין האצולה הסרבית. הממלכה הסרבית נחלה בסופו של דבר מפלה מוחצת מידי צבאות התורכים שפלשו לחצי האי הבלקאני והקרב המכריע התנהל ב־15 ביוני 1389.

הצבאות התורכיים בראשותו של הסולטן מורט ה־1, הכריעו את צבאות האצולה הסרבית, שבראשם עמד הנסיך לאזר. הסולטן עצמו נהרג אומנם בקרב זה אך בנו, באייזיט, השלים את הנצחון. מאות שנות השלטון התורכי היו רצופות התקוממויות עממיות נגד הכובשים. מלחמות אלה של הסרבים והמקדונים תוארו בשירי־עם אין ספור שנכללו גם באחד האפוסים הפולק־לוריסטיים היפים ביותר.

מצבם של היהודים תחת השלטון העותומני שופר בהשוואה למצבם תחת השלטון הביזאנטי, אך גם כאן היו כפופים לגזירות שונות. הסולטן מורט ה־3 אסר על כל הלא־מוסלמים בקיסרותו ללבוש בגדי משי (1595) והווזיר הגדול דלטאבאן פחה הרחיב את הפקודה הזו (1702) ואסר על יהודים ולא־מוסלמים אחרים לנעול נעליים צהובות ולחבוש תרבושים אדומים. ביוון נערכו פוגרומים ביהודים ב־1821 ורבים מן הנמלטים הגיעו למונסטיר ונסתפחו על קהילתה.

משנכבשה בידי התורכים, נמצא במונסטיר מספר ניכר של יהודים דוברי יוונית. האנציקלופדיה יודאיקה מספרת כי לקהילה היהודית היו כבר אז בתי־כנסת, בתי־ספר ורבנים מפורסמים. אולם למן המאה ה־16 נטמעו יהודי העיר בין גולי ספרד. היוונית נשתכחה מפיהם ופינתה מקומה לשפת הלאדינו.

ניתן לומר כי את אושיותיה של הקהילה היהודית המפוארת בביטול הניחו יהודים גולי ספרד שאולצו לנטוש את ארצם בסוף המאה ה־15. עליהם נוספו במאה ה־16 פליטי וולוניה שבאלבניה ובמרוצת המאות ה־17, ה־18 וה־19 הגיעו גלי יהודים מארגון ופורטוגל, שניהלו אורחות חיים יהודיים תוססים, מלאי תוכן רוחני ודתי עשיר. מבין 90 גולי ספרד ופורטוגל הגיעו למעלה מאלפיים למקדוניה, וכשליש מהם התיישבו בביטול.

גולי ספרד הוכיחו יעילות מרובה גם כבעלי מלאכה ומנהלי עיסקאות מסחריות לסוגיהן, ותכונות אלו העלו אותם במהרה למנהיגות הקהילה היהודית במונסטיר. אך עיקר תרומתם היה בהעשרת התוכן הרוחני ששינה

לבלי הכר את פניה של הקהילה היהודית המקורית במונסטיר. בין גולי ספרד היה מספר רב של רבנים וגדולים בתורה. הם ובני עדתם בוללו את הקהילה של יהודי מונסטיר העתיקה לא רק בלשונם אלא גם באורחות לבוש, במנהגים ובנוסח התפילה. מונסטיר היתה במהרה למרכז רוחני רב חשיבות ליהודי האימפריה העותומנית כולה, ועמדה במקום שני לאחר קהילת סאלוניקי המפוארת.

רבניה ומלומדיה של קהילת מונסטיר השיבו על קושיות שהופנו אליהם בכתב, על־ידי מאות יהודים שהתגוררו בחבליה השונים של האימפריה רחבת הידיים. אותה תקופה עוצב אופייה של קהילת מונסטיר היהודית כפי שנתגבש ונשתמר גם במאות המאוחרות יותר, עד להתפוררות הממלכה התורכית. יחסי הסובלנות השלווים עם הסביבה הנוכרית יצרו כר נוח להתפתחות יצירה ספרותית־דתית ענפה, ורבים היו הרבנים וגדולי־התורה ממונסטיר ששמעם הלך למרחוק.

בין הדמויות החשובות בתולדות ישראל שפועלם קשור במונסטיר, יש להזכיר את שלמה מולכו, הדמות הנסערת־טראגית ממוצא פורטוגלי, שישב בעיר זו פרק זמן וביקש למצוא בה שלווה. כאן כתב את הטפותיו המשיחיות והוציא את "ספר המפואר" (ראה ספרו של מכס ברוד על שלומה מולכו א.א.).

בסאלוניקי התפרסם הרב יוסף בן לב (1502—1588) יליד מונסטיר, שחיבר ארבעה כרכים של שו"ת. במאה ה־18 שימש ברבנות במונסטיר הרב אברהם בן יהודה ד. בוטון בעל "מחזה אברהם". במחצית השניה של המאה ה־19 שימש בה ברבנות יווני שנתגייר, ר' אברהם גר־צדק.

הגאות התרבותית היתה כרוכה בגאות כלכלית וחברתית שהגיעה לשיאה במאות ה־16—18. יהודי מונסטיר, עם כל היותם מיעוט קטן באוכלוסיית העיר, החזיקו בידם את עיקר הסחר הענף של העיר. הם סחרו עם סרביה, סאלוניקי, סופיה, קושטא, ואף וונציה.

בארכיון בקושטא מצויה עדות משנת 1593 המלמדת כי היהודים במונסטיר עסקו גם בסחר יינות. לפי אותה תעודה נצטווה הקאדי של מונסטיר לחקור בהאשמה שהועלתה נגד היהודים כי מכרו יין למוסלמים, חרף האיסור על שתייתו שמטיל האיסלם על מאמיניו. עדויות אחרות מספרות כי יהודי מונסטיר עסקו ביבוא יין־שרף, שמן זית, מלח ודגים מלוחים ובייצוא של צמר, משי, אריגים, נחושת, עורות מעובדים, ענבים ועוד. הקהילה היהודית במונסטיר מנתה מספר עשירים מופלגים ומקצת מיורשיהם החזיקו בנכסיהם עד לימיה האחרונים של הקהילה, ב־1943.

אולם בהבדל מקהילות יהודיות באזורים אחרים, נוצרה במונסטיר גם שיכבה רחבה למדי של יהודים בעלי מלאכה. הם עסקו בבורסקאות, בצבעות,

בצריפת זהב, בסנדלרות, בפחחות, ואפילו בעיסוק חקלאי כייצור גבינות וגידול טבק.

במרוצת התקופה הארוכה של השלטון התורכי במונסטיר, הושפעו אורחותיהם, נוהגם, לבושם ותרבותם של יהודי העיר מן המזרח העותומני, עם זאת עלה בידם תמיד לשמור על ייחודם בקרב הערב־רב של העמים והדתות בקירבם חיו.

במאה ה־19, עם תחילת ירידתה של האימפריה העותומנית, חלה נסיגה חריפה ומתמדת גם במצבם של תושבי ביטול ומקורות הפרנסה נדלדלו והלכו. אי־היציבות הפוליטית באזור מקדוניה והבלקנים שמה קץ לסחר הבינלאומי והמצב הכלכלי החמיר בהדרגה. אם לא די בכך, הנה בשנת 1863 התחוללה שריפה גדולה בעיר שכילתה 2080 בתים, בהם 1008 בתי יהודים. אסון טבע, זה שחבר אל המצב הפוליטי־כלכלי המעורער, היה אבן־דרך ראשונה בהגירת היהודים מביטול אל ארצות העולם.

הגירה מסוימת ממונסטיר היתה קיימת למעשה שנים קודם לכן לארץ־ישראל, ובעיקר לעיר הקודש שבה התקיימה קהילת יהודים ספרדים מעת קדומה. אך הפעם פנו המהגרים לאזורים צפוניים ביוגוסלביה, לארצות־הברית ולארגנטינה — ומראשית המאה העשרים גם לצ׳ילי (בצ׳ילי הוקמה קהילת מהגרים בעיר טמוקו בראשותו של יהודי ממונסטיר בשם אלברטו לוי). העליה הציונית לישראל חלה בתקופה שבין שתי מלחמות העולם.

חברת ״כל ישראל חברים״ ניסתה לעזור ליהודי מונסטיר במצוקתם והקימה בשנת 1895 בית־ספר מקצועי לנערים וב־1903 בי״ס מקצועי לנערות, במסגרתם רכשו בני הנוער השכלה מקצועית שנועדה לסייע בידם למצוא תעסוקה ופרנסה.

הקהילה שצברה נכסים מרובים בשנות גדולתה ניסתה לעזור לעניי העיר בהעמידה לרשותם דירות חינם. כמו כן השכירה בתים שהיו בבעלותה ודמי השכירות שימשו להשלמת תקציביהן של חברות צדקה שפעלו בביטול. אולם כל אלו לא מנעו את שטף ההגירה שהלך וגבר והגיעו לשיאו לאחר מלחמת־העולם הראשונה.

ב־1914 מנתה, כאמור, האוכלוסיה היהודית בעיר למעלה מ־7000 נפש. באותה תקופה היו בביטול 8 בתי־כנסת. ארבעה מהם נהרסו בשנות מלחמת־העולם הראשונה ובתוכם גם בית־הכנסת המרכזי ״קהל קדוש פורטוגל״. בית־הכנסת השני בגודלו בעיר, ״קהל קדוש ארגון״ נשאר על תילו, ונהרס במלחמת־העולם השניה.

בתקופה שבין שתי מלחמות העולם פחתה והלכה אוכלוסיית העדה היהודית עד למחציתה. בשנת 1931 נמנו בה 3751 יהודים; בשנת 1942, עם

צירופה של ביטול לבולגאריה — 3422 יהודים; ושנה לאחר מכן, במרס 1943 נאספו בביטול 3269 יהודים שנשלחו כולם למחנה המעצר בסקופיה לקראת שילוחם למחנה ההשמדה בטרבלינקה. מבין אלה שוחררו כ־250 איש בעלי דרכון ספרדי, 6 נמלטו ו־3013 נשלחו למוות.

מספר פרטים מאַלפים על אופי החיים הקהילתיים והדתיים בביטול בתקופה האחרונה, מצויים בחיבורם הנזכר של ארואסטי וקונסטנטינוב.

ארגון החיים הפנימיים של היהודים ומידת האוטונומיה של הקהילה היו מונחים בתקנון מפורט שאושר בפקודת שר המשפטים היוגוסלבי. סמכויות הקהילה הוגדרו (בסעיף ד׳) לאמור: ״הקהילה דואגת, בגבולות חוקי המדינה, לצרכים הדתיים והתרבותיים של חבריה ומאפשרת להם קיום כל הלכות הדת. תפקיד זה מבצעת הקהילה בהקמתם ובאחזקתם של בתי־כנסת, בתי־תפילה, ושאר מוסדות תרבותיים וחברתיים״.

המשפט האחרון מצביע על כך שהממשלה היוגוסלבית נתנה בידי הקהילה סמכויות רחבות מעבר לתחומים הדתיים — כלומר פתרון בעיות סוציאליות והקניית תוכן רוחני־תרבותי.

תקנון הקהילה עוסק לפרטיו במספר חברי ועד־הקהילה, בחובותיהם, דרכי בחירתם ומשכורתם; בהוראות משמעתיות הנוגעות בהפרת חובות, בהעדרויות, נטילת חופשות, פיטורים וכדומה; כן מפורטות הכנסות והוצאות הקהילה, סמכויות העובדים למיניהם, נוהגי שינוי תקנון ועוד.

התקנון מנוסח לפי נוהלי חברה מודרנית ודמוקרטית. מאַלף, למשל, הסעיף (16) המבקש למנוע אפשרות של משוא פנים וקובע במפורש: חבר בוועד־הקהילה אינו רשאי להשתתף ולהחליט בישיבות בהן נדונות שאלות הנוגעות בו אישית, בבני משפחתו, או אף במקורביו.

הכנסות הקהילה בביטול נשאבו מן המקורות הבאים: ״תרומות״ (מסים) שהיו חברי הקהילה משלמים לפי מצבם החומרי — בין 30 דינר לשנה לעניים, ואלף דינר לעשירים ביותר; אגרות עבור מושבים קבועים שנרכשו בבית־הכנסת; הכנסות משירותים שונים שניתנו בבתי־התפילה; נדבות ותרומות שברצון (כולל תרומות מטעם הנהלת העיריה); הכנסות מצוואות, הקדשים, קרנות ומוסדות הקהילה; הכנסות מהשכרת בנייני הקהילה ושאר נכסי דלא־ניידי שנמצאו בבעלותה. בבעלות הקהילה היו 40 מבנים שונים וכן קיבלה שכר דירה מ־173 דירות, שנמסרו לחזקתה.

הוצאות הקהילה הוקדשו בעיקר להקמת ולהחזקת בתי־כנסת ובתי־ספר ולתמיכה בעניי העיר. לנושא אחרון זה עמדו לרשותה שלושה קרנות מיוחדים, שמותר לראותן כקרנות לתמיכה סוציאלית במושגים מודרניים.

הקרן "ביקור חולים" תמכה במשפחות שנותרו ללא פרנסה בעקבות מחלת המפרנס. כמפרנס נחשב לא רק אב המשפחה, אלא גם בן מבוגר שקיום המשפחה היה מותנה בכוח עבודתו. קרן "ביקור חולים" שימשה, איפוא, כפונקציה של "ביטוח לאומי" מודרני, אף כי על בסיס וולונטארי ובלא התחייבויות מוגדרות. גם צורת מתן המענק היתה נעשית בדרך אישית. התמיכה היתה ניתנת מדי יום ה׳ בשבוע (לקראת ערב שבת) על־ידי שני סוכנים מיוחדים שביקרו אצל משפחות החולים.

הקרן "מתנות לאביונים" נועדה לשיפור תזונתם של תלמידים יהודים עניים. התלמידים היו מקבלים ארוחת בוקר וצהרים ב"מנזה" מיוחדת שנמצאה לא הרחק מבית־הספר.

גם הקרן "מלביש ערומים" נועדה לסייע לתלמידים בני־עניים. באמצעיה היו רוכשים עבורם הלבשה, הנעלה ואבזרי־לימוד. יתר על כן: מכספי קרן זו שולם גם שכרם של מורים פרטיים מיוחדים שהכינו, בימות חופשת־הקיץ, את התלמידים החלשים לקראת בחינות־הכניסה לשנת הלימודים הבאה.

שלוש קרנות אלו שימשו, איפוא, למטרות סוציאליות רבות היקף, מן הסוג שמקבלת על עצמה ממשלה לאומית במדינת־סעד.

נוסף על אלה פעל בביטול אירגון הנשים "וויצו", שקיבל על עצמו להכין נדוניה לכלות עניות. היתה זו מעמסה כספית כבדה, על שום שרוב הכלות היו מחוסרות אמצעים ומנהג מתן הנדוניה לחתן היה מנהג מושרש מאוד בקהילת ביטול.

הקרנות היו מנוהלות בידי ועדים בני חמישה—שבעה חברים ולכל ועד יושב־ראש משלו, גיזבר ומבקר. מנהלי הקרנות שמרו על קשר תדיר עם יהודי ביטול לשעבר שהיגרו ליבשות אמריקה והצליחו להתבסס היטב. רבים מן המהגרים זכרו את בני־עדתם והיו שולחים באורח סדיר תרומות נכבדות למדי. בשנת 1927, למשל, נהנתה קרן "מלביש ערומים" מתרומות בסך 1000 דולר מארצות צפון־אמריקה. היה זה סכום ניכר באותם ימים.

אולם המקור הסדיר והקבוע של הקרנות היה מס מיוחד בשם "פצ׳ה" שאותו שילם כל יהודי בקהילה, בהתאם ליכולתו. מס זה שימש גם לרכישת עצי־הסקה לעניי העיר לשם הבערת התנורים בימות החורף וכן לקניית קמח לנצרכים, בימי חגים ומועדים.

הכנסה נוספת, ששימשה לצרכים אלו ודומיהם, באה מעריכת טקסים דתיים מיוחדים. כך, למשל, היה הרב בבית־הכנסת מוכר במכירה־פומבית, מדי שבת, את הזכות להתיר סרטי משי "מגווילי התורה הקדושה" (ה"גלילה") ובאותה דרך נמכרה, לכל המרבה במחיר, הזכות לקרוא בתורה.

בין מנהגי הקהילה האופייניים לה, ראוי להזכיר את ההכנות לחופשה שהיו מחייבות דווקא את החתן (ולא את הכלה) להישאר ספון בביתו שמונה ימים רצופים לפני יום החופה. קדם לכך משא־ומתן שהתנהל בין שליחי בית הכלה עם הורי החתן על סדרי החתונה וגובה הנדוניה — והחתן היה מפריש שני אחוזים מן המוהר לקופת הקהילה.

סדרי טהרת המת וקבורתו היו מנוהלים ע״י ארגון ״חברה קדישא״ אליו נשתייכו גברים ונשים בני חמישים ומעלה. קבוצה בת עשרה מחברי הארגון היתה מבקרת בבית הנפטר כדי לרחוץ את גוויתו ולהלבישו בבגד מיוחד שנתפר לפי מידתו, מיד לאחר מותו. משפחת המנוח היתה מכבדת את אנשי ״חברה קדישא״ בביצים שלוקות וביין שרף. בעלי היכולת היו משלמים עבור שירותי הארגון ומיעוטי־היכולת היו פטורים. לאחר הקבורה היו בני המשפחה האבלה ספונים יומיים בבתיהם ובמשך שנה היה דולק בבית נר תמיד לעילוי נשמתו.

השבת נשמרה בביטול בקפדנות יתרה ומושג ״גוי של שבת״, להדלקת אש וביצוע עבודות בלתי נמנעות, היה רווח גם כאן, כבעיירות מזרח־אירופה. כאשר נתגלע צורך לשלם לגוי לפני צאת השבת, הוא נתבקש ליטול את הכסף בעצמו, מתוך מגירה שנועדה לכך.

החותם הדתי הוטבע במשך שנים רבות על החינוך הקהילתי ועד לתקופה מאוחרת ניתן לילדים, באורח בלעדי ב״חדרים״ קטנים ללימודי דת. כן היו בביטול חמישה בתי־מדרש בהם כ־250 תלמידים. רק בתחילת המאה העשרים נפתח לראשונה בית־ספר צרפתי־יהודי שבו נלמדו גם מקצועות כלליים, ומוריו היו יהודיים.

לאחר מלחמת־העולם הראשונה עברו תלמידי היהודים בביטול יותר ויותר לבתי־הספר הממלכתיים ולגימנסיות. אז גם נתארגנו תנועות־הנוער הראשונות — ״השומר הצעיר״ ותנועת ״תכלת לבן״ שחינכו את חבריהן לציונות והקיפו, בשיא פעולתן, 500 נערים ונערות מבני ביטול.

בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, בה פעל ליאון קמחי את פעולתו הציונית ושלח מאות בני נוער ומשפחות שלמות לישראל, נתדרדרה קהילת ביטול הפורחת לדרגה הנחותה ביותר מבחינה כלכלית בין קהילות היהודים ביוגוסלביה. הסטאטיסטיקה מספרת כי מבין 823 המשפחות היהודיות שנמנו בביטול בשנת 1932 היו 86 אמידות, 138 השתייכו למעמד הבינוני, 267 משפחות עניות ו־331 — חסרות־כל. היהודים עסקו ברוכלות, סבלות, הטלאת נעליים, ושאר מלאכות דחוקות והנשים היהודיות נאלצו להשכיר עצמן לעבודות נקיון במשק ביתן של משפחות יהודיות עשירות בערי

יוגוסלביה ויוון. 450 מבין 823 המשפחות נתמכו ע״י ועד הקהילה וחברות צדקה שונות.

זכותה של הדלות העלובה שהיתה מנת חלקה של קהילת ביטול עמדה לה בכך שדירבנה רבים להגירה, סייעה בהתעוררות הציונית והצילה למעלה ממחצית האוכלוסיה מהשמדה.

לאחר מלחמת־העולם השניה עוד שוטטו בביטול כמה עשרות יהודים שמילטו נפשם ממחנה ההשמדה (כאמור — באמצעות דרכונים ספרדיים) אך גם אלו נטשו את העיר תוך שנים אחדות.

כיום לא נותר בביטול אלא יהודי ערירי אחד בלבד.

בתי־הכנסת חרבו ואינם; בית־הקברות היהודי, שאיכלס את מתי העיר במשך 500 שנה, מעלה עשב ומצבותיו מנותצות ומחוקות. רק אנדרטה צנועה, סמוך לכיכר העיר ,מזכירה לוותיקי ביטול ומספרת לחדשים מקרוב באו כי בימים לא רחוקים חייתה בעיר קהילה יהודית עתיקה שעברה ובטלה מן העולם והיתה כלא היתה.

5. תקווה מיאוש תצמח

בשנת 1936 נחלצה ההתאחדות הציונית של יוגוסלביה להושיט עזרה כלכלית ומוראלית ליהודי ביטול שלמעלה ממחציתם הגיעו אל עברי פי פחת ועמדו על סף חרפת רעב. ליאון קמחי, מנהיג העדה, ביקש את הפתרון למצוקת עדתו בשתי דרכים: האחת בהמרצת היהודים לעקור מן המקום ולעלות לארץ־ישראל, והאחרת — בהקמת קרן דחופה לתמיכה בנזקקים. שתי הדרכים חייבו אותו להעזר בהתאחדות הציונית של יוגוסלביה, שעם ראשיה עמד במגע הדוק וחברי.

לצרכי עליה היה זקוק ל"סרטיפיקטים" (רשיונות עלייה) ואלו נמסרו ליוגוסלביה ע"י ההנהלה הציונית העולמית במספר מצומצם וזעום. ליאון תבע מהנהלת ההתאחדות הציונית בזאגרב להקצות לביטול מספר סרטי־פיקטים גדול הרבה יותר מן השיעור היחסי של מספר יהודי עדתו מתוך כלל הקהילה היוגוסלבית, ומשימתו עלתה בידו, שנה אחר שנה. לא רק כוח שכנועו עמד לו אצל פרנסי הסרטיפיקטים, אלא גם העובדה שהצליח להקים בביטול תנועה ציונית חמה ונלהבת.

הכורח להקצות אמצעים חומריים לתמיכה בבני עדתו אף הוא היפנה את ליאון קמחי לזאגרב. לבד מן ה"מס" הכבד למדי שהשית על אמידי ביטול המועטים, ביקש ליאון להטיל חלק נכבד מן המעמסה הזו על ההתאחדות הארצית של ציוני יוגוסלביה.

את עקבות פעולתו זו אנו מוצאים בדו"ח ההתאחדות הציונית משנת 1936, המספר:

"תנאי הדלות והעוני בהם חי הציבור היהודי בדרום סרביה (מקדוניה) ובמיוחד בעיר ביטול אילצו אותנו להקדיש מאמצים מיוחדים למציאת דרכים נאותות כדי להגיש עזרה קונסטרוקטיבית לחלק זה של היישוב היהודי. נעשתה פעולה מיוחדת לאיסוף נתונים שעל פיהם אפשר יהיה לקבוע את הדרך להבטיח קיום הוגן יותר ליהודים אלה, ובעיקר לבני הנוער".

במסגרת פעולה זו ירד לדרום יוגוסלביה המזכיר הכללי של ההתאחדות הציונית ביוגוסלביה, ד״ר רודולף בוכוולד. בחברת ליאון קמחי סייר בכל הקהילות היהודית של מקדוניה והתעכב במיוחד בביטול.

בארכיון הציוני בירושלים שמורה היום עדות מאלפת ומיוחדת במינה מן הסיור של ד״ר בוכוולד בקהילה של ביטול, עדות שנכתבה על־ידו עצמו. זוהי רפורטאז׳ה ציורית, כתובה במיטב הסגנון והמסורת של הרפורטאז׳ה המרכז־אירופית, ובה תיאור צבעוני ומוחשי של אורח החיים ותנאי החיים בקהילת ביטול, אותם ימים. הרפורטאז׳ה פורסמה בבטאון ציוני יוגוסלביה ״ז׳ידוב״ (״היהודי״), שבועון שהיה יוצא בשפה הסרבו־קרואטית בין שתי מלחמות העולם ובשל ערכה המיוחד, כצילום מקורי של קהילת ביטול, ראיתי להביא כאן את תרגומה המלא.

כותב ד״ר ר. בוכוולד ברשימתו ״דרך השכונות היהודיות של דרום סרביה״: ״ראיתים בתוך רחש הלשונות ובליל הסגנונות, בין לבושם הססגוני של הכפריים מדרום סרביה, בין התורכים הזריזים חובשי התרבושים ונשותיהם רעולות הפנים, בין האלבנים בעלי הכיפות הלבנות חוגרי האבנטים הרחבים למותניהם; בתוך הרעש מחריש האוזנים של הלבאנט, ראיתים צועדים כצלליות, זקניהם יורדים להם למידותיהם ומעיניהם ניבטת תבונת הדורות. היהודים הללו התהלכו בכל אלה לבושי קפתנים וחובשי תרבושים, במין אצילות מיוחדת במינה. רבים לובשי סחבות, שרידי המדים של הצבאות השונים אשר צעדו באיזורים אלה: צבאות תורכיים, בולגאריים, סרביים, גרמניים. יהודים — שהיו לי כה זרים ועם זאת כה קרובים. אחי.

הם היו עדים לתהליכים שהתרחשו באזורים אלה, להפיכות, למלחמות. הם ספגו השפעות של תרבויות שונות — זו הביזנטית והיוונית בימי קדם, זו התורכית והאלבנית, זו הסרבית והבולגארית. וכל אחת מהן השאירה עקבותיה וחרתה בהם סימניה. ואף־על־פי־כן, הם שמרו על ייחודם היהודי ועיצבו דמות יהודית שאין כמוה בתבל כולה.

״זהו עולם של עצמו. יקום בתוך יקום. מלא ניגודים על גדותיו. שמרן ובעל ערכים יהודיים טהורים שלא נטמעו ולא נתעוותו.

״לביטול הגיעתי ביום ששי אחר הצהרים. צעדתי על גבי גשר־עץ ישן אל העיר המזרחית, אל רובע השוק הישן. והנה, כמו פלא שנתרחש, כפרק שנתממש מתוך האגדה, צועד לו שמש ישיש בתוך הסימטאות הצרות ובקולו המתנגן קורא לסוחרים לנעול את חנויותיהם. ׳ערב שבת, יהודים! ערב שבת!׳ בזה אחר זה נשמעו נקישות התריסים המוגפים ונקישות

המפתחות־הגדולים. שערי הברזל הוגפו בקול מתכתי. רגע קט והכל נשתתק. שבת עברה דרך שכונת היהודים.

"הרובע היהודי של ביטול. איזה נוף מלא עצבות. אני נותן ליבי לעובדה כי חנויות רבות אינן נמצאות כלל בשימוש. חלונות הראווה ריקים, השלטים מחוקים, המקומות נטושים. תמונה של עזובה. המלווה שלי — (לאון קמחי. א.א.) מספר לי כי דמי השכירות יקרים מאוד, ומגיעים ל־30—50 דינאר לחודש. רבים מן המוכרים היהודים אין ידם משגת לשלם זאת. כך נראה המרכז המסחרי של העיר אשר בעבר שימשה עיר הבירה של המחוז התורכי, מושבם של קונסולים מ־12 מדינות, מקום דרכו עברו קשרי מסחר מסועפים. אז (במאה ה־19 וראשית המאה ה־20 א.א.) מנתה אוכלוסיית ביטול 80 אלף נפש. ואילו היום (1936) פחות מ־30 אלף. קרוב ל־8000 יהודים היו אז בעיר הזאת, כיום רק 3300. ההגירה הגדולה החלה עוד ב־1910 לצפון־אמריקה, בעיקר לניו־יורק. כיום מצויים בצפון־אמריקה למעלה מ־3000 יהודים מיוצאי ביטול. בדרום־אמריקה, במיוחד בצ'ילה, כמחצית המספר הזה, ביוון בין 1000 ל־1500. במצרים ובצרפת התפזרו כמה מאות מיוצאי ביטול וגם בשאר ערי יוגוסלביה עוד כ־800. כ־1000 יהודים בני ביטול נמצאים בארץ־ישראל.

מרבית יהודי ביטול חיים, איפוא, מחוץ לעירם. מספרים כי יוצאי ביטול בניו־יורק, בניגוד לאחיהם האחרים, עודם חיים בתנאי דלות ועוני. הם מתבדלים ואינם באים במגע עם שאר היהודים בניו־יורק. הם הקימו קהילות ובתי כנסיות משלהם וממשיכים לנהל אורח חיים כמו זה שניהלו בביטול. נראה כי המעבר אל מקצועות יצרניים קשה עבורם אף יותר מן המעבר אל עבר האוקינוס. גם בארץ־ישראל — להוציא את החלוצים הציונים — שמרו יוצאי ביטול על משלח ידם הישן: חייטים זעירים, מטליאי נעלים, אפילו לא סנדלרים של ממש.

"לעומת זאת בצ'ילה, כנראה בגלל השפה הספרדית, היה תהליך ההתבוללות של אנשי ביטול מהיר יותר. שם יש אפילו משכילים שמוצאם מביטול. כמה מן המהגרים הצליחו לצבור רכוש נאה ומדי פעם הם פוקדים את מכורתם הישנה ושולחים דולר פה ודולר שם לצרכי גמילות חסדים.

"מן השוק ועד לבית העלמין היהודי הנמצא מחוץ לעיר, משתרעת שכונת היהודים, הגיטו. 'קורטיזוס' בלשונם של היהודים. בתים זעירים, מוזנחים, הנוטים לנפול. אחד הזקנים של המקום מספר כיצד קמו משכנות היהודים בחלקים השונים של העיר. בניגוד למקומות אחרים, לא השלטון הוא שאילץ את היהודים לכך. היהודים מכוחם ומיוזמתם בנו רובעים נפרדים

כדי לחיות בהם ביחד ולשמור על יהדותם הטהורה והבלתי מוכתמת. כיום הכבלים הכובלים את היהודים אל הגיטו הזה הם כבלי הדלות והעוני.

"ככל שאנו מעמיקים ומרחיקים לכת מתפוררים הבתים והולכים. הדירות חשוכות. קרן שמש אינה מגיעה אליהן. כל חדר משמש משפחה שלמה. לא אור ולא נקיון. אני עומד מזועזע. המראה כמו מוכר לי. כבר ראיתי שכמותו במקום כלשהו! מוכרים לי בתים אלה ללא חיים פרטיים, ולכלוך משתפך ללא אור. מוכרים לי יהודים אלה בלא אויר צח ונטולי אמצעי קיום. אני נזכר: מיכאל גולד, לונדרס, שלום אש. אצלם קראתי תיאורים ריאליס־טיים אלה. אותו 'ריח של עוני' עליו כתב מיכאל גולד שעה שתיאר את ה־איסט־סייד. אני נזכר בתיאורים המזעזעים של יהודי קארפטו־רוסיה אצל לונדרס. אולם, הגיטו היהודי של דרום סרביה עדיין לא מצא את סופרו. עתונאים וסופרים שעברו באיזורים אלה, רשמו פרטים רבים, אך מפליא כיצד לא עמדו על ייחודו של הגיטו היהודי הזה. גיטו שהוא כה מעניין מבחינה פולקלוריסטית וחברתית, מבחינה אנושית טהורה.

"לפני הבתים — נשים. לראשיהן שביס המקושט ב טוקאדוס צמיד ראש של דמוי מטבעות, הן כובסות, מבשלות, מנקות. כל חייהן מתרחשים בחוץ, לפני הבית, בסימטה. בלילות הקיץ המחניקים הן מוציאות את יצועי בני המשפחה אל הרחוב. כאן לנים. בלילות אלה הופכת הסימטה לחדר שינה אחד גדול. בושה, פרטיות, נקיון — כל אלה מושגים יחסיים.

"על הבתים הרבים מצוי מגן דוד וציון שנת בנייתם בעברית. אפילו תעמולה פוליטית חדרה אל השכונה היהודית: אפשר לקרוא שרידי מודעות המכוונות אל הבוחר היהודי. הן כתובות באותיות רש"י עבריות אך בלשון לאדינו: 'הצביעו כולם עבור...' בכלל האות העברית ולשון הלאדינו שולטים כאמצעי תקשורת בין היהודים. כך מודפסים קונטרסים וכרוזים, מודעות ופירסומת מסחרית. כך גם הודפסו הספרים הישנים הגדושים בהטפת מוסר, אותם ניתן למצוא עדיין בבתים רבים. אלה ספריהם של חכמי ביטול היהודים, כמו חיים רפאל אסקייה, חכם שלמה קמחי, ואחרים.

"כך גם הודפסו ההזמנות להרצאתי: 'אונה אינפורטאנטה קונפרנסיה' (אסיפה חשובה מאוד). המפגש נערך בשבת בבית הכנסת הגדול 'קהל קדוש ארגון'. הבנין הוא מזיגה מוצלחת של הסגנון הספרדי והמזרחי: שטיחים רבים, חנוכיות עתיקות, הקישוט הכבד של ארון הקודש, כסאות עתיקים ואפילו 'קובה' המזכירה את תוכנו הפנימי של המסגד המוסלמי. בית־הכנסת היה מלא על גדותיו. אפילו הזקנים שאינם מבינים את השפה (הסרבו־קרואטית א.א.) באו לשמוע... על ציון. הכל הקשיבו קשב רב. יציע הנשים,

אף הוא מלא נשים עטורות ׳טוקאדוס׳ לראשיהן. נשי ביטול מגלות ענין רב בארץ־ישראל.

״האשה היהודיה של דרום סרביה, היא פרשה בפני עצמה. עוד לפני 40—45 שנים, בתקופת השלטון התורכי, היו פניה רעולות כמנהג הנשים המוסלמיות. זוהי צניעות נשית שאינה זרה לרוח ישראל. גם היום האשה היא הנושאת במלוא נטל החיים בגיטו, כאם וכעקרת בית. האב הוא בעל השלטון והיוקרה בבית, ועמדתו הפטריארכלית שמורה לו גם בימים קשים אלו, שהפרוטה חסרה בכיסו. האשה תמיד דחוקה לאחור, עומדת בצל. החינוך המסורתי נועד רק לבנים. לזכותה של התנועה הציונית יש לרשום שגם בתחום זה הביאה לתמורה מסויימת. האשה, למרות היותה חסרת השכלה ואנאלפביתית, מתחילה לעסוק בחינוך ילדיה. היא שולחת גם את בנותיה לרכוש השכלה. היא עצמה אדוקה, ולאדיקותה עירוב של שמירת דפוסי מסורת עם דבקות באמונות טפלות. נשי ביטול מאמינות עד היום בשדים, במבט רע ובפתק כתוב כתרופה...

״למחרת המשכנו לסייר ברובע היהודי. שוב אותה תמונה של עזובה, של בתים הרוסים, של כתלים כעורים. זהו זכר מן ההפגזות של המלחמה האחרונה (מלחמת־העולם הראשונה. א.א.) בה נפגעה קשה השכונה היהודית. איש לא תיקן את ההריסות מאז. הן פעורות עדיין כפצע פתוח. בדרכנו נקלע ישיש. ׳בואינוס דיאס׳, ׳שלום וברכה׳. זהו ז׳ידו הסבל. כן, סבל יהודי. ולא עוד, אלא סבל מובטל. מה יעשו 120 הסבלים היהודיים בעיר זו שירדה מגדולתה? ז׳ידו הישיש הוא בעל פנים הדורות. דמות ספרדית, אצילית בסחבות. עיניו עמוקות ויפות. הרהרתי: איזה מעמקים מסתיר איש עני זה שהבעתו נתקשתה מדלות ועמל מפרך ואיננו יכול לצרף מלה למלה כדי לבטא עצמו! שוב נזכרתי בישיש קשה־יום זה כאשר שמעתי לא מזמן את ד״ר ליכט (יו״ר התנועה הציונית של יוגוסלביה באותה תקופה. א.א.) פונה אל יהודי ביטול: ׳אמרו לו לאותו יהודי, כי הוא מצאצאיו של בן מימון ויהודה הלוי...׳

״אנו ממשיכים. ילדי השכונה נילווים אלינו. ילדים ללא פיקוח, ללא חינוך. יש בביטול כמה מאות ילדים כאלה. בפאתי השכונה מצויים צריפונים קהילתיים שהוקמו בכספי הקהילה עבור היהודים העניים, המכונים צ׳פיטליק. כל מה שראיתי עד כה, כמוהו כמותרות לעומת צריפי עץ אלו, כעשרים במספר, דחוקים זה על גבי זה, סביב חצר מעופשת. אין אלו אלא מאורות חשוכות בהן חיות, על שטח בן מטרים ספורים, משפחות בנות שש ועשר נפשות. הילדים חיוורים וצמוקים. אחדים יפים, בעלי מבט פיקח. ניגשת אלינו נערה בת 17, נושאת תינוקת בזרועותיה. זוהי אחותה הקטנה,

הצעירה והתשיעית במשפחתה. היא מספרת על עוניים. האב מרוצה ביום בו עולה בידו להשתכר 5—6 דינאר ביום. הוא איש נואש, אינו מצפה לכלום. הוא סביל ומסגל לעצמו הלך רוח אדיש, אוריינטלי.

"למראה עיני נעתקו המלים בגרוני. המלווה שלי (לאון קמחי) כמו קרא מחשבותי: 'מדוע אין משכנים משפחות אלה בדירות אחרות? למה אין מקנים להם מקצועות יצרניים? הקהילה שלנו היא קהילה עניה. בעלי האמצעים הם מעטים וספורים. עד כה נערכו פה אין ספור סקרים, באו ועדות שונות, נכתבו הרבה דו"חות. צבי רוטמילר (היום ד"ר צבי רותם א.א.) חשף בזמנו ברשימותיו את בעית יהודי ביטול, אבל התוצאות המעשיות שוות אפס. אחד מידידי שנתפס ליאוש ביקש להעלות באש את ה'צ'פיטליק' כולו. בקושי מנעתי זאת ממנו. נדמה לי עתה כי שגיתי. אולי היה זה הפתרון הרצוי. בכך היה מעורר את דעת הקהל היהודית שלנו ומעמיד אותה בפני עובדה מוגמרת'.

"ליאון קמחי דיבר בהתרגשות רבה. בכנות. בעיקר כאב את כאבם של הילדים ובני הנוער.

" אנו עוזרים להם ככל שידנו משגת. סוף סוף, אין לדרוש כי גמילות החסדים בביטול תהיה גדולה יותר מאשר במקום אחר, מה גם שהשיכבה בעלת היכולת היא דקה למדי. הילדים מרגישים שהם מקבלים נדבות. הם אוכלים מזון דל ב'מנזה' ומקבלים מדים ישנים במקום בגדים. לעתים יש הכרח להפריד בין הילדים לבין הוריהם, ולוא גם בכוח. הילד רואה מסביבו רק עוני, לחם צר, אופקים מצומצמים, ובורות. כאשר הוא גדל בנסיבות אלו אין לו ברירה אלא ללכת בדרכי אביו: להיות סבל, רוכל ובמקרה הטוב ביותר — עוזר לבעל חנות...'

"בהמשך סיורנו אנו נפגשים בקבוצת נערים מאורגנת בארגון נוער ציוני. 'חזק ואמץ' הוא שם קבוצתם. הם מוליכים אותנו אל הקן, אל מועדונם. החדרים מוארים ומקושטים בתמונות ובסיסמאות. בכניסה מקבל את פנינו שיר רענן ונמרץ — 'שיר העמק'.

"כאן, לראשונה, התאוששתי. כמו התעוררתי מחלום רע. במועדון החמים הזה, בקרב בני הנוער, הבינותי לפתע מלוא משמעותה של החלוציות. ערכה של אותה שאיפה עקבית ובלתי נדלית שהיתה נחלת צעירינו, להביא לידי תמורה בחייהם ולקשור את גורלם בארץ־ישראל. הבינותי כי בני הנוער נחנקים באותה אוירה דחוסה של עירם וכי הם רוצים ומסוגלים לחיות ברוחה של ישראל. מועדון הנוער הוא המקום האחד בו אפשר לנשום באורח חופשי. לא ניכרים בו עקבות הלחץ והדחיסות הסביבתית. גמלה בי ההכרה המוחלטת כי כל הרוצה לעזור ליהדותה של דרום סרביה, עליו לייחד מאמציו

ואמצעיו לקידומם של בני הנוער בחבל זה. אותו נוער חיוני, רציני, היודע את דרכו. עתידה של היהדות מסור בידיו.

"בביטול, יותר מבכל מקום אחר בדרום יוגוסלביה, מורגשת כבר הרוח הרעננה של דור ציוני צעיר. כאן פועלים ליאון קמחי שלנו, הרב רומנו, המורה קוסורלה ואחרים. לבית־הספר היהודי יש חדרים מתקבלים על הדעת. עובדת גם גננת יהודיה. היא קובלת: 'כיצד אפשר לעבוד עם הילדים שמרביתם באים לגן בלי פרוסת לחם ולפני שטעמו טיפת חלב!' מחשבה־י נודדת אל ארץ־ישראל, אל חיי הילדים שם. כמה חשובה, איפוא, יוזמתה של הגב' דיאנה רומנו מזאגרב להקים בביטול בית־יתומים לכ־140 יתומי העיר, במטרה להעביר חלק מהם לארץ־ישראל...

"רוח תזזית ואופטימיסטית החדירה הציונות אל הרחוב היהודי. יש גם גילויים של גבורה ממש: שמעתי כאן על זקן ששלח את בנו צעירו לארץ־ישראל כדי שיתפוס את מקומו של אחיו הבכור אשר נהרג שם במאורעות תרצ"ח. ראשיתה של העבודה הציונית בביטול היא ב־1918 כאשר חזרו אליה, עם תום מלחמת־העולם הראשונה, קבוצת צעירים יהודיים שנתפסו לרעיון הציוני, והחלו להלהיב את אחיהם. ליאון קמחי, האיש הצעיר והבוגר תמיד, הוא שאחז בריסנה של התנועה, הנהיג אותה, הפיח רוח של התלהבות, אמונה וחזון. איני מעלה בדעתי כיצד היה מראה פניה של ביטול בלא ליאון קמחי.

"על כל הדברים הללו — על כל אשר ראו עיני וקלטו חושי בימים הללו בביטול — הרהרתי כאשר הרכבת הסיעתני הלוך והרחק מן האזור הזה המלא צבעים עזים, סתירות וניגודים. אזור שיש בו דלות ונחשלות, בצד אופטימיות ותקווה. זיקנה נואשת, בצד נעורים חיוניים. אדישות והשלמה בצד תעוזה ואמונה. וכך, בעוד נופה הססגוני של דרום סרביה הרחיק ואבד, שבה והדהדה באוזני המנגינה המונוטונית שהשמיעו ילדי ה'חדר' החיוורים בביטול — נגינה חלושה כהד מן העבר, שנקטעה בקריאות הרמות והאיתנות של נערי מועדון הנוער החלוצי: 'חזק ואמץ!'".

6. צמיחתו של מנהיג

אין להבין את הרקע להתעוררות התנועה הציונית והתארגנות בני הנוער בביטול, אלא על רקע המצוקה והדלות המנוונת שחיו בתוכה — ולעומת זאת יקשה להעריך כיאות את חבלי התארגנותה של תנועה חופשית ומרדנית כזו, אלא מתוך ראייה שלמה ונכונה של אופי המשטר הפטריארכלי בקהילה היהודית.

התעוררות התנועה הציונית בביטול לא נשאה אופי אידיאולוגי טהור. היא היתה סיסמתם של כל אלו שרצו בהתקדמות חברתית והניפו את דגל התמורה. התמורה היתה קודם כל אמנסיפציה, קידמה והתנערות מן העוני המנוון. שאלת חידוש החיים המדיניים של העם בארץ־ישראל היתה פועל יוצא של המשאלות הללו.

על ממדי העוני והתפלגות אוכלוסיית ביטול היהודית לפי מקצועות ורמות בתקופה שבין שתי המלחמות, שמור מסמך מעניין מאוד שנכתב ע״י הרב אברהם רומנו — ציוני ו״חכם״ ספרדי, שהוא עצמו תושב ביטול. זהו מאמר סוציולוגי שהודפס בשנת 1932 ב״ייברסקי גלאס״ (מס׳ 6) אליו נלוו גם ניתוחי מסקנות של המחבר, אשר עוררו בשעתו פולמוס עז. ממצאיו של הרב רומנו — שעל עיקריהם נרמז כבר בפרקים קודמים — ממחישים היטב את הרקע החברתי־כלכלי עליו צמחה התנועה הציונית בביטול בראש וראשונה כתנועת מחאה.

הרב רומנו מבהיר בחיבורו כי ביטול, בניגוד לסקופיה בירת הרפובליקה, לא נהנתה כלל מן הקידמה התעשייתית. לא היה בעיר אף בית־חרושת אחד מודרני ו״מפעלי המלאכה״ העסיקו רק את בעליהם הזעירים ומנו, לרוב, עובד אחד בלבד.

בכל קהילת ביטול היהודית לא היו אפילו חמישה עשירים של ממש, באוכלוסיה בת 3600 נפש. פרנסת רוב העם היתה תלויה על בלימה. מבין

שלושה בעלי מקצועות חופשיים אקדמאים שנמנו בביטול, לא היה גם אחד מהם יליד העיר.

"יש מספר ניכר של סוחרים — שלמעשה אינם אלא סוחרי סידקית דלים", כותב רומנו. "רב גם מספר בעלי המלאכה, אולם אף הם אינם מומחים ממש במקצועם. הסנדלר אינו מתקין נעליים חדשות, אלא מטליא נעליים ישנות. החייט אינו תופר חליפה חדשה, אלא מתקן בחוט ומחט את האריג הקרוע. חנוונים שירדו מנכסיהם החלו לחכור גינות קטנות ולגדל בהם פירות וירקות" (כך צמח הגרעין החקלאי בביטול, מקירבו עלו אחר־כך הציונים שהתיישבו בכפר סירקין, וראו ברכה רבה בעמלם בישראל. לבית־שערים עלו חלוצים בשלב הרבה יותר מוקדם, בראשית שנות העשרים. קליטתם היתה קשה, עד שלא מצאו מים. לאחר מכן פרח המושב והצטרפו אליו גם בני נהלל. א.א.).

823 המשפחות שנמנו בביטול ב־1932 מסווגות לפי הקבוצות הבאות: 88 — משפחות במצב טוב; 139 — משפחות במצב בינוני; 267 — משפחות עניות; 331 — משפחות חסרות־כל.

להלן מונה הרב אברהם רומנו את המפרנסים בביטול למקצועותיהם, וזהו חתך מאַלף מאוד:

101	סבלים
47	סוחרים
69	חנוונים זעירים
14	חלבנים
56	אלטע־זאכן
62	מטליאי נעליים
61	מוכרי ירקות ופירות בשוק
19	חייטים מטליאים
19	פחחים
10	מוכרי עור
40	סוחרי קמח זעירים
22	עובדי מכולת — כעוזרים לחנווני
24	מוכרי בשר
23	פקידים במשק הפרטי
127	חסרי כל תעסוקה
1	טכנאי שיניים } שלושתם אינם ילידי ביטול
1	רופא
1	עורך־דין

עובדת ריבויים של הסבלים היהודים בביטול היתה תופעה חריגה שלא נודעה כמוה ביוגוסלביה. פירסום נתונים אלו עורר בשעתו סנסציה ממש בזאגרב, שהיתה המרכז התרבותי והציוני במדינה. מעולם לא נשמע כי גוי קונה סחורה מגוי ואילו היהודי נושא אותה על גבו, במקום שיתפרנס מתיווך. הסבלים הללו היו בעבר חנוונים וסוחרים זעירים שעמדו יום אחד בפני שוקת שבורה ומדפים ריקים, נעלו את חנויותיהם והתייצבו בשוק כסבלים. מניינם הגיע לכדי שמינית אחת מכלל המפרנסים היהודיים בעיר.

הרב רומנו מוסיף ומתאר:

"אב המשפחה שאינו מצליח לפרנס את משפחתו אף בדוחק רב, מוציא את בנו הקטן מבית־הספר ושולח אותו לרחוב למכור פירות ,ירקות, גרעינים, או נייר טואלט. מעטים נמסרו כשוליות לבעלי מלאכה בהנחה שיוכלו להשתכר פרוטה כלשהי מקץ שלושה—ארבעה חודשי לימוד המקצוע, אך מלאכות אלו שנתנו פרנסה כלשהי בימי התורכים, שוב אינן מסוגלות לכלכל את בעליהן".

"לעתים נותן האב את ילדו לבתי־מסחר בהם הוא משרת כשליח ובכך גוזר על בנו לשמש כל ימיו בשירותים קטנים בהעדר מקצוע. את הבת מוסר האב כעוזרת בית אצל נשי הגויים — וכך נעשים יהודי ביטול, מבוגרים וילדים, לחוטבי העצים ושואבי המים. רבים הרוכלים ברחוב שהכנסתם המכסימלית מגיעה עד 120 דינאר לשבוע. (200 דינאר היו שקולים כנגד לירה אנגלית אחת. שכרו של פועל בא"י באותם ימים היה 2 לירות בשבוע ואף זה היה שכר דחוק. א.א.).

"הצעירים מתחתנים בגיל 18—20 ונאלצים להתגורר בבית ההורים. שכר הדירה מגיע ל־70—90 דינאר בשבוע, והוא שקול כמעט כנגד שכרם השבועי.

"הדיור הוא בבתים חשוכים ומטים לנפול, המהווים סכנה ממש ליושביהם. הדוחק והצפיפות הם כמו בלול. עקרות הבית טורחות כל היום להשליט סדר ונקיון בד' אמות דירתן ומעלות חרס בידיהן. רגליים רבות מדי מדשדשות על ריצפת הבית.

"תפריט מזונם של בני המשפחה — זעום וזול. בחורף אוכלים בעיקר שעועית. בקיץ — חסה, חציל, פלפל ירוק ואבטיח. רק פעם אחת בשבוע, בשבת, מועשר התפריט במנת בשר צנועה".

מתוך ניתוח עובדתי זה מעלה הרב רומנו את מסקנותיו לגבי דמותה ואופייה של הקהילה ומסקנות אלו הן שהעלו עליו את ביקורתה של זאגרב.

"היהודי הוא שחוח, פחדן, ולא אחת עצלן בנוסח מזרחי" — כותב

החכם הספרדי תושב ביטול. "הוא חשדן וחסר אמון ברשות. הוא יותר כילי מחסכן. מזניח את חיצוניותו. חסר אמביציות ואינו חותר לשיפור מצבו. הוא פאטאליסט ואינו מוכן לעצב את גורלו במו ידיו. הוא סובל בשתיקה עד לנקודה של רתיחה והתפרצות. הוא משועבד לאמונות תפלות. את השכלתו המעטה רכש בעיקר ב'מלדר' ('חדר') ומסתכל בחיים דרך הפריזמה של הדת.

"היהודי סובר כי לא הוא, אלא אחרים אחראים למצוקתו ופחות מכל נוטל את האשם על עצמו. הוא מתריס כלפי הקהילה, כלפי רשויות המדינה, כלפי המנהיגים הציוניים וכלפי רשויות החסד והצדקה. רק הוא לבדו נקי בעיניו.

"הסביבה כאן הרסנית. הגיוון הדמוגרפי הוא לאומי וכל הלשונות פרימיטיביות וחסרות יומרה. הילד והנער הצעיר אין לו את מי להקות. אין לו במי לקנא ועם מי להתמודד. חסר לו קנה מידה נוסף למוד בו את עולמו. כל מה שהוא רואה סביבו הוא מצוקה חומרית ורוחנית ועל־כורחו הוא מגיע למסקנה כי זהו, כנראה, טבעו של עולם, בכל מקום, גם מעבר לאופקו הצר. לפיכך אין הוא מתאמץ ואינו שואף להשגת מטרה כלשהי. הוא חושב למיותר ובלתי אפשרי להתעלות על סביבתו.

"התוצאה: מבין 120 תלמידים יהודים בגימנסיון רק 4—5 מגיעים לכיתה העליונה. בשנת לימודים זו נפסלו 42 תלמידים בבחינות הכניסה לכיתה א' של הגימנסיון — למעלה משני שלישים מן הנבחנים. הסיבה העיקרית לכך — העדר ידיעת הלשון הרשמית, הסרבית, אך תרמו לזאת גם תנאי המגורים ורמת התזונה הלקויה. הקהילה אספה את הנכשלים ב'מלדר', שם נחסמת בפניהם הדרך להשכלה כללית ולהרחבת אופקים. בקרוב נראה ילדים אלו מסתפחים אל מוכרי הסידקית ברחוב או נסמכים אל שולחן הקהילה".

תיאור מזעזע זה לא עבר, כאמור, בלא תגובה. איש לא חלק על העובדות המתוארות, אך המחלוקת היתה על דברי הקיטרוג וההלקאה העצמית.

"כלום דרוש פירוש לדברים הללו?" כתב צבי רוטמילר בתגובה לניתוחו של הרב רומנו. "כאן מתוארת היהדות של ביטול מנקודת ראות של איש החברה הקפיטליסטית, שהרי אותן תכונות עצמן שמנה רומנו ביהודי עדתו אפשר וצריך לראות דוקא בקו־זכות: היהודי הוא עניו ומצניע לכת; אינו מתערב בדברים לא לו; מקיים את הוראת פרקי־אבות 'אַל תתחבר עם הרשות'; חסכן, מסתפק במועט ושמח בחלקו; אינו מתגנדר, אינו מתהדר ואינו מהלך בגדולות; שם מבטחו באלוהים ונושא גורלו בסובלנות ככל אשר

יוכל; היהודי חדור הערצה ואמונה בלתי מעורערת בדת אבותיו, מתחנך על יראת אלוהים ושמירת מסורת ומשקיף על החיים מתוך הרכנת ראש, אמונה, ותמימות דרך".

ניתוח זה, מבית מדרשו של בית־הילל אין בו, כמובן, כפירה בעובדות מציאות החיים בביטול. עובדות אלו הן שהולידו את ההגירה הגדולה אל ארצות העולם והכשירו כר נוח לצמיחת תנועה ציונית של ארגוני נוער המבקשים לחולל שינוי דראסטי באורח חייהם.

עד אותה תקופה עדיין לא גילו יהודי ביטול את הדרך לצפון יוגוסלביה — אף כי לדעת מנהיגי היהדות בארץ זו אפשר היה לפתור את מצוקת יהודי ביטול בהטמעתם בקהילות המבוססות יותר של ערי הצפון. העובדות העידו כי תהליך העקירה היה כה קשה, עד כי כאשר נתבצע היתה זו עקירה דראסטית שהוליכה אל מעבר לים. המהגרים ביקשו להרחיק לבלי שוב כדי שיוכלו לכתוב את פרקי חייהם החדשים על דף נקי לחלוטין. לשם גם הגיעו בני משפחותיהם שקדמו להם, עשו חייל והיו נכונים להושיט עזרה וסעד.

ליאון קמחי השתדל אומנם לקבל מן השלטונות חווה חקלאית במקדוניה כדי ליישב בה חלק מיהודי ביטול, אך הדבר לא עלה בידו. השלטונות טענו כי אין צורך בחווה חקלאית כאשר בביטול וסביבותיה קיימים בתי־ספר חקלאיים. העובדות היו כמובן שבתי־ספר אלו לא קיבלו יהודים — לא בשל אפלייה לאומית ,אלא משום שהם היו מיועדים לבני חקלאים בלבד.

התנועה הציונית בביטול היתה יוצאת דופן במידה מסויימת. לא רק משום שהקיפה מספר בני נוער גדול יחסית לאזור המקדוני, אלא משום שלא נתפסה ל"זרם הספרדי" בציונות היוגוסלבית וקיבלה עליה את תורתה של זאגרב ה"אשכנזית".

ביוגוסלביה היו כשני שלישים אשכנזים ושליש אחד ספרדי. האשכנזים היו השאור התוסס והמתסיס של התנועה הציונית ובראשם עמד ד"ר אלכסנדר ליכט, המנהיג הנערץ על קמחי, שהיה לגבי ציוני יוגוסלביה מה שהיו בשביל ציוני גרמניה מרטין בובר וקורט בלומנפלד.

הספרדים, שהתגוררו בבלגראד, תפסו את מושג ה"נאציונליטה" כזהה עם "ממלכתיות" ולא עם "לאומיות". מכאן שהיו פסיביים יותר בנושא ה"הגשמה" והעליה לישראל, ונטו להזדהות עם סביבתם הגוית ולהתבולל בה.

כאשר קמה התנועה הספרדית שטענה לקיפוח היהודים הספרדים בארץ־

ישראל, נצטרפו אליה בהתלהבות רבה יהודים ביוגוסלביה וקמו אגודות נוער ספרדיות שפרשו מברית־הנוער הציוני ביוגוסלביה והקימו אגודה משלהם בשם "אספרנסה".

אנשי ה"אספרנסה" דחו את הביקורת שנמתחה כנגדם שהם נוטים להתבוללות בשם האמנסיפציה, וטענו כלפי האשכנזים: "אנחנו הלא ינקנו את חיבת־ציון עם חלב האם". האשכנזים החזירו על כך: "אנחנו עצמנו חזינו מבשרנו את ההתבוללות לפני ימי דור. התהליך הזה הוא כבר מאחורינו והציונות שלנו היא ציונות שלאחר ההתבוללות. אתם, אחינו הספרדים, נמצאים עכשיו בראשיתו של תהליך זה. אתם מתרחקים מן היהדות, בעוד אנו חוזרים אליה".

אנשי ה"אספרנסה" חייבו רומנטיקה ונוסטלגיה ספרדית, המתרפקת על תקופת הזוהר הקדומה. עקרון זה יפה היה אולי לסאלון ול"בוסתן־ספרדי", אך לא יותר מכך. לבוא ולספר לאנשי ביטול השרויים במצוקה על יפי־ספרד ופאר קדמוניותם — מעשה כזה לא היה בו כדי לקדם את פתרון בעייתם.

במאבק ההשפעה על ביטול ניצחה האסכולה האשכנזית, למרות העובדה שהיו בעיר חוגים ספרדיים מובהקים שהתנגדו להשפעה כזו. ליאון קמחי הוא שהכתיב את רוח ההגשמה המעשית בתנועה הציונית. לא דיבורים רמים, לא התרפקות נוסטלגית על ימי זוהר אבודים, לא נסיון לחקות את דרכי הגויים ולהטמע בתוכם, לא דיבורים רמים על אמנסיפציה כלל אנושית, אלא פתרון רדיקאלי — היערכות בארגוני נוער מגשימים, ב"הכשרה" מקומית, ובעליה לארץ־ישראל.

יש לראות את התעוררות הנוער בביטול גם על רקע המישטר הפטריארכלי המובהק ששרר בקהילה עד שנות השלושים. היה זה מישטר של שלטון המבוגר בצעיר והזקן במבוגר, תוך צייתנות עיוורת לבעל הסמכות.

רוח השוויונות והאמנסיפציה שנשבה במדינות אירופה ואף בערי יוגוסלביה הצפונית מזה דור או שניים, לא הגיעה לביטול הרחוקה והמבודדת. שלטון האב במשפחה היה מוחלט. האם שרויה תמיד בירכתיים והילדים צייתנים, כנועים, ומלאי יראת־כבוד. הם מנשקים ידי כל מבוגר במפגשים פורמליים והמבוגרים נושקים ידי הזקנים.

וכשם שהאב והזקן הם הסמכות העליונה בתא המשפחתי, כך משמשים הרב, הגביר, או העשיר סמכות שאין עליה עוררין במסגרת הקהילתית. אפילו הזקנים נושקים את ידי הרב וקומתם שחה בפני בעל הנכסים. מי שהחזיק בארנקו שטרי חוב של בני עדתו יכול לשלוט אפילו במצפון הדתי שלהם.

מצב זה נשאר שריר מאז התקופה בה דאגו עשירי העדה לעניי העיר והילוו להם מכספם מתוך סולידריות וללא ריבית. בינתיים נשתלטה אומנם התפיסה הקפיטליסטית בעולם וההלוואה הפכה לאקט עיסקי בין שני צדדים, אך עדיין עמדה בעינה בביטול הרוח הפיאודלית על־פיה המלווה הוא הפטרון. באותה מידה לא נשתנה גם מעמדה של האשה במשפחה חרף העובדה שיצאה להשתכר והרימה תרומתה לתקציב המשפחתי. עמדתה נשארה נחותה וכנועה לצד בעלה, אף שלעתים מזומנות היה אב־המשפחה מובטל ומחוסר כל פרנסה.

תנועת ההתארגנות הציונית של בני הנוער בביטול היתה, איפוא, גם תנועת מחאה כנגד התפיסה הפטריארכלית.

הנערים גדלו במציאות מדינית שונה מזו שחיו בה ההורים. היתה זו מציאות שחייבה לימוד שפה חדשה — השפה הסרבית הרשמית — ורכישת השכלה כללית. ה"מלדרים" ומוסדות לומדי תורה אחרים שוב לא סיפקו את הדרישות. גם לימוד הצרפתית, שהיה רווח בשנים קודמות וניתן לבני האמידים היהודיים בבתי־הספר של הנזירים הצרפתיים — לא קירב את בני הנוער אל מציאות סביבתם.

הנוער שגדל בביטול בתקופה הראשונה שבין שתי המלחמות מצא עצמו תלוש מכל וכל. חייו היו זרים לסביבה המדינית, משוללי לשון והשכלה משותפת ומאידך גם מנותקים, במידה גדלה והולכת, מן המרכז היהודי הספרדי הגדול של סאלוניקי. לאחר מלחמות הבלקאנים ומלחמת־העולם הראשונה, חצץ הגבול היווני בין ביטול לסאלוניקי ונדלדל העושר הרוחני שהשפיעה סאלוניקי על קהילת ביטול.

מעט־מעט החל הנוער לחפש ולמצוא קשרים ליהדות יוגוסלביה, המתקדמת יותר, בערי הצפון, אך עדיין המשיך לדבר ולקרוא לאדינו ורוב פעולותיו המאורגנות היו בבואה של פעולות ועד הקהילה — כלומר, פעולות עזרה לנצרכים. כשם שהקשישים הוסיפו לעסוק, כמימים ימימה, בעסקי בתי־הכנסת, קופות החולים והעזרה ההדדית, מוסדות צדקה ו"חברה קדישא" — כך גם בני הנוער הקימו אגודות דומות, "מתנות לאביונים" או "מלביש ערומים", שהיו מספקים חומרי לימוד, ואף הלבשה והנעלה לנצרכים. אפשר היה למצוא תלמידים רבים בבתי־הספר לבושים במדי האגודות, שהעידו עליהם כי הם משתייכים לארגוני הנוער לעזרה הדדית, ועל דש הבגד סמל נחושת בו חקוקות האותיות העברית מ.ע. — "מלביש ערומים".

קמעא־קמעא נשתנו הדברים, בראשית העשור השלישי של המאה. הוקם קלוב הספורט הראשון, "אספרנסה", שעם הזמן שינה שמו ל"נדה" ולבסוף ל"מכבי". אגודות העזרה של הנוער התאחדו ביניהן והפכו לקלוב ציוני

בשם "התחיה" —אותו ייסד ליאון קמחי .הקשרים עם סאלוניקי בדרום פחתו הלכו והמרכז הרוחני החל מסתמן יותר ויותר בצפון, בזאגרב הרחוקה שקיימה פעילות ציונית תוססת.

תהליך האמנסיפציה בביטול כבר נראה בברור בשנות השלושים. רבים מבני הנוער הם חניכי בתי־ספר ממלכתיים יוגוסלביים. הם דוברים סרבית ושונים מהוריהם ומאחיהם הבוגרים גם בלבושם ואורחותיהם. אותות מרדנות מחתרתית חלה גם בנוער היוגוסלבי הלא יהודי. יש לזכור כי הארץ נשלטה אותה תקופה בידי שלטון מונרכיסטי רודני (עד שנת 1935) של עם אחד על יתר העמים שחיו ביוגוסלביה וכל הזרמים הלאומיים והסוציאליסטים עמדו מחוץ לחוק. הפעילות האופוזיציונית היתה, איפוא, מחתרתית, אך היו לה גילויים עניפים בכל רחבי המדינה.

לפעילות זו הצטרף הנוער החדש בביטול. היא התבטאה בהשתתפות במפלגה הקומוניסטית המחתרתית מכאן ובהתארגנות תנועות נוער ציוניות־סוציאליסטיות מכאן. תנועת "השומר הצעיר" היתה התנועה הפעילה והחזקה ביותר בברית־הנוער הציוני של יוגוסלביה והיא הטביעה חותמה גם בביטול.

הפעילות הציונית־מחתרתית נתרכזה סביב מועדון "התחייה" שייסד ליאון קמחי. כאן נערכה הפעילות למען הקרנות הציוניות, הפצת השקל, והפגישות הרעיוניות־תרבותיות בהן התווכחו בבעיות העולם החדש, דנו בשאלות ספרות ומוסר ואף הקימו לראשונה תזמורת ומקהלת נוער.

הקלוב הציוני הזדהה במהרה עם קן תנועת "השומר הצעיר". הוא הפך למרכז החיים התרבותיים של הנוער בביטול והקרין השפעתו על שאר הנוער היהודי הבלתי מאורגן בעיר ועל יחסי החניכים עם הוריהם. החיבוטים וחיפושי הדרך לפתרון בעיות העוני ברחוב היהודי בדרך ראדיקאלית יותר ועל רקע של כמיהה ציונית וחידוש חיים מדיניים בארץ־האבות, היו ראשית המרד במשפחה ובמשטר הפטריארכלי של הקהילה. הצעירים חשו עצמם אמיצים, נבונים ורחבי אופקים מהוריהם. הצייתנות ויראת הכבוד העיוורת פינו מקומם לעצמאות מחשבתית ולנשיאת ראש. לכך נלוותה פריקת עול המצוות וה'התפקרות' שבהתייחדות נערים עם נערות במסגרת אחת.

ההתנגשויות על רקע זה לא איחרו לבוא. הן באו על ביטוין בתוך התא המשפחתי ובמסגרת הקהילתית השלמה. הגיעו דברים לידי כך שמספר הורים של חניכי קלוב "התחייה" הלשינו בפני המשטרה היוגוסלבית על אופייה של הפעילות המחתרתית. תלונות כאלו ואחרות נמסרו גם ע"י ראשי הקהילה. היה צורך בפיטורי מדריכים לתקופת־מה, עד יעבור זעם. לחניכים עצמם נגרמו קשיים רבים בגמנסיה הממלכתית, מקום שם הגיעו תלונות

על פעילותם. ביה"ס הממלכתי היה בבואה נאמנה של המשטר ועל התלמידים נאסרה כל השתייכות ארגונית מחוץ ל"סוקול" (אגודה להתעמלות בפיקוח השלטונות) ולתנועת הצופים הרשמית. הלשנות בפני הנהלת הגימנסיה צפנו סכנה של גירוש מבית־הספר והעמיקו קרע עז בין ההורים וראשי הקהילה מכאן לבין מדריכי הנוער היהודי וחניכיהם מכאן. במשך תקופה ארוכה העמידו הנערים משמרות סביב מועדון "התחייה" להזהיר את יושביו מפני סכנה צפויה.

אולם ככל שיצאו הימים ונקפו השנים הפכה התארגנות הנוער בביטול במסגרת הקלוב הציוני לעובדה שהקהילה הסכינה עימה ואף החלה משתפת עימה פעולה. יציאה למחנות קיץ, כינוסים בין־עירוניים ברחבי יוגוסלביה ויציאה ל"הכשרה" חקלאית — היו הציר סביבו התחנכו בני הנוער. כל אלו לא יכלו להתבצע בלי עזרה ממשית של הקהילה והפרשת תקציבים ניכרים למימונה מקופת העדה. עם השלמתם ההדרגתית של ראשי הקהילה באה גם השלמת ההורים. לכך תרם במישרין ליאון קמחי שהיה פרקליט נמרץ ומחונן של בני הנוער המאורגן באוזני ועד הקהילה וציבור ההורים. מועדון "התחייה" החל מאחד בין כתליו את הורי החניכים לפגישות משותפות ולמסיבות חג. הזקנים שמעו את העברית המתנגנת בפי ילדיהם, ראו את פניהם השזופות והמאירות בחוסן נעורים של החוזרים ממחנות הקיץ, הקשיבו לזימרת המקהלה ונגינת התזמורת, לשירת "התקווה" ולתקווה המפעמת בלב ילדיהם — וליבם שלהם רחב גם הוא.

לתמורה העצומה הזאת — התמורה האיטית אך מרחיקת הלכת שהכשירה בעקבותיה עליית הורים עם בנים לארץ־ישראל — היתה הקהילה בביטול חייבת תודה לאיש אשר עיצב והנהיג אותה במשך ימי דור: לליאון קמחי.

7. ליאון קמחי

בראשית שנות השלושים ערך צבי רוטמילר (ד״ר רותם) ביקור בביטול, כאחד ממנהיגי המרכז הציוני בזאגרב, וכמזכיר הכללי של הקרן־הקיימת ביוגוסלביה. רוטמילר הגיע ל״עיירה הקדושה״, כפי שנהג לכנותה, כדי להרצות בפני צעירי המקום, להיפגש עם ההנהלה הציונית ועם אנשי הקהילה בביטול ולעמוד על צרכי העיירה בעזרה חומרית, ב״סרטיפיקטים״ לעלייה ובסעד לפעילות התנועתית. מביקורו זה נחרתו בזכרונו, כפי שסיפר לי, שתי דמויות בולטות ומנוגדות בתכלית זו לזו שהופעתן המחישה היטב את טיב המהפיכה המתרחשת בקהילת ביטול.

האחד היה הרב ג׳אין, ששימש כרב באחד מבתי־הכנסת של העדה, אליו נלווה רוטמילר לטיול אחר־צהרים בסימטאות העיר. הרב צעד בהדרת־מלך, שומר ראשו מהלך לפניו, מטה כבד בידו והיהודים כולם, משני עברי הרחוב, קרבים לנשק כפות ידיו ביראת־קודש.

בנעוריו היה הרב ג׳אין שחקן במה ומחבר מחזות פיוטיים. תכונות השחקן המצטעצע שרדו בו גם כאשר עטה גלימת הרבנות. הוא היה רחוק מלהראות כדמות פטריארכלית מעוררת סמכות, ואף־על־פי־כן נהגו בו כך יהודי העיר. הרב עצמו פסע ברחובות כאילו העיר כולה במה לרגליו וכבודו ממלא אותה.

אם היה לו, לרב ג׳אין, יריב אמיתי — היה זה ליאון קמחי.

קמחי היה היפוכו השלם והמוחלט של הרב המצועצע. איש פרוזה ואמת, סולד מכל גילויי מלאכותיות והעמדת פנים, צנוע וקפדן, רחוק מאשלייה עצמית ואשליית זולתו, וכולו שירות לרעיון. את ידיו של קמחי לא נשק איש בעוברו ברחוב. אך מנת היקר והכבוד שהוענקה לו לא היתה פחותה. הסמכות שנרכשה לקמחי, כוחה שאב מאישיותו יוצאת הדופן ומן האמון המוחלט אשר עוררה אישיותו. היו אלו כבוד וסמכות אשר זכה בהם כאיש צעיר, חרף המשטר הפטריארכלי המובהק שעדיין שלט בכיפה. יכולתו

של ליאון קמחי לקנות רגשי יקר ואהדה אצל זקני העיר, כמו אצל בני הנעורים, היתה הוכחה מובהקת למעמדו יוצא הדופן.

ליאון היה איש ממוצע קומה, בעל מבנה גוף מוצק. מגבעת רחבת שוליים לראשו וסיגריה נצחית שמוטה בין שפתיו. הוא היה גבר יפה־תואר, כפי שמספרים גם התצלומים המעטים ששרדו מדמות דיוקנו, אך צילומים אלו החטיאו את מבטו המיוחד.

"היו לו עינים עמוקות", מספר ד"ר צבי רותם "וטוב ליבו ונאמנותו נשקפו מהם. הוא היה מקסים במבטו, כובש לב, ומעורר אהדה ונכונות מוחלטת לעשות את חפצו. שלטונו בעדה היה, למעשה, שלטון בלי מצרים. השפעתו נודעה לא רק על חוגי הצעירים אלא גם על קשישים ממנו. היו אז בביטול שתי קהילות שנסבו על שני בתי־הכנסת הגדולים, 'פורטוגל' ו'ארגון'. ליאון היה מרבה לבקר שם. לא כמתפלל, אלא כדורש. הוא לא היה דתי ולא צימח זקן. את בית־הכנסת עשה במה להטפותיו. גם עובדה זו נתקבלה על־ידי הזקנים בלא תרעומת. קרנה ממנו סמכות פטריארכלית שאין עליה עוררין. לפיכך לא ראו בו הזקנים, זמן רב, דמות של מורד מתקומם — אף כי למעשה היה כזה".

כשרון הנאום וההטפה של ליאון קמחי היה אולי כשרונו המובהק ביותר. הוא עשה נפשות במלותיו, בלהטו, בדרך הבעתו. הוא הצליח לרתק את שומעיו בכל נושא עליו דיבר — ולא היו נושאים רבים שנמנע מלדבר עליהם. השכלתו היתה רחבה הרבה מעבר למה שיכול היה לרכוש בבתי־הספר בהם למד בביטול. הוא היה אוטו־דידאקט מובהק, רכש ספרים וקנה לשונות רבות. בדרשותיו היה מדבר על כל נושא אקטואלי. על ההתרחשויות בקהילה, בעולם היהודי, בפוליטיקה הבינלאומית וקודם כל על ארץ־ישראל. הכל היה מוליך לארץ־ישראל ושואב ממנה. מצוקת העוני בביטול, התערערות המצב הבינלאומי, התעוררות האנטישמיות, אפילו בעיות הבנות בביטול, שחסרו להן בני זוג לנישואין. לכל התחלואים הללו נמצא מזור ומרפא במקום אחד ויחידי — בארץ־ישראל.

ליאון קמחי למד גם עברית והיה מסוגל לשוחח בה בחופשיות, ואף לקרוא ולכתוב. הוא תיבל את מאמריו בפסוקים עבריים ותירגם אחדים משיריו של ביאליק.

כל נאום מנאומיו היה נפתח בעברית, ובכך היה משרה את ניחוח ישראל. הבריות האזינו לו בנשימה עצורה.

בשבוע בו ביקר צבי רותם בביטול שימש ליאון כמתורגמנו בנאום שנשא בפני קהילת ביטול בבית־הכנסת "ארגון". רותם עצמו דיבר סרבית בעוד קהלו שמע לאדינו בלבד. "ליאון תירגם את דברי באופן סימולטאני

ועשה זאת בצורה מלהיבה ממש. ראיתי את הקהל המרותק ועיניו הנוצצות וידעתי כי ליאון מוסר את דברי בצורה מוצלחת הרבה מן המקור. רק אז עמדתי על היקף כשרונו ולהט אמונתו של האיש".

עשרים ושמונה שנים לאחר מותו של ליאון קמחי עדיין עלולים דברים המסופרים אודותיו להשמע כדברי מיספד. שעה שאדם נפטר אין מונים על קברו אלא את המעלות שנשתבח בהן ונמנעים, ביודעין, מלספר בחולשותיו.

גישה שונה כמובן, מתבקשת ממי שמבקש לצייר פורטרט נאמן לאישיות ציבורית. קשה לכתוב, ועוד קשה מזה לקרוא, אודות אדם שהיה נעדר חולשות וכמעט חסר יריבים — חרף העובדה שביקש לחולל מהפיכה ממש באורחות חייהם של בני דורו. בדרך כלל קיים יחס גומלין בין כוח וחולשה ושתי תכונות אלו מצליחות לדור בכפיפה אחת, כמרכיבים שונים והרמוניים באישיותו של אדם.

עם זאת, עובדה היא שכל העדויות אשר אספתי מפי אנשים שהכירו את ליאון קמחי אישית — התנבאו בסגנון אחד. כך גם הקטעים הכתובים המתייחסים אליו ופזורים פה ושם. כולם מצביעים על אדם שחייו היו קודש לזולתו, שלא ביקש לעצמו טובת הנאה, אלא במה שראה טובתם של אחרים מסתייעת על־ידו.

ליאון קמחי מצטייר כאיש ציבור שלא ביקש לעצמו לא שררה, לא כבוד ולא ממון. איש שמאזנו כולו זכות והכל חייבים לו תודה. אם היו יריבים לדעה לליאון קמחי, נהגו בו גם הם בהערצה גלויה ומעולם לא הפכו להיות יריביו האישיים. אם אומנם נמצא מישהו ששמר לו טינה — אין זאת אלא שאינו בין החיים.

כל מי שסיפר לי על ליאון נראה כיוצא מגידרו למנות בפני את מעלותיו כאיש צנוע וישר, מסור לעדתו עד גמירה, בעל כושר מנהיגות טבעי שנתגלה בו עוד בימי ילדותו, נאמן לחבריו ולדרכו ובעל אישיות שופעת חיבה ואהבה לכל מי שנברא בצלם. אל רוחב ליבו חברו גם רוחב דעת וכושר להעמיק וללמוד. ככל הנראה היה האיש המשכיל ביותר בקהילת ביטול וידע, כאמור, לשאת נאום ודרשה כמעט על כל נושא, שהעסיק את הציבור בתקופה המסוערת שבין שתי המלחמות.

בעתון "אומר" שיצא בישראל ב־1958 מצאתי רשימה המוקדשת לשואת קהילת ביטול ובה נזכר "המנהיג הנערץ של יהודי מונסטיר, ליאון קמחי, שראה כל השנים חובה לעצמו לעמוד על משמרתו הציונית ונשאר על משמרתו זו עד עצם יום השואה".

בספר "דמויות" שיצא בתשי"א ע"י הקרן־הקיימת לישראל (כרך שני — ע' 243) מוקדשת רשימה קצרה לליאון קמחי, שכותרתה נושאת את שמו, וכך נאמר בה:

"ביוגוסלביה שלפני מלחמת־העולם השניה היתה הקהילה היהודית בעיר בביטול העדה המשונה מכל העדות, שארץ זו הצטיינה בהן. בני הקהילה היו רובם בעלי מלאכה או פועלים עניים שהתגוררו בגיטו — היחיד בארץ זו — והצטיינו באורח המסורתי של חייהם היהודיים. כאן, בתוך סביבה זו, נולד וגדל ליאון קמחי. בהיותו מטבעו בעל נפש עדינה ואופי נאצל, נתן מנעוריו את ליבו ודעתו על התנאים המיוחדים שבהם שרויים אחיו בני קהילתו, והתחיל דואג להם מאז ראשית בחרותו. תחילה דאג להם על דרך של צדקה מתוך טיפול ביתומים ובזקנים, ואילו אחר־כך בא לידי הכרה כי אין להם תקנה אלא ע"י עלייה לארץ. וכך, מתוך הכרה ציונית המשולבת במעשים חיוניים, נתעלה לדרגת מנהיג לעירו ולכל המחוז והכל, למן קטון ועד גדול, נשמעו לו מתוך אהבה והוקרה. במשך כל התקופה שבין שתי המלחמות העולמיות, היה טורח למען הציונות בכל תחומי פעולתה. אורח עבודתו היה עממי, השפעה מיחיד ליחיד, על דרך מעשה מצטרף למעשה. טבעי הדבר שבפועל עממי כזה ישקיע מיטב כוחו גם בתחום העבודה לטובת גאולת הקרקע. ואומנם הוא עמד שנים רבות בראש ועד הקרן־הקיימת לכל המחוז, לפני היות לשכה ארצית ליוגוסלביה כולה. הוא ביקר בארץ פעמיים ובשובו היה מחוזק ומעודד באמונתו הציונית ותקיף ביותר בדרישתו שהנוער יכשיר את עצמו ויעלה ארצה בהקדם ממש. הוא עצמו ראה חובה להישאר עוד זמן מה בגולה, כמנהיג לעדתו, ולעלות בבוא הזמן ארצה עם שאר אחיו וחניכיו. חלומו לא בא: הוא נהרג על קידוש השם, קרבן אהבה לעדתו".

רוב האנשים שסיפרו לי אודות ליאון קמחי ואף אלו שהכירוהו מקרוב ממש, הניחו כי שימש בתפקיד יו"ר הקהילה, מאז ראשית שנות השלושים. כנושא תפקיד זה הוא מופיע גם בקטעי רשימות פה ושם. האמת היא כי ליאון עמד בראשות ועד הקהילה תקופה קצרה בלבד, כמחצית השנה ב־1930 וכן בסוף ימיו, כאשר הגרמנים פלשו לביטול ותפקיד יו"ר הוועד היה תפקיד הכרוך בסכנה ממש. עד אז, במשך עשרים שנה לערך, היה ליאון קמחי מזכיר ועד הקהילה או סגן יושב־הראש שלו — ואף־על־פי־כן היה מקובל על הכל כמנהיג העדה.

ליאון עצמו ביקש להמנע מלשמש בתפקיד הפורמלי של יו"ר ועד הקהילה. נוח היה לו במעמד צנוע יותר שאיפשר לו לקיים את עמדתו כאיש הביניים בין דור ההורים השמרני, הדבק במסורת וחרד מפני רוחות חדשות

מורדניות שהחלו מנשבות, לבין דור הבנים, צעירי ביטול, שהחלו מתארגנים בתנועות נוער ומכשירים לבבם ליציאה להכשרה חקלאית ובעקבותיה לעלייה לישראל.

ליאון עצמו השכיל לעמוד בתווך, לא רק כמתווך ומפשר, אלא גם כבן בלי גיל וחסר השתייכות קבוצתית. אפילו שעד גיל ארבעים עמדו מאחוריו עשרים ושתים שנות פעילות ציבורית, מעולם לא נחשב כנער, ולכלל הימנות עם דור ההורים לא הגיע. הליכותיו המתונות, מדברו השקול וסברו המתון העמידוהו, עוד מימי בחרותו, כבוגר שבחבורה, והקנו לו סמכות אבהית שאין עליה עוררין. הצעירים ראו אותו כאיש אמונם בדור האבות וזקני העדה ראו בו נציג הנוער. הוא נשאר ככלות הכל, איש הצעירים גם כשעלה למעמד סגן יו״ר ועד הקהילה ולבסוף — לראש הוועד עצמו״.

ניסים ארזי, כיום איש שער־העמקים ובשעתו אחד ממדריכי הנוער בביטול, עבד לצידו של ליאון תקופה ארוכה, אף כי היה צעיר ממנו כדי חמש־עשרה שנה. הוא סיפר לי על ״האכזבה״ שהנחיל להם ליאון כאשר נודע דבר אירוסיו לצעירה סאלוניקאית סמוך להגיעו לגיל ארבעים. ״זה היה מוזר מאוד בעינינו. זו היתה כמעט ׳בגידה׳. ליאון נושא אשה! ראינו בכך מעין עריקה מן המחנה. מעשה אנטי חלוצי. מה לליאון ולמוסד המשפחה הזעיר־בורגני ?״

ביטול היתה, כאמור, שמורת־טבע של יהדות מסורתית חמה, המעוגנת בעבר הרחוק. הקידמה והאמנסיפציה שהיו זה כבר נחלת ערי יוגוסלביה הצפוניות טרם הגיעו למקדוניה הנחשלת והמבודדת ולפיכך היתה גם ההתעוררות הציונית־חלוצית בקרב בני הנוער מלווה בחבלים קשים יותר, משום שהפער בין דור ההורים לדור הצעירים היה פער שקשה לגושרו.

ליאון קמחי, היה הגשר. בקרב בני הנוער היה השאור המתסיס, ובקרב הוריהם היה הסניגור והממתן. תמיד היה עמל לשכנע את ההורים כי בניהם אינם כופרים בעיקר ומורדים במסורת, אלא צעירים נבוני דבר, אמיצי לבב, שרוחם בריאה וכוונתם איתנה — ואין הם מבקשים אלא לפרוץ את מעגל המצוקה והניוון שקהילת ביטול מידרדרת אליה. פעולת תיווך זו נשאה פרי עקב בצד אגודל. חשיבותה היתה לא רק במה שהיא ישבה הדורים ומחלוקות, אלא משום שבידי ועד הקהילה היו האמצעים לאפשר את קיומן של פעולות בני הנוער — או למנוע אותן. הוועד היה בעל המאה והדעה. הוא שהיקצה את האולם ששימש כמועדון לפעילות והתארגנות והוא שיכול היה לשלול את תמיכתו התקציבית, ואף עשה זאת מפעם לפעם.

ליאון קמחי היה הציוני הלוהט ביותר בקרב חניכיו הצעירים ממנו,

אך ביודעו את האנטגוניזם הכרוך בפעילות הציונית ובהתארגנות החלוצית השכיל למתן את תופעותיה כלפי חוץ, כשם שהיה מלהיבה ומדרבנה כלפי פנים.

זה היה הדבר שעשה את ליאון ליחיד ומיוחד בעדתו. לבן בלי גיל ובלי השתייכות. פרוש מן החבורות והקצוות ועם זאת מקרבם ומאחדם. מקובל על הכל, מייצג את גווני הקשת החברתית זה כלפי זה, פועל ומפעיל, ואיכשהו נעדר מעמד רשמי שעשוי היה ליצור לו זהות ואוניפורמיות שיגבילו הליכותיו ומעשיו. כך נהג — עד סוף שנות העשרים. אולם מאוחר יותר — כפי שנראה בפרקים הבאים — קרא תגר גלוי ונמרץ על הנהגת הקהילה השמרנית ואף כבש מידיה את השלטון, לעת קצרה, כאשר הגיע להכרה מוחלטת שעמדותיה מצרות את צעדי התנועה הציונית ומנציחות את הניוון והנחשלות בקרב העדה היהודית. מאז ראשית שנות השלושים עמד ליאון כמנהיגו המובהק והמוצהר של מחנה המתקדמים בביטול וביוגוס־לביה כולה.

ליאון נולד בביטול ב־1899 לאביו משה ולאימו סטריה (אסתר). הוא היה הבן האמצעי בין חמשת צאצאיהם: ארנסטה וניסים הבכירים ממנו ווידה ומטילדה הצעירות יותר. מטילדה היא היחידה שנותרה בחיים. היא עלתה בשנת 1934 כחניכת "השומר הצעיר" ומתגוררת כיום עם בעלה וילדיה בשער־העמקים.

סבו של ליאון הגיע למונסטיר מתורכיה בראשית המאה ה־19. בנו משה, אביו של ליאון, נולד במונסטיר וכאן גם נפטר ב־1938, שנה לפני פרוץ מלחמת־העולם.

את הזיקה לארץ־ישראל רכש ליאון בבית אבא. משה קמחי דיבר על העלייה לארץ כדבר מובן מאליו. הכל חונכו לקראתה והביתה היה שרוי באווירה של אירעיות — עד הנסיעה.

ההנחה היתה כי ליאון ומטילדה יהיו חלוצי העלייה לארץ־ישראל ובעקבותיהם תבוא המשפחה כולה. בדיעבד היתה זו רק מטילדה שהגשימה את חלום המשפחה. ליאון ביקר אומנם בארץ פעמיים, ועמד על האפשרויות להתיישב בה, אך עשה זאת במסגרת תפקידו כמנהיג התנועה הציונית בביטול. ליבו לא נתנה לעזוב את בני עדתו והוא נתן ביטוי לקונפליקט שהיה שרוי בו בשיחות רבות שניהל עם חניכיו. הכרתו היתה ברורה כי בהעדר הנהגה ציונית בביטול תקופח הזדמנותם של מאות יהודים לעלות לישראל. הכרה זו נסתייעה בתפיסתו של ד"ר ליכט, מנהיג התנועה הציונית ביוגוסלביה אשר גרס בתוקף: מנהיגי התנועה יהיו מאסף העלייה. היתה

זו תפיסה שראתה בחיי הגלות ספינה נטרפת שקציניה וקברניטיה אינם רשאים לנוטשה בטרם יעזבו את סיפונה אחרוני המלחים. ד״ר ליכט עמד בנושא זה בסכסוך חמור עם חבריו להנהגה בזאגרב, וכאשר עמדו על דעתם ועלו לישראל בשנות השלושים (ד״ר תובל, יקיר אבנטוב ואחרים), נפרד מעליהם ברוגזה וכמעט בלא ברכת שלום. ד״ר ליכט שילם על תפיסתו זו בחייו ונספה עם שאר יהודי יוגוסלביה בשואה. כך ממש עלה גם בגורלו של ליאון קמחי, שבמשך כל שנות חייו ראה עצמו תלמידו המובהק של ד״ר ליכט.

משה קמחי האב, היה איש משכיל יחסית שסיים חוק לימודיו התיכוניים בגימנסיה התורכית בביטול. היתה לו זיקה למסורת היהודית, אולם לא הקפיד הרבה בשמירת מצוות. אשתו, אסתר, היא שעמדה על כך שביתם ינוהל בקדושת הדת והיא עצמה הקפידה על כל מצווה קלה כחמורה. משפחת קמחי התגוררה סמוך לבית־הכנסת והתפילות הבוקעות מתוכו נשמעו היטב בדירתם. מטילדה מספרת על כך: ״אמא היתה מקשיבה לתפילות ויודעת באיזה פרק אוחזים המתפללים ואיזה פרק עתיד לבוא בעקבותיו. היא היתה מזרזת את אבא לצאת לבית־הכנסת בחוסר סבלנות: תראה איפה עומדת התפילה ואיפה אתה עומד!״

משה קמחי היה איש אמיד. הוא עסק במימכר תמרוקים ומסעות המסחר שלו מעבר לגבול האלבני היו מלווים בסכנת שוד, שאומנם התממשה לא אחת. קמחי לא התיירא מפני הסכנות וככל הנראה היה איש שוחר הרפתקאות. כל אימת שהיה חוזר ממסעותיו היה חוזר ומספר באוזני בני הבית את פרטי חוויותיו וצחוקו הרם והבריא מלווה את סיפורי מעלליו. משהו מן הטיפוס השניאורי, ״פנדרי הגיבור״, היה במשה קמחי — בחוסן גופו, באהבת החיים שפיכתה בו ובחיבה היתרה שנודעה ממנו לסוסים. הוא עצמו רכב על סוס לבן והיה נוהג להתבדח: עד שיבוא המשיח על חמורו נרכב אנחנו על סוסים.

מטילדה שומרת עד היום מזכרת מאביה שנתן לה כמתנה עם צאתה לישראל: ״הקורבאץ׳״ (שוט) שנהג לנופף בו בעת רכיבתו.

היתה למשה קמחי גם זיקה לחקלאות ולעבודת אדמה ועל נכסיו נמנו מספר כרמי ענבים, שהיה מעבדם במו ידיו. בימות הקייץ נהגה לצאת לשם משפחת קמחי כולה, לערוך ״פיקניקים״ בצל הגפנים.

שני אחים היו לו למשה קמחי שלא הצליחו להסתדר מעולם בכוחות עצמם והוא היה מסייע להם תמיד. לבסוף מימן נסיעתם לאמריקה הצפונית והדרומית, שם הצליחו לעשות חייל. לבניו ובנותיו היה קמחי נוהג לומר

בחיוך: אם יקשו עליכם החיים בארץ־ישראל ולביטול לא תרצו לחזור, תמיד תזכרו שיש לכם משפחה באמריקה. היא חייבת לכם הרבה.

את חוסן גופו, עליזותו ואומץ רוחו ירש ליאון מאביו, ואילו מאימו ירש את צניעותה, סובלנותה לבריות וחוש הצדק הקיצוני שלה. תכונות אלה גילה כבר בשחר ילדותו כאשר היה עומד בראש חבריו ומעודד אותם להכות בילדי הגויים שהתגרו בם.

יצחק (איזק) לוי, המתגורר היום בכפר סירקין, עודנו שומר עימו בבהירות זכרונות ילדות אלו. איזק היה בן גילו של ליאון ואימו נשכרה כמינקת ע"י משפחת קמחי והניקה את שני התינוקות, יצחק וליאון. בין השניים נקשרה רעות אמיצה ויצחק עודנו זוכר היטב את גילויי אומץ הרוח של ליאון הילד בבית־הספר ובסימטאות העיר. התנגשויות עם ילדי הגויים היו חזיון שכיח בביטול. לרוב היו מסתיימים במנוסת ילדי היהודים, עד אשר הופיע ליאון בראש קבוצתו וקרא לנעריו להסתער בעקבותיו על נערי הגויים המתגרים בם. הוא עצמו הפליא בהם מכותיו והפיח רוח אומץ גם בחבריו. התיגרה הראשונה הסתיימה בנצחונם המלא של ילדי היהודים ואם כי באו בעקבותיה תיגרות רבות נוספות שלא כולן עלו יפה — הרי בכולן עמד ליאון בראש המתגוננים והתגלה כמנהיג של ממש.

אומץ ליבו וחוש הצדק הקיצוני שלו הסבו לליאון לא מעט צרות במסגרת בית־הספר. באין ביכולתו לראות במעשי עוולות של מורים בתלמידים היה מקים עליו, לעתים, את מורי הגימנסיה ואת מנהלה. ליאון התערב בשיטת העונשים הנהוגה בבית־הספר ואביו הוזהר במפורש כי אם יוסיף בנו ליטול על עצמו תפקיד של פרקליט, בלא שנתבקש, ייאלץ לעזוב את הגימנסיה.

לימים, כשנתבגר, עמד ליאון מול בחורי הגויים בוויכוחים אקדמאיים על הגיונה של היהדות מול הגיונה של הנצרות, ובריב שפתיים זה נתגלה כושרו רב עוד יותר מאשר בריב אגרופים. כשרון הדיבור שלו — הן כנואם בציבור והן כאיש שיחה נעים במסגרת מצומצמת — היה ברבות הימים לשם דבר ובאמצעותו הנהיג את התנועה הציונית בביטול. קשה היה לעמוד כנגד הגיונו, ואל בהירות מחשבתו חברו להט אמיתו ונועם שיחו.

יצחק לוי מספר כיצד היה ליאון מרתק סביבו חבורות נערים צעירים בני גילו ומספר באוזניהם אגדות מארץ־ישראל. חזונו של הרצל שבה אותו מן הרגע הראשון וליאון היה חוזר אל הנושא שוב ושוב. בבוקרי שבתות היו נוהגים לטייל בחברותא אל מרגלות ההר מחוץ לעיר— "דומקה־אלכנדרובר־ברדו" — ושם היה יושב על גבי סלע, חבריו כותרים אותו סביב, והוא מפליא בסיפוריו על דבר הארץ הרחוקה והמובטחת. סיפוריו היו

ציוריים ומוחשיים, כמו הוא עצמו חזר מארץ־ישראל זה לא כבר ועודנו נושא עימו את ניחוחה.

ליאון היה עליז, שופע הומור וגם היטיב לשיר. חבריו לא רק כיבדוהו אלא גם אהבוהו. הוא היה ראש וראשון בכל תחום שבו עסקו הנערים ולא היה לו מתחרה על כתר המנהיגות.

את ידיעותיו הרחבות ובקיאותו המעמיקה בנושאים שונים רכש בעיקר מחוץ למסגרת בית־הספר. אביו, שאהבו מכל בניו, שכר לו רב פרטי והוא שלימדו עברית והקנה לו ידע ועמקות ביהדות. את העברית למד, למעשה, מספר־התפילות, ולעיתים היה מתרגם לחבריו את מובנן, בעוד הם עצמם ידעו אך למלמל את ההברות הכתובות בלא להבין את פישרן.

ליאון הירבה לקרוא מכל הבא ליד. הוא שמר על קשר אמיץ עם סאלוניקי, מרכז התרבות היהודית במקדוניה, ומשם קיבל ספרים באורח קבוע. מאוחר יותר, לאחר שרכש את השפה הצרפתית בבית־הספר של "אליאנס", עמד בקשר עם בתי־מסחר לספרים בפאריס ושיקע עצמו בלימוד תרבות צרפת. בבית אביו נאספו, לעיתים קרובות, משכילי היהודים וליאון היה מסתופף בחברתם מגיל רך, מאזין וקולט. את העברית שלמד מתוך ספר־התפילות שיפר מאוחר יותר באמצעות קריאת עתונים וספרים מישראל, ונעזר בלימודיו באמצעות שליחי תנועת "השומר הצעיר", שהוא עצמו הביא מן הארץ.

ליאון נתכוון ללמוד משפטים בפאריס, אך מלחמת־העולם הראשונה שיבשה את תוכניותיו. ברם אף כי השכלתו הפורמלית לא חרגה מלימודי הגימנסיה — פנו אליו הכל כאל דוקטור. מאוחר יותר, כאשר ענייני העלייה ורשיונות העלייה נתרכזו בידיו, צורף אל שמו תואר נוסף: הקונסול, דוקטור ליאון קמחי. לשוא מיחה ליאון — התוארים דבקו בו חרף רצונו.

היתה מידה מסוימת של צידוק לתואר "קונסול". ליאון היה האיש שטיפל מטעם ועד־הקהילה גם בכל המגעים הנוגעים לשלטונות המדינה והיה יוצא ובא בלשכות המסחר, במשטרת המחוז, ובמשרדים שונים המסדירים את בעיות בני עדתו. בתקופה שקיבל עליו ללחום ב"פרנסות האוויר" של היהודים, להקנות לבניהם יידע מקצועי או חקלאי, היה מוכר ע"י שלטונות המדינה כנציגה המוסמך של הקהילה היהודית בביטול.

עם פרוץ מלחמת־העולם הראשונה עקר ליאון עם אחיו ושתי אחיותיו לפלורינה — עיר קטנה בגבול יוון. ביטול נפגעה מהפגזות קשות בשלב מוקדם מאוד של המלחמה ויש גורסים כי העיר ספגה את הפצצות הראשונות שנפלו בחבל מקדוניה. משה קמחי המריץ את בניו ובנותיו לעקור משם, אף כי הוא עצמו סירב לעזוב את ביטול ונשאר בה עם אשתו ובתו הקטנה —

מטילדה. כעבור זמן נפגעה חנותו בפצצה. היא נשארה תקועה בקומה העליונה של החנות בת־הקומותיים, ולא נתפוצצה.

שבועות אחדים לאחר הגיעו לפלורינה הרחיק ליאון לסאלוניקי. הוא ביקש מרכז תרבותי־חברתי להתגדר בו ונלווה אליו גם רעו מנוער, יצחק לוי. אחיו ואחיותיו נשארו בפלורינה בבית דודתם.

"הגענו לסאלוניקי צעירים בני שש־עשרה, או שבע־עשרה", מספר יצחק לוי, "בודדים בעיר גדולה, ומופקרים לנפשותינו. אך לא לאורך זמן. ליאון קשר במהרה קשרים אמיצים ולבביים עם בני הנוער הציוניים בסאלוניקי ולא יצאו חודשים אחדים, עד שעמד בראשם. זו היתה תחילת דרכו הציונית. הוא אירגן אסיפות, נאם נאומים, לימד עברית והטיף לעלייה לישראל. ב־1918, כשחזרנו לביטול, כבר היה לליאון סטאז' של מנהיג".

כל מחשבתו ומענייניו היו נתונים לעניין הציוני. הוא דיבר על כך בכל הזדמנות: צריך לארגן נוער ולשולחו לישראל. חבריו מאז מספרים כי היה כאיש אחוז"דיבוק" שאינו רואה לא את ימינו ולא את שמאלו ברוצו לקראת מטרתו.

"מעשה ראשון אירגן אגודת נוער ציונית בשם 'בני ציון'. אגודה זו הצטרפה אחר־כך לברית־הנוער הציוני של יוגוסלביה בשמה החדש — "התחייה". הוא דאג למלא בתוכן את כינוסי בני־הנוער במועדון, בפעילות חברתית, בארגון חוגים שונים, בפעולה רעיונית ובהרצאות שהיה נושא בפניהם בקביעות אחת בשבוע. החוגים למוסיקה ולדראמה הפכו לגורם נושא הכנסה, במופעים הפומביים שערכו מפעם לפעם. ליאון עצמו לקח חלק פעיל בביום ההצגות ואף במשחק (מטילדה זוכרת כיצד שיתף אותה אחיה ב"חולה הדומה" של מולייר) וההכנסות הועברו לקופת הקרן־הקיימת.

ליאון סבור היה כי בראש וראשונה יש צורך ללמד את בני הנוער עברית. את המעט עשה בעצמו, אך במהרה הגיע למסקנה כי בני הנוער זקוקים למדריך מיוחד מישראל.

מאבק קשה היה לו עם וועד הקהילה עד שעלה בידו לשכנע את פרנסי העדה לממן הוצאה זו. התנגדותם גברה בעיקר כאשר בחירתו של ליאון נפלה על מורה־אשה: הגברת לאה בן־דויד. "מדוע אשה? הרי יש לנו מורים מקומיים הדוברים עברית!" — טענו לעומתו. ליאון התעקש. הוא רצה בלאה בן־דויד משום שהיתה ציונית נלהבת והיה בכוחה להביא עימה את ניחוח ישראל. עיקשותו נשאה פרי ואף תיקוותיו נמצאו מוצדקות. מורה זו ישבה בביטול שנים אחדות ופועלה הציוני עודנו רשום היטב בזכרונם של בני דורה המתגוררים בישראל. (גברת בן־דויד מתגוררת כיום

ברמת־גן, ומקיימת קשרים עם חניכיה, שהצעירים בהם עברו את גיל השישים .א.א.).

כאשר עזבה לאה את ביטול בשנת 1925, דאג ליאון שלא להשאיר את מקומה פנוי. שוב עמד במאבק קשה עם וועד הקהילה ואף הריץ מכתבים לזאגרב והטריד את חברי ההנהגה הציונית בלא הרף עד ששלחו לביטול את השליח החדש.

היה זה איש ״השומר הצעיר״, בן ברוך. הוא נכנס לפעולתו בתנופה רבה, אולם תוך חודשים ספורים נאלץ לחזור על עקבותיו כלעומת שבא. סיברו לא נשא חן בעיני המשטר המלוכני ופעולתו השמאלנית עוררה עליו חשד. יום אחד נתפס על־ידי המשטרה נושא כתב עת חשוד בכיס מעילו ונצטווה להסתלק מן הארץ לאלתר. בעקבותיו הגיעו מישראל גננת בשם נעמי ומורה בשם גור־אריה. שרשרת השליחים לא פסקה גם לאחר מכן.

ליאון החל שוקד על הכשרת הנוער בלימוד מקצועות כפיים. ״תזדקקו לכך בארץ״, היה אומר לחניכיו.

מספר פפו נחמיאס איש כפר־סירקין: ״הוא היה מרבה לתאר באוזנינו את הפרמידה החברתית־כלכלית, כפי שהיא חייבת להיות במבנה חברה מודרנית, שבסיסו עובדי אדמה וראשו סוחרים, פקידים, ובעלי צווארון לבן. אצל היהודים בגלות, אמר, נהפכה הפרמידה, אך מי שמתכוון ליצור חברה בריאה במדינתו חייב להכשיר עצמו לעבודת אדמה וללימוד מקצוע״.

בחופשות הקיץ היה מוציא את בני הנוער למחנות נופש תנועתיים. מיבצע זה היה קשה להוציאו אל הפועל בשל התנגדות ההורים לשלוח את ילדיהם למחנות משותפים לבנים ולבנות והתנגדות וועד הקהילה לממן הוצאותיו. מושג ״מחנה הקיץ״ היה זר מדי לרוח השמרנית של וועד הקהילה. כל הנושא לא נתפס על־ידם ונראה גובל בהתפקרות ממש. ליאון החליט לתקוף חזית זו בנקודת התורפה שלה: הרב רומנו. רומנו (שמו נזכר בפרק קודם בדין וחשבון שלו על מצבה הכלכלי של העדה) שימש גם כמורה לדת בגימנסיה, ומתן האפוטרופסות שלו למחנה הנופש יכלה להיחשב ע״י וועד הקהילה כפעולה ממלכתית בחסות בית־הספר. ליאון הלך אצל הרב ושכנעו לצאת בעצמו עם בני הנוער למחנה הקיץ, שהוקם ליד אגם אוכריד בשיתוף עם תנועות נוער מסקופיה. הרב נעתר בקשיים מרובים וסופו של דבר בילה במחנה שלושה שבועות רצופים.

עם שובו פירסם ב״ז׳ידוב״ (העתון הציוני ביוגוסלביה) מספר מאמרים נלהבים בשבחם של בני הנוער, ואווירת המחנה. ״הבחורים הללו, שאיננו רואים, בדרך כלל, את הצלחתם בגימנסיה, מגלים כוחות חדשים שלא שיערנו

על קיומם. הם נבוני דבר, חרוצים, מלאי יוזמה, אמונה בעתידם והתלהבות נעורים. אנחנו יכולים להיות גאים בנוער החדש שקם לנר".

דיווח נרגש זה היווה תפנית ראשונה וחשובה ביחסים בין ועד הקהילה וציבור ההורים אל חניכי התנועה הציונית — אולם במשך שנים נוספות היה על ליאון קמחי לטרוח בהצבת גשרים על פני הפער שעדיין היה קיים בין הגישה השמרנית שייצגה הקהילה לבין התסיסה המהפכנית של מועדון "התחייה".

על גישתו ודרך פעולתו של ליאון, סיפר באוזני ניסים ארזי, איש שער העמקים, אשר עבד לצידו כמדריך נוער ב"התחייה", ומזכיר הקן של "השומר הצעיר".

ליאון נבחר לתפקיד מזכיר ועד הקהילה, והיתה זו מישרה ציבורית שאיפשרה לו לתווך בין המחנות, מבלי ליצור זהות אישית פורמלית עם האחד מהם. במשך שנים סירב להציג מועמדותו כחבר בוועד הקהילה עצמה, שלא למצוא עצמו תלוי בחסדם של הזקנים ולא לשמוט מידו את מעמד איש הביניים.

כל אימת שנתגלע צורך להעביר "גזירה", או לתבוע הקצבה, מוועד הקהילה היה ליאון מסדיר את העניין בדרך אלגנטית: "בוא ניסימיקו", היה אומר, "נעשה את זה באופן רשמי. אתה תבוא לישיבת וועד הקהילה ביום ראשון ואנחנו, כבר נסתדר איכשהו".

ניסים השתומם: "אני? לוועד הקהילה?! מה אעשה שם?"

"תבוא" — היה ליאון אומר.

"באתי, ומיד עמדתי תחת שבט הביקורת והתרעומות: 'אתה והחבורה שלך; אתם צעקנים ומרעישים עד שעות הלילה! השכנים מתלוננים, המשטרה פוקחת עליכם עין, אנחנו נפסיק את התמיכה בכם!' ואני — מגמגם: 'נכון עשינו קצת רעש... מאתיים בחורים ובחורות במקום אחד, זה תמיד עניין סוער'... ואז בא ליאון לעזרתי: 'אתם רואים, הנה הבחור מודה בעצמו. אבל האם טוב יותר שהנוער הזה יסתובב ברחובות אפס־מעשה? ואז היה מעלה עניין ההקצבה למחנה הקיץ, ומניח לי להסביר חשיבות הדבר. הייתי מתחיל לדבר, צעיר כבן עשרים מול בני שבעים עבי זקן, משתדל לשכנע בדבר חשיבותו של מחנה כזה לבריאותו הנפשית וחוסן גופו של הנוער וליאון חובר אלי מיד: הרי לא ייתכן כי בגלל עוניים של הצעירים והצעירות הללו נגזול מהם את עתידם. ובכן, ניסים כמה אתה מבקש לעניין הזה מקופת וועד הקהילה?' נקבתי בסכום כלשהו, סכום כפול בדיוק מכפי הדרוש לי (כפי שהנחה אותי ליאון מראש), ובטרם פצו הזקנים פיהם למחות, הקדים

ליאון והציע כפשרה את מחצית הסכום. לכך נעתרו איכשהו הזקנים, באנחה כבדה, וזה היה בדיוק גובה הסכום שנדרש לי".

היה מעשה בתקופה מוקדמת יותר של פעילות קן "השומר הצעיר" שמדריך מסוים העביר פעולה אתאיסטית בקרב קבוצה צעירה ושמע הדבר הגיע לאוזני ההורים. קמה צעקה גדולה. הזקנים יצאו מכליהם ממש: להעביר פעולה אנטי־דתית במועדון הנתמך על־ידי הקהילה! הנשמעה כזאת!? האוירה החריפה כדי־כך שוועד הקהילה מצא עצמו אנוס לסגור את המועדון שהיה בבעלותו וליאון נתבקש, כמובן, להחלץ שוב לעזרה.

בעצה אחת עם ניסים, מזכיר הקן, סוכם על סילוקו של המדריך החוטא למראית עין. עם העלאת הקרבן שככה גם חמת העדה ורוע הגזירה הועבר. המועדון שננעל לשעה חזר ונפתח בפני באיו, ותוך שבועיים־שלושה הוחזר גם המדריך לפעולתו — אך לא לפני שהותרה על־ידי ליאון למתן הטפותיו ולסגלן אל מציאות סביבתו.

ליאון כבש מעט־מעט את וועד הקהילה. מינויו כמזכיר, בהיותו אישיות המזוהה עם הציונות, היה למעשה הודאה ברבים על השלמתה של הקהילה עם התנועה הציונית ומתן בירכתה לפעולותיה. לימים מונה, כאמור, סגן יו"ר וועד הקהילה ולבסוף — יו"ר הקהילה עצמה והתקדמות זו נעשתה בד בבד עם הרחבת שלטונה של התנועה בעיר.

ליאון נהנה מיחס של יראת כבוד בדרך מיוחדת מאוד. אנשים לא ראו בו עליון עליהם אלא ראשון בין שווים. לא היתה זו הדרך בה כיבדו את רב הקהילה ואת פרנסי העדה. הללו ישבו בכסא רם מעל העם ואילו ליאון עמד בשורה אחת עם כולם ורק ראשו התנשא.

על הדרך החברית־אבהית בה נהג בבני הנוער מספר עוד ניסים ארזי: לילה אחד, לאחר הפעולה, יצאנו מספר חברים לפוש בסימטאות העיר. הלכנו מפזמים ברחובות החשוכים והנה מרחוק דמותו המוכרת של ליאון. עמד שעון אל קיר אחד הבתים, ידו האחת נחה על בטנו בתנועה הנפוליאונית המפורסמת שלו, והסיגריה הנצחית בין שפתיו.

היינו נבוכים. לא היתה זו שעה ניאותה למפגש. הוראות בתי־הספר אסרו על תלמידים לשוטט ברחוב לאחר השעה שבע בערב, וליאון הקפיד על כך שנמלא אחר ההוראות ככל האפשר ולא נביא עלינו מעשי הלשנה ושיטנה.

"מה עושים החבר'ה?" חייך ליאון.

גמגמנו מה שגמגמנו.

והוא: "העיקר, הבחורות כבר הלכו הביתה?"

״כן, מזמן!״ אמרנו כולנו.

״נו, אם כך הכל בסדר״. טפח על שכמנו ברעות והסתלק.

כמו בעבודתו הציבורית כן גם בעסקיו הפרטיים בחר לו ליאון דרך אשר תשרת את מטרתו האמיתית האחת: הפעולה הציונית. הוא הפך לסוכנן של פירמות שונות העוסקות בגלנטריה, ביוגוסלביה ומחוצה לה, ועבודתו זו איפשרה לו להיות אדון לזמנו ולנהל את עיתותיו כחפצו. הוא שכר לו משרד קטן בין שני חדרים, שמדרגות עץ תלולות, הנמשכות מן הרחוב בצד הבנין, היו מטפסות אליו והבריות היו עולים ויורדים בהן, כמו היו מדרגות אלו מוליכות אל לשכת סעד ציבורית. אחד משני חדרי המשרד הוקדש ע״י ליאון לקבלת קהל — והיה זה קהל עדתה של ביטול שבא אליו לשטח בקשות ומשאלות בכל תחום מעניני העדה, החל בבקשת עלייה לישראל וכלה בגיוס אמצעים להשאת כלה. זו היתה למעשה, קודם כל, לשכת העלייה של ביטול. אפילו ספרייה קטנה היתה מצויה בה.

דלתו של ליאון היתה פתוחה בפני כל. מזכירתו ומכונת־הכתיבה שלו שירתו את ענייני הכלל וענייני הציונות, יותר משנתפנו לשרת את ענייני ה״ביזנס״. מכתבים לזאגרב, מכתבים לישראל, בקשות למשרדי הפנים והמשטרה, חיבור כרוזים ומודעות — זה היה עיקר תעסוקתו של המשרד הקטן במסווה של סוכנות לענייני גלנטריה.

למעשה, עמדו עסקיו של ליאון בסימן של שפל והזנחה במשך כל השנים — ובשנות השלושים הגיעו לכלל משבר של ממש. עם עלייתו של היטלר לשלטון, בשנת 1933, גזר ליאון חרם על הקשרים עם גרמניה ואף קרא לשאר בעלי העסקים בעיר לנתק יחסיהם עם ארץ זו. בכך כרת בידיו את מטה לחמו, שכן עיקר הכנסתו באה לו מייצוג פירמה גרמנית גדולה. אפילו כך לא נידלדלה ״קופתו הקטנה״, אותה קופה פרטית שלו שהיה משתמש בה לסייע לנצרכים, לרכישת דרכונים לצורכי עלייה או לתשלום עבור בולים של פונים ודורשים שונים.

ג׳וזף קמחי, בן דודו של ליאון, שנמנה על אחת משלוש המשפחות היהודיות העשירות בעיר ומילט נפשו ממחנה המעצר בסקופיה לאחר הגירוש — הוא שגילה אותי כי ליאון הגיע למעשה אל סף העוני בשנות פעילותו האחרונות וכי הוא, ג׳וזף קמחי, נהג לתת לו ״מתן בסתר״ כדי שיוכל להוסיף ולהניע את גלגלי תנועתו. ליאון היה נוטל את הכסף בלא נמיכות קומה ומכניסו מיד אל ״הקופה הקטנה״. הוא ידע לקחת בגאווה כשם שידע לתת בצניעות. המטרה היתה חשובה מגינוני נימוסין ויוקרת־שווא.

משה ישי, היום תושב ראשון לציון ואיש צבא־קבע בצה״ל — היה עדיין

ילד אותם ימים. משרדו של ליאון נמצא מול חנותו של אביו, ומשה הקטן היה נוהג לעלות במדרגות העץ ולעמוד קרוע עינים מול האיש נעים הסבר בעל מגבעת השוליים. ליאון היה נוהג לכבדו בסוכריה ולנצלו לשירותים קטנים. הוא היה מפקיד כמה מעות בידו ואומר: "לך ילד, תקנה לי בולים. אני חייב לשלוח את הפספורט הזה לקונסול הבריטי בבלגראד. אם תעשה לי את הטובה הזאת תזכה במצווה גדולה, כי הודות לך הפספורט הזה יגיע להחתמה וכך נשלח שנינו — אתה ואני — עוד יהודי אחד לארץ־ישראל".

לא היתה לו לליאון דרך שנמצאה בלתי ראויה, או פחותה מדי, כדי לשכנע יהודים לעלות לארץ־ישראל. הוא לא הסתפק בהטפות שהשמיע בבתי־הכנסת, ובמועדון "התחייה", ולא ראה את פעולתו שלמה בארגון מחנות נופש, הכשרות חקלאיות, ודברי הטפה באוזני קהל עדתו בהזדמנויות חגיגיות. הוא פעל באורח אישי, מאיש לאיש ומאדם לאדם. בערבים היה יוצא אל הרחוב היהודי ועובר ממשפחה אחת למשניה ומבקש לשכנע את האנשים הדלים כי בעיותיהם ימצאו פתרון במקום אחד ויחיד: בארץ־ישראל. לסנדלר העני היה אומר: "הרי יש לך שלוש בנות! כיצד תשיא אותן? מנין תקח דמי נדוניה? ובכן, בוא נשלח אותן לישראל. שם אין צורך בכסף כדי להשיא בנות". לבעל הגינה הקטנה, שהיה מוציא בדוחק רב את לחמו מחלקת האדמה המיצערת היה מוכיח כי בישראל יוכל לעבד חלקות גדולות ולהשתכר למחייתו בכבוד.

את הבטחותיו היה ליאון מקיים. הוא דאג מראש לאנשים שהעלה. עליית הבנות הצעירות היתה אחד ממיבצעי העלייה הגדולים ביותר שיזם ליאון ויש גורסים כי במסגרתה עלו לישראל 200 בחורות מביטול. סייעה בכך העובדה כי בביטול נוצר עודף נערות גדול, בגלל הגירת הבחורים הצעירים לערים וארצות אחרות. בשנים מסוימות פסקו כמעט החתונות בקהילה והדבר הסב דאגה רבה לציבור ההורים. ליאון התקשר עם הקהילה הביטולית היושבת בישראל ודאג לכך שתקלוט את הנערות הבאות מביטול. הן עלו באשרת תייר, שלא הצריכה סרטיפיקט ותוקפה לשלושה חודשים בלבד. תוך תקופה קצרה זו נישאו רוב הנערות בישראל — בה היה עודף ניכר של בחורים רווקים — ונשארו בארץ כחוק. היתה זו פעולה הומאניטרית ממש ובדיעבד סייעה הרבה בתנופת העלייה כולה, כי בעקבות הבנות עלו לרוב גם בני משפחותיהן.

שמעו של ליאון קמחי הרחיק מעבר לביטול הקטנה. כבר בשנות העשרים נודע כאחד מראשי הנהגתה של היהדות היוגוסלבית כולה, ובמשך רוב שנות השלושים נבחר שוב ושוב כסגן יו"ר ההתאחדות הציונית ביוגוסלביה. זאגרב טיפחה וקירבה אותו. הוא נחשב כנכס שאין לו תחליף. איש לא האמין

בתחילה כי ביטול הקטנה והעניה בחבל מקדוניה המבודד והנחשל, תוליד מקירבה תנועה ציונית נלהבת ורחבה.

ליאון נמנה על האסכולה "המגשימה" בין האסכולות השונות של התנועה הציונית ביוגוסלביה. גישתו היתה שהציונות היא תנועה החייבת להגשים מטרותיה בעלייה מיידית לארץ־ישראל ובהקמת התיישבות חקלאית שם. לפיכך נצטרף לרשימת "ארץ־ישראל העובדת" בראשותו של ד"ר יואל רוזנברג מזאגרב ובמהרה עלה למקום מספר שניים של רשימה זו בבחירות לקונגרסים הציוניים העולמיים. הצגת איש ביטול במקום שני ברשימת בחירות ארצית (אחת מבין שלוש הרשימות הציוניות שהתמודדו בבחירות הארציות) בנוסף להבחרו כסגן יו"ר ההתאחדות הציונית הארצית, היתה הישג עצום. ראייה לכך היא שהרשימה הצליחה להעביר בשתי תקופות בחירות שני נציגים וליאון נבחר בשני המקרים לייצג את התנועה הציונית היוגוסלבית בקונגרסים שנערכו בשוויץ. משום מה לא השתתף ליאון בקונג־רסים הציוניים העולמיים. לעומת זאת לא נפקד מקומו בוועידות והמפגשים הארציים שנערכו בערי יוגוסלביה השונות, והוא נמנה בהן על הצעירים ביותר והבולט מבין נציגי הסניפים.

ניתנה אמת להאמר כי ליאון קמחי לא הקל על חייהם של חבריו להנהגה במרכז הציוני בזאגרב. תביעותיו ל"סרטיפיקטים" עבור בני עדתו עלולים היו להיחשב כטרחנות, אלמלא היה זה ליאון אשר תבע אותם.

מספר ה"סרטיפיקטים" שהוצאו ע"י הממשלה המנדטורית בארץ־ישראל היה מספר זעום שלא עמד בשום יחס לתביעת העלייה היהודית בארצות העולם השונות. ההנהלה הציונית העולמית קצבה מיכסה זאת, לפי מפתח שבידה, לכל אחת ממרכזי התנועות הציוניות בארצות הגולה, והמרכזים חילקו אותם בין סניפי התנועות באותה מדינה.

יוגוסלביה לא היתה עשירה במיכסות רשיונות עלייה וזאגרב נטתה לחלק את המעט שבידה בין סניפי הארץ הצפוניים הסמוכים למרכז ולצלחת. ביטול היתה עיר מרוחקת מכל הבחינות. היא השתייכה לחבל נחשל ויהדותה היתה יהדות שמרנית־פטריארכלית שלא אמורה היתה ליטול חלק של ממש בהתעוררות הציונית־חלוצית.

על התפיסה הזו ערער קמחי בהשכילו להקים תנועה רחבה מכל המשוער ובכושרו לייצג אותה בפני המרכז הציוני בלהט ובתוקף. בסופו של דבר זכתה ביטול במספר רשיונות־עלייה שהיה רב פי כמה ממספרה היחסי של אוכלוסייתה בקרב אוכלוסיית יהדות יוגוסלביה. ייתכן שזאגרב קיבלה את טענתו של ליאון כי קהילת ביטול שרויה במצוקה כלכלית וחברתית

התובעת את פתרונה בדרך של עלייה לארץ־ישראל ואולי פשוט לא עמדה בפני קסם להטו.

את רשיונות־העלייה הנדירים שבידו ניצל ליאון ניצול מכסימלי, ולא היתה תחבולה שמצאה בלתי ראויה להשתמש בה כדי להעמיס על הסרטיפיקט האחד מספר מכסימלי של עולים. הוא היה מארגן נישואים פיקטיביים; מצרף נערות בנות חמש־עשרה אל גברים בני שלושים, כבנותיהן; היה מעמיס על אב המשפחה שנים־שלושה ילדים נוספים ובלבד שהכבודה תהיה שלמה ומלאה.

עם כל זאת היה עורך סלקציה קפדנית בין המועמדים לזכות ב״סרטי־פיקט״ שהיה אמצעי העלייה החוקי היחיד. הוא חילק את רשיונותיו רק למי שנמצא ראוי על־ידו, ועל הראויים נמנו קודם כל אנשים ישרים וחרוצים. גישתו זו הסבה לליאון לא מעט טורח ולעיתים אף צרות של ממש. מטילדה עודנה זוכרת מעשה באחד שיכור ונרפה שביקש להשתדך אל מקור הסרטיפיקטים ואיים על ליאון כי ירצחנו בסימטה באישון לילה, אם ימנע זאת ממנו. ליאון לא נרתע והאיש נשאר בביטול.

אולם, כאמור, לא היו הסרטיפיקטים אלא אמצעי אחד — והמצומצם שבכולם — לשליחת יהודים לארץ־ישראל. אפשרות נוספת עמדה בפני כל בעל הון שהחזיק ברשותו אלף לירות פלשתינאיות (סכום רב מאוד אותם ימים) לקום ולהשתקע בישראל וזו אומנם נוצלה על־ידי בודדים. אך הדרך המקובלת יותר מכל היתה ניצול אשרת־התיירות. כדי לזכות באשרת־תייר היה צורך להציג שיק בנקאי על סך 25 לירות שטרלינג, כהוכחה לאפשרות קיום במשך תקופת־מה בארץ־ישראל. שיק זה היה נוסע הלוך ושוב מביטול לישראל ומדי פעם שימש לעליית משפחה אחרת. משה ישי סיפר לי כי בני משפחתו עלו באמצעות שיק זה בשלושה מחזורים, בזה אחר זה. אשרת התייר ניתנה אומנם לתקופה קצובה של שלושה חודשים, אך רק מעטים מן היוצאים חזרו לביטול. הנערות היו נישאות בישראל והאחרים נטמעו בתוך הישוב כשאר העולים הבלתי־ליגליים, שהגיעו מארצות העולם. לפי העדויות עלו בדרך זו לארץ־ישראל מספר העולים הגדול ביותר מביטול, וליאון מנצח על הפעולה מראשיתה ועד סופה.

ככל שנקפו השנים ומעבר לגבול החלו מהדהדים פעמי מגפיו הגסים של הצבא ההיטלריסטי, גברה חרדתו של ליאון מפני עתיד הקהילה בביטול. עתה צפנו בחובן השנים הקרובות סכנות ממאירות יותר מאשר ניוון חברתי וכלכלי. איש לא צפה אומנם את השואה כפי שנתרחשה, ואין להניח כי האינטואיציה של ליאון היתה חריפה הרבה משל אחרים, אולם ליאון ראה

ליאון קמחי בשיחה עם סבל יהודי ברחובה של ביטול
(תצלום זה הופיע בז'ידוב ב־13.11.36 במסגרת מאמרו של ד"ר בוכוולד)

Dr. R. Buchwald (Zagreb):

Kroz jevrejske mahale Južne Srbije

Pitanje Jevreja u Južnoj Srbiji, još uvijek vrlo akutno, počelo se pretresati u posljednje vrijeme u želji da se rješenje toga pitanja makne sa mrtve točke. S tim u vezi je u utorak, 10 novembra, održao dr. Buchwald u Židovskom narodnom društvu u Zagrebu, vrlo uspjelo predavanje sa projekcijama o svojim opažanjima i utiscima sa puta po Južnoj Srbiji. Predavanje je pobudilo veliki interes i zato ga donosimo u izvodu.

U vrevi jezika i haosu stilova, između šarenih nošnja južnosrbijanskih seljaka, između živahnih Turaka u fesovima i Turkinja u feredžama, između Arnauta sa svojim bijelim pojasima i kapama, usred zaglušne levantske vike, gledao sam ih kako koracaju, kao sjenke, sa dugim bradama i očima, punim nekog praiskonskog znanja: Jevreji. U svojim kaftanima i sa fesovima, dostojanstvene pojave; mnogi u dronjcima raznih armija koje su prolazile ovim krajevima: turske, bugarske, srpske, njemačke. Jevreji, meni tako strani i tako — bliski. Moja braća.

Nad njima su prohujali kataklizmi, ratovi i prevrati. Bili su izloženi utjecaju različnih kultura — bizantijske, grčke, bugarske, turske, arnautske, srpske — od svake su poprimili ponešta, a ipak sačuvali svoju jevrejsku osobitost, i tako stvorili osobiti tip Jevreja kako ga nema nigdje na svijetu.

Svijet za sebe. Kosmos u kosmosu. Pun protivnosti, pun konzervatizma i neiskvarenih jevrejskih vrednota.

ške, željezne kapije i starinske rešetke, sa svojim velikim ključevima. Pomalo — sve se smiruje. Šabat je prošao kroz jevrejsku čaršiju.

Tužnu sliku pruža ta jevrejska čaršija. Upada mi u oči da mnogi dućani — možda svaki drugi — uopće nisu iznajmljeni: izlozi prazni, firme skinute, lokali napušteni — slika pustoši i mrtvila! Moj pratilac mi priča da mjesečne kirije iznose 30 do 50 dinara — niti toliko

G. Leon Kambi u razgovoru s jevrejskim hamalinom

ne mogu da plate! Tako izgleda trgovačka četvrt grada koja je negda bila centar velike trgovine, glavni grad turskog vilajeta, sjedište 12 konzulata! Tada je Bitolj imao 80.000 stanovnika, a danas nema više nego 30.000. A Jevreja je bilo oko 8000, a danas ih imade svega 3.300. Još 1910 započela je emigracija u Sjevernu Ameriku, najviše u New York.

תצלום של עמוד ממאמרו הנזכר של ד"ר בוכוולד, משנת 1936.

НА 3013 БИТОЛСКИ ЕВРЕИ-ЖРТВИ НА ФАШИЗМОТ

11 МАРТ

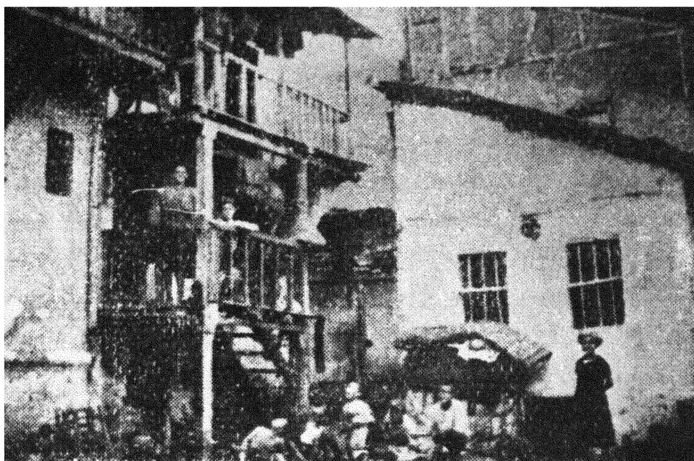
1943 - 1958

БИТОЛА

תצלום שער חוברת זיכרון שהוציאה עירית ביטול בשנת 1958, המוקדשת לשואת הקהילה היהודית בעיר. בתצלום: חברי מועדון 'התחיה' בחברת ליאון קמחי

ליאון קמחי (במרכז) עם חניכיו.

בית בגיטו היהודי של ביטול, ב־1936.

ראש קרן 'מלביש ערומים', בחברת ילדי עניים בביטול. 1928.

חברי מועדון 'התחיה' בפתח מועדונם, ב־1928.

חברי תנועת 'השומר־הצעיר' בביטול בטיול שנערך ב־1930 לאגם אוכריד.

חברי מועדון 'התחיה' עם המורה הישראלית לאה בן־דויד
בקורס לעברית בראשית שנות השלושים.

ועד 'מלביש ערומים' בחברת הרב ג'אין (למטה, באמצע). 1930.

ילדי בית־הספר בחברת מורתם, לאה בן־דויד.

משפחה אופיינית בביטול, ערב עלייתה לישראל בשנת 1932.

בבהירות את ניצני האנטישמיות שפרחי־הרע שלהם הפיצו צחנתם בביטול כבר באמצע שנות השלושים. בין המקדונים בעיר נמצאו שהקדימו להרים ראש וקולם נגד היהודים. הסובלנות ההדדית לא היתה עוד כבעבר, ופה ושם נשמעו דברי ארס: אתם, היהודים, זקוקים להיטלר!

על מידת ערנותו של ליאון לסכנה הקרבה מעיד ניקו פארדו מכפר־סירקין — אחד משֵשת האנשים שמילטו נפשם במרס 1943 ממחנה המעצר בסקופיה, יום אחד לפני הטרנספורט לטרבלינקה.

"אני זוכר את הדברים כמו היום. זה היה ב־1936. ליאון נשא בפנינו את נאומו השבועי במועדון 'התחייה' ודיבר על סכנת הנאציזם. הפעם לא סיפר לנו על נפלאות ארץ־ישראל. הוא דיבר במפורש על הסכנות הנוראות שצופן לכולנו העתיד. דבריו קוממו עליו את רוב הציבור. האנשים לא אבו לשמוע וסירבו להניח לו להמשיך לדבר. קולו גבר על הצועקים והוא אמר: אני מתרה בכם. אתם מסכנים את עתידכם. עליכם לקום כולכם כאיש אחד ולעזוב את העיר. אינני רוצה כי נגיע ליום שבו אוכל להוכיח לכם כי צדקתי. אני רוצה כי ביום זה נימצא כולנו בארץ־ישראל'.

"'ומדוע אתה אינך עוזב!'" צעק מישהו מן הקהל.

'אני אעזוב אחרון' — אמר ליאון. 'אני אצא מכאן עם המשפחה האחרונה'".

פפו נחמיאס, נוסיף גם הוא בנקודה זו: "שמעתי מפיו של ליאון כמה וכמה פעמים את ההסבר הזה. ידעתי כי היו לו הצעות מפתות מאוד לעבוד בישראל כבעל משרה רמה בקרן־הקיימת ובסוכנות היהודית. הוא דחה את ההצעות בגלל חרדתו האמיתית לגורל העלייה מביטול, בהעדר הנהגה שתכוון אותה. הוא אמר במפורש: 'הספינה הזאת טובעת — החובלים חייבים לעזוב אחרונים'".

מטילדה אחותו הצעירה והאהובה עלתה לישראל ב־1934. לאחרונה התראתה עם אחיה כאשר חזרו לביטול ב־1938 לאחר מות אביה (בהעדרה נרצח אלכסנדר ז״ל, ביישוב הסמוך לשער העמקים).

"היו אלו ימים קודרים מאוד בביטול" — מספרת מטילדה, "ליאון היה מדוכדך. העתיד נראה צופן רע ובביטול עדיין התגוררו כשמונה־מאות משפחות. בכל זאת הבטיחני: אני אעלה בקרוב".

אולם ב־1938 עדיין נמצא בביטול.

"ניסינו לתכנן תוכניות של הנהגה לשעת־חרום" — מספר ניסים ארזי. "חשבנו על ארגון מחתרת, על דרכי בריחה והצלה למקרה של שואה, אך התוכניות הללו לא הוגשמו. אני עצמי הייתי אז המדריך הראשי של 'השומר

הצעיר׳ בביטול. באפריל קיבלתי הודעה מן ההנהגה לצאת מיד לזאגרב, ולהפליג משם, דרך הים האדריאטי לישראל. לא היו לי כמובן אמצעים לכך. באתי לליאון והודעתי לו על החלטתי לעלות לישראל מיד. אמרתי כי חסר לי כסף, אך אם אצליח להגיע לזאגרב אסתדר איכשהו. ליאון בירך אותי על החלטתי. אומנם תחסר לי, אמר, אבל אין ספק שעליך לנסוע. בו במקום פתח את ׳קופתו הקטנה׳ ונתן בידי 500 דינר. אני אחריך — אמר.

״החזרתי לו במילים קשות. לא ראיתי בעין יפה את העובדה שדחה עלייתו לארץ שוב ושוב. תפיסתי היתה כי העלייה היא ׳מצוות עשה׳ ואמרתי לו זאת. אמרתי כי אינני מקבל גירסתו כי לא היה נמצא לו מחליף. צרכי הקהילה היו מעלים מנהיג חדש. ייתכן כי היה נשאר חלל עם צאתו — אך לא לאורך זמן. מישהו מן הצעירים היה תופס ברסן ההנהגה וממלא מקומו.

״ליאון לא נפגע. הוא היה אז כבן ארבעים ואני צעיר בשנות העשרים. הוא התבונן בי ארוכות, בעיניו הטובות העמוקות, ואמר: ׳יתכן שאתה צודק, ניסימיקו׳.

״מאז לא ראיתיו״.

ליאון היה אותם ימים בעל לאשה צעירה ואב לתינוקת בת חודשים אחדים. לראשונה מצא עצמו כראש משפחה משלו, לאחר שעד גיל ארבעים התהלך ערירי והוסיף להתגורר בבית אימו.

חידת רווקותו הממושכת של ליאון העסיקה בשעתו את מקורביו ובני משפחתו, אך לא נפתרה מעולם. איש לא ידע מדוע לא נשא לו אשה, לאחר שהיה, בלי ספק, הגבר המבוקש ביותר בעירו. היו שהניחו כי מסירותו לתפקידו הציבורי מנעה ממנו את הזכויות והחובות הכרוכות בהקמת משפחה, כשם שהזניח את פרנסתו למען הכלל.

מטילדה, אחותו הצעירה, אינה מקבלת הנחה זו כפשוטה. לדעתה נשא ליאון בליבו משך שנים זכרון אהבה צורבת ונכזבת לנערה יפהפיה מבנות המקום, עימה התרועע תקופה קצרה בשנות בחרותו. היתה זו נערה כבת גילו שהתגוררה בקומה התחתונה בבנין בו התגוררה משפחת קמחי. היא היתה נערה מושכת מאוד והיטיבה לשיר. מטילדה עודנה זוכרת את הלילות בהן בקעה זמרתה החרישית מן הקומה התחתונה וליאון יושב ליד החלון, מאזין ומעשן.

תקופה קצרה לפני שגויס לצבא היוגוסלבי התרועע עם הנערה והיא אהבה אותו מאוד. עם צאתו לתקופה של שמונה־עשרה חודשי שירות בצבא ביקש מחבר קרוב כי ידווח לו על התנהגותה בתקופת העדרו. אין לדעת מה דיווח לו אותו חבר, אך כאשר חזר ליאון — מדוכדך ונפול פנים,

מתקופת שירותו הקשה — לא שב להתרועע עם הנערה. בערבים היה מקדים לחזור לביתו ובת השכן היפה עוקבת אחריו ועיניה כלות.

שנה או שתיים ניסתה אליו דבר בשתיקה עורגת, וליאון מתנכר לאהבתה וגוזר על עצמו נזירות מוחלטת. לאחר מכן נישאה לבחור יהודי מסקופיה והיגרה עימו לאמריקה.

כעבור שנים חזרה והופיעה בביטול להשתתף בחתונת אחותה הצעירה. היא היתה אז כבת שלושים, אשה הדורה ויפה ועדיין מיטיבה לשיר. במסיבה שנערכה לאחר טכס הכלולות ישבה ושרה אותם שירים עצמם שנהגה לשיר בבחרותה מתחת לחלון וליאון יושב ומביט ואינו ניגש. גם מילה אחת לא החליף עימה. היתה זו כנראה, אותה אשה בגללה לא התחתן עד הגיעו לגיל ארבעים" — סוברת מטילדה.

ב־1938 פורסם ב"ז'ידוב" דבר אירושיו לנערה סלוניקאית, ילידת ביטול, בשם פרידה ברוך. הם נישאו כעבור זמן קצר ומקץ שנה נולדה בתם — בתיה.

כעבור ארבע שנים נשלחו כולם למשרפות בטרבלינקה. ליאון, פרידה, בתיה ועימהם אימו אסתר וכל בני משפחת קמחי: ארנסטה, בעלה עשאל וחמשת ילדיהם; ניסים, אשתו דיאנה וארבעת ילדיהם; וידה ובעלה מאיר ארואיסטי ושלושת ילדיהם. עשרים ושנים נפש במספר.

מטילדה לבדה נותרה לפליטה — נצר למשפחת קמחי.

8. מכלי ראשון

יש בידינו אפשרות להתוודע מעט אל תפיסת עולמו ואישיותו של ליאון קמחי מכלי ראשון. הכוונה למיספר מאמרים ונאומים שנכתבו או נישאו על־ידו, ופורסמו בשבועון הציוני "ז'ידוב". השבועון יצא לאור במשך כ־15 שנה בתקופה שבין שתי מלחמות העולם ובין גליונותיו ניתן למצוא עקבות ברורים לפעולתו הציונית של ליאון קמחי — מיעוטם דברים אשר כתב במישרין ורובם דברים שנכתבו אודותיו.

בפרק זה מובאים מאמריו של ליאון קמחי והראשון שבהם, המובא כאן בהשמטות קלות, נתפרסם ב־8.5.31, במדור "במה חופשית" בז'ידוב.

"שקל ומחירו"

מאת ליאון קמחי

"הפעולה לרכישת השקל הציוני נמצאת בירידה — אם לא אצלנו כי אז בעולם הרחב. בשנת תר"ץ (1930) ירד מספר השקלים שנרכש בכל ארצות הגלות ל־150 אלף — מספר שאינו משקף בשום פנים את מספר היהודים בעלי התודעה בעולם. בהתחשב עם עובדה חמורה זו יש לגשת לבעית השקל קודם כל מתוך ראייה כוללת ורק לאחר מכן נטפל בבעיה זו מנקודת מבט מקומית שלנו.

יהא זה מועיל אם נצביע על כמה עובדות ותופעות המאפיינות את המסע לרכישת השקל הציוני: א. לפני שנים אחדות נאספו ברחבי העולם כמה מאות אלפי שקלים; ב. ביוגוסלביה מופץ מספר קבוע, פחות או יותר של שקלים, המגיע בממוצע שנתי ל־6500; ג. היציבות בהפצת השקל ביוגוסלביה איננה עדות לגבולות אליהם הגיעה התנועה הציונית. ראייה לכך היא כי הקהילה היהודית בביטול, הקשורה בבניתה מחדש של

ארץ־ישראל, רכשה בשנים 1924—1927 600—800 שקלים, בעוד שבשנים 1928—1931 ירד מספרם הממוצע ל־400—500.

יחד עם זאת, עובדה בלתי מעורערת היא כי הרעיון הציוני הוסיף וחדר בשנים האחרונות לכל פינות חיינו. מכאן מותר היה להניח כי הפעולה להפצת השקל ברחבי העולם היתה חייבת לשאת פירות רבים יותר. מהי, איפוא, הסיבה לנסיגה המתמדת?

בטרם נשיב לשאלה זו עלינו להזכיר מהו העקרון לפיו מבוססת הפצת השקל הציוני:

שקל הוא תרומה אותה משלמים כל היהודים מעל לגיל 18 לארגון הציוני העולמי, אם הם מקבלים את תוכנית באזל. מחיר השקל לכל ארץ וארץ נקבע ע״י הוועד הפועל הציוני. כל אדם יכול לרכוש רק שקל אחד ומחירו שווה לכל נפש, לעשיר ולעני כאחד.

יוצא מכאן כי שקל הוא בבחינת מס שנתי קבוע ולא תרומה חופשית. לפיכך ראוי לקבוע מחיר כזה של שקל שיהא בהשג ידו של כל אדם יהודי, שכן התנועה הציונית היא תנועה של המונים ולא תנועה של מעמדות מסויימים.

האם באמת מחירו של שקל הוא בהשג ידם של מיעוטי האמצעים, שדווקא בקרבם נמנים מרבית התומכים בתנועה הציונית? בלי ספק לא!

תכלית מאמרי היא להוכיח כי מחירו של השקל גבוה מדי וכי אין הוא מותאם לכיסו של ההמון היהודי שלנו. על כן, הסיבה לירידת מספר השקלים שנרכשו כרוכה בעובדה שלאחרונה גבר תהליך דילדול ההמונים היהודיים בפולין, ברומניה, באיזור הבאלקנים וכו׳. כל אלה אינם יכולים, למרות רצונם הטוב, לרכוש את השקל במחירו הנוכחי.

בל אובן שלא כראוי. אין ספק בליבי כי יהודי חייב להקריב קורבנות רבים למען התחייה הגדולה של עמו. אולם, האם יודעים אנו לאשורו את המצב החומרי של המוני התומכים בתנועה הציונית? האם למדנו לדעת כי תהליך הדילדול של מרבית היהודים הנאמנים לרעיונות ציוניים הגיע לדרגה העליונה? אנחנו, שגורל התנועה מוטל על כתפינו, הפועלים בתוך הקהילות שמרבית חבריה פרולטארים, יודעים כי כיום כמעט אינן באות בחשבון הפעולות למען קרן־הקיימת וקרן־היסוד, שכן העם בהמוניו יכול לתרום לקרנות הלאומיים סכומים מזעריים בלבד.

כמובן שאנו חייבים להוסיף ולנהל פעולות התרמה רבות היקף למען בנייתה המחודשת של הארץ. אין ספק בליבנו כי עלינו לבדנו יוטל להקים את ביתנו הלאומי. אולם לא פחות מזה ברור כי לא נוכל לפנות להמוני העם ולגייס ממנו סכומים גדולים לקרן־הקיימת, או לקרן־היסוד.

לעומת זאת ברור לכולנו כי בענין השקל עלינו לפנות דווקא אל ההמונים, אחרת יאבד השקל את משמעותו האמיתית. אך כיצד נוכל לפנות לכל יהודי בתביעה שירכוש את השקל, כאשר אנו יודעים מראש כי שניים מתוך שלושה יהודים אין מצבם הכספי מרשה להם לרוכשו במחיר השקול כנגד שכר שני ימי עבודה, מה גם שיום העבודה אף הוא אינו מובטח. על נתמה, איפוא, כי התשובה הניתנת במקרים רבים למתרימים היא: ארכוש את השקל בשנה הבאה...

ייתכן שחלק מן הקוראים יטען כי אני מפריז בתיאור מצבם של תומכי התנועה הציונית וזוהי אולי הוכחה לכך שבמקומות שונים מצב אחינו טוב יותר. יש בכך לשמח את כולנו, אך לא נניח לעובדה זו לעוור את עינינו. איש איננו יכול להתבחש לעובדה שתהליך דילדול ההמונים היהודיים מואץ דווקא באותן הארצות — כפולין, רומניה וארצות הבלקאנים — בהן היסוד הציוני הוא החזק ביותר. בארצות אלה ניתן היה לאסוף מיליון שקלים, אילו שונתה מדיניות ההתרמה. אם ארצות אלו אינן מעלות אפילו עשירית מתרומה זו, ראוי לנו להתעכב ולהרהר על מקור הסיבה. אף אם אני טועה לגבי מחירו של השקל כגורם יחידי, הרי זהו בוודאי אחד הגורמים העיקריים לירידה בהיקף הפצתו. במקומות רבים, יש רק מפרנס אחד במשפחה בת מספר נפשות הבאות בחשבון לרכישת השקל הציוני. מפרנס יחיד זה צריך, איפוא, לאפשר רכישת שקל לכל בני משפחתו הבוגרים. כלום יכולה אותה משפחה, עם כל רצונה הטוב, להתחייב בהוצאה כזו לנוכח מצבה הכלכלי של היום?

ומארצות העולם לארץ מושבנו:

אצלנו ביוגוסלביה נעשה המצב קשה עוד יותר מפני שבצד הפצת השקל אנו מתרימים עבור פעולת הארגון הציוני שלנו. גם על שאלה זו חייב הוועד־הפועל לתת את דעתו, ערב כינוס הקונגרס הציוני.

מה, איפוא, צריך להיות מחירו של השקל?

אם לבחון שאלה זו מנקודת מבטה של הציונות היוגוסלבית, כי אז יש לקבוע את מחירו ל־10 דינאר, היינו, מחצית השקל. 30 אחוז מסכום זה יש להשאיר למימון פעילותה של ההתאחדות הציונית של יוגוסלביה ולוועד הפועל (הציוני) יגיע הסכום של 7 דינאר. תשלומו של מחצית השקל היה מעניק לפעולת איסוף השקל הציוני רוח עממית יותר. רכישתו תהא בחינת אות לכל יהודי שהוא מהווה כוח ממשי רק כאשר למאמציו שלו מצטרפים מאמציו של יהודי אחר. כדי להרכיב יחידה שלמה נחוץ לאסוף שני חצאים. על כן מחצית השקל תדרבן את היהודי להצטרף ליהודי האחר, האנונימי, ושניהם כאחד יפגינו את שלמותו של העם היהודי...

אם ייקבע מחירו של השקל ל־10 דינאר ליוגוסלביה כולה, או בערך מקביל לארצות אחרות, כי אז אפשר לקוות שהפעולה לאיסוף השקל הציוני תקבל דחף מחודש. הכנסות הוועד הפועל (הציוני) לא יהיו קטנות יותר משום שמספר התורמים יהיה רב יותר ועימהם יגדל כוחו של הארגון. הנסיון בכיוון זה, סבורני, לא יביא לנו אכזבה.

כאשר נעמיד את מחיר השקל על 10 דינאר עשוי מספר רוכשיו ביוגוס־לביה עצמה להגיע ל־10 אלפים (באותו זמן היו ביוגוסלביה כ־70 אלף יהודים. א.א.) ואילו לקופת התאחדות ציוני יוגוסלביה היה נכנס סכום של 30 אלף דינאר. יהא זה בסיס פיננסי רציני למימון הפעולות הציוניות בארץ.

מלבד הפעולה להפצת השקל הציוני, שיהא צורך לבצעה בסביבת פסח מדי שנה, יש להכין היטב פעולה מיוחדת, שתיערך סמוך לחג הסוכות, לאיסוף תרומות עבור מימון פעולותיה של התאחדות ציוני יוגוסלביה, מתוך מגמה להשיג תרומה של 10 דינאר לנפש. אפשר להניח כי פעולת התרמה זו, לפחות בשנים הראשונות, לא תזכה להיקף בהפצת השקלים, אולם אין זה מופרז לצפות שמחצית מרוכשי השקל, כלומר 5000 איש, היו תורמים גם במסגרת פעולה זו. יש לאפשר, כמובן, לפעילים העוסקים בהתרמות בכל מקום ומקום, להתרים מוסדות ואישים בעלי יכולת, בסכומים גדולים יותר מן המיכסה של 10 דינאר.

אינני יודע אם מחוסרי יכולת בסארייבו ובבלגראד קונים את השקל הציוני. אולם אני יודע בביטחה כי בדרום סרביה ניתן היה להכפיל את מספר רוכשי השקל אילו הורידו את מחירו. אני משער כי זהו המצב גם בערים האחרות אצלנו — שלא לדבר בישובים יהודיים מחוץ ליוגוסלביה. העובדות מדברות בעד עצמן, ידוע לי כמה שקלים רוכשים 65 אלפי יהודי סאלוניקי. המספר כה זעום שמוטב לא לנקוב בו. זאת למרות העובדה שבעיר זו פועלים אירגונים ציוניים רבים ושמאות צעירים ומבוגרים חיים עם התנועה הציונית ולמענה. מהי, איפוא, הסיבה שתוצאות הפצת השקל זעומות עד יאוש?

על־מנת שהקורא יבינני אל נכון ברצוני להדגיש: כאשר אני מטיף להורדת מחירו של השקל אני רואה לנגד עיני קודם כל את החשיבות הפוליטית העצומה של פעולה זו ואת העובדה כי היקף רכישת השקל הציוני הוא אספקלריה למצבה הפנימי של התנועה הציונית ולעוצמתה. אם אנו פונים להמונים, עלינו להתחשב במצבם.

שאלה אחרת לחלוטין היא זו של הקרנות הקונסטרוקטיביות הגדולות. עלינו לתבוע ולהתרים סכומים ניכרים עבור הקרן־הקיימת וקרן־היסוד. ברור לנו כי בנייתה מחדש של ארץ־ישראל מטילה על כל יהודי קורבנות

המתבטאים במס עצמי שמטיל עליו כל פרט, בהתאם ליכולתו ואף מעבר ליכולתו. כאשר המדובר בפעולות הגדולות של רכישת קרקעות ובניין הארץ, בהן עוסקות קרן־הקיימת וקרן־היסוד, אל יתחמק אף יהודי בעל תודעה מנשיאה בעול ומהרמת חלקו בתהליך התחייה של העם.

ברם, חשיבותן של קרנות קונסטרוקטיביות אלה שונה לגמרי מחשיבותו של השקל. רק עמידה על הבדל מהותי זה יכולה להצדיק את ההצעה שנומקה כאן. שקל איננו קרן. רכישת שקל הוא בבחינת ביטוי להזדהותו של כל יהודי עם תוכנית באזל — בלא הבדל מעמדות. למרות תהליך ההתבוללות שאנו עדים לו, עובדה היא ואין לערער עליה, שחלקו החשוב והגדול ביותר של העם לא פנה עורף לאידיאל הלאומי. ואם חלילה שונה התמונה, עלינו להדק את שורותינו. חובה עלינו לדעת מי אנחנו, ומה כוחנו. תוצאות הפצת השקל משקפים את מצבה של החזית. תוצאות הפעולה הם קנה־מידה לכוחנו".

ביטול, חודש אייר תרצ"א

בערב ראש השנה, (11.9.31), ארבעה חודשים לאחר פירסום המאמר "שקל ומחירו" נתפרסם מאמר נוסף של ליאון קמחי ב"ז'ידוב" בשם "גלות וארץ־ישראל". המאמר נכתב בעקבות פולמוס שהתעורר בקהילה היהודית ביוגוסלביה לרגל תביעת הציונים מוועדי הקהילות להפריש 10 אחוז מתקציביהן בשנת 1932 לקרן־הקיימת ולקרן־היסוד, כתרומת יהודי יוגוסלביה לחידוש הבית הלאומי בארץ־ישראל. תביעת הציונים עוררה מורת־רוח בקרב חוגי השמרנים. הם טענו כי הכסף נחוץ למימון פעולותיהן של הקהילות היהודיות עצמן.

בביטול החריף הוויכוח במיוחד בעקבות "מהפיכת חצר" שהתרחשה שם ב־1930. בשנה זו החליטה התנועה הציונית להתייצב לבחירות וועד הקהילה ולכבוש את השלטון בה. הצלחתה היתה כה רבה, עד כי כמעט כל נציגיה נבחרו להנהלת הקהילה וחברי ההנהלה הקודמת נאלצו לפרוש, ולפנות מקומם. היתה זו הפעם האחת והיחידה שנציגי התנועה הציונית, בראשותו של קמחי, כבשו את השלטון מידי זיקני העדה. יתר על כן: גם תקופה זו לא ארכה, שכן בעקבות העלבון והתמרמרות שהסבה הצלחת הציונים להנהגה השמרנית, התפטרה ההנהלה החדשה מקץ מספר חודשים והחזירה את רסן השלטון לידי קודמיו.

לא מצאנו מקורות אשר יסבירו צעד זה של ההנהלה הציונית בביטול, אך מתוך הכרת תפיסת עולמו של ליאון קמחי מותר להניח כי הוא ביקש

למנוע החרפת ניגודים, שתועלתה לתנועה הציונית היתה יוצאת בהפסדה. קרוב לוודאי כי מגמתו להשגת הרמוניה בקהילה הכתיבה לו להניח כתר מלכות ולהסתפק בכתר כהונה.

עקבות מאבק זה, וכן ביטוי נאמן לניגודים בתפיסת עולמם של בני המחנות השונים בביטול — מצטיירים במאמרו הפולמוסי של קמחי.

"גלות וארץ־ישראל"

מאת ליאון קמחי

"הקהילה היהודית הדתית בביטול תמכה עד כה, מוסרית וחומרית, בבנין מחודש של הבית־הלאומי בארץ־ישראל. לאמיתו של דבר, הנהלת הקהילה עמדה לאחרונה בראש הפעולות שנועדו לסייע לתחייתו של העם בארצו. כל אחד מחברי הנהלת הקהילה התגייס אישית לפעולות לאומיות אלה ונראה כי היתה קיימת זהות בין הפעולה לטובת ארץ־ישראל לבין הנהלת הקהילה היהודית. דבר זה היה טבעי בעיקר בעת האחרונה, שכן אש־תקד היתה הנהלת הקהילה היהודית בביטול מורכבת מראשי הארגון הציוני המקומי, מלבד חבר אחד בלבד שלא נמנה על חברי הארגון אולם נטל אף הוא חלק אישי בכל ההתרמות החשובות למען א"י. כיום אין בהנהלת הקהילה היהודית אף חבר אחד של הנהגת הארגון הציוני המקומי, אף כי כמה מבין חברי ההנהלה של הקהילה אוהדים את הענין הציוני. חלק אחר של הנהלת הקהילה פועל מתוך מגמות שמרניות שאינן מקובלות על הציונים במקום.

הקהילה היהודית של ביטול נחלקת, איפוא, לשני מחנות שונים. מחנה של הציונים המתקדמים, השואפים להנתק מן הקו הישן שעיקרו: תעסוק הקהילה רק בעניני סיוע לעניים ולא תטריד עצמה בבעיות הלאומיות של העם. קו זה מיוצג על־ידי מחנה השמרנים המתנגדים לריפורמות ראדיקליות. בעיניהם הסולידאריות היהודית והעבודה היהודית אינן אלא פעולות צדקה, ובתחום זה עליהן להתגדר.

בעקבות התפטרותה של ההנהלה הקודמת, מורכבת הנהלת הקהילה היום ברובה מבעלי השקפות מיושנות אלה. אף־על־פי־כן אין יסוד לחשש כי הפעולה הציונית בביטול תחלש, משום שהיא מנוהלת בידי אנשים מסורים לרעיון ובעיקר מפני שרוב מניינו ובניינו של הציבור היהודי בביטול חדור עד לשד עצמותיו בהשקפה־הציונית ורואה את עוגן הצלתו אך ורק בתחייתה של ארץ־ישראל.

בבחירות הקודמות להנהלת הקהילה, לא הגיש הארגון הציוני המקומי בביטול רשימת מועמדים משלו. יתרה מזו, במערכת הבחירות הוא נשאר נייטראלי. הסיבה לכך היתה כי ראשי הציונות בעיר סברו כי עדיף ברגע זה, מבחינה טאקטית, להשאיר את הנהלת הקהילה בידי אנשים אשר ינסו שוב, בפעם האחרונה, לעבוד על פי המירשם הישן. אנו משוכנעים כי החיים עצמם יוכיחו סופית כי אין להנהיג את הקהילה בדרך שמנהלים מוסדות פילנטרופיים מיושנים.

על מידת התמיכה של יהודי ביטול בגישה זו תעיד העובדה שכאשר, לפני כשנה וחצי, הציג הארגון הציוני המקומי רשימת מועמדים משלו להנהלת הקהילה, נבחרו כולם, עד אחד. אז נטלנו את ההנהלה בידנו וביצענו ריפורמות חשובות, אלא שדבר זה לא מצא חן בעיני השמרנים. על רקע ביקורתם הגישה ההנהלה הקודמת את התפטרותה ומסרה את התפקיד להנהלה הנוכחית.

יחסם של המוסדות הלא־ציוניים בביטול כלפי פעילותו של הארגון הציוני המקומי ועמוד התווך העיקרי שלו ״התחייה״, הוא בלתי מוגדר. אחדים מחברי המוסדות הללו תורמים באופן מודע לקרנות ״התחייה״ ואישית אף משתפים פעולה עם הציונים. אולם, תמיד קיימת תחרות בין הקרנות השונות, אלה של הגלות ואלה שנועדו לארץ־ישראל. ברם, מן הראוי לציין כי לקרנות שנועדו לא״י מאירה ההצלחה פנים בקרב המוני יהודי ביטול יותר מאשר לקרנות המקומיות של הגלות. זאת מפני שהרוב המכריע של יהודי ביטול קשר את עתידו עם ארץ־ישראל ועל שום שבאירגון הציוני המקומי מצויים האנשים הטובים והמוכשרים ביותר של הקהילה.

לארגונים היהודיים בגולה צפון עתיד וקיום רק אם פניהם יהיו מופנים אל ציון. המועדון היהודי בביטול אינו קיים יותר למרות התמיכה הרבה לו זכה מצד הקהילה. זו משמשת הוכחה נוספת שארגון יהודי ללא מצע ציוני נדון לכלייה. קיומו של איגוד כלשהו, אף של הקהילה עצמה, מותנה בכך שחבריו — ובפרט מנהיגיו — יהיו בעלי תודעה לאומית עמוקה ורגש של אחריות. בלא אלה, אין לו תקומה. הציונות היא המעניקה ליהודי רגש ותחושה כזו. בהעדר תוכנית רעיונית ומצע אידאי תהיה הקמתה של כל מסגרת ארגונית יהודית לתופעת־שוא חולפת.

זהו המצב בביטול. כך אפשר להעריך גם את העמדה המסויגת של הנהלת הקהילה בביטול כלפי ההצעה להקצות 10 אחוזים מתקציבה השנתי לקרנות התחייה של ארץ־ישראל, בטענה כי הכספים נחוצים לשיפוצים גדולים הצפויים בבית־הכנסת ולגידור בית־הקברות.

אין עוד ספק שהציונות היא התנועה היחידה המסוגלת לעודד ולהגשים

את תהליך הבראתה של הקהילה. סבורני כי דבר זה אפשרי ואף הכרחי לקיום שיתוף פעולה מלא, לבבי, הדוק ויום־יומי, בין הציונים ללא־ציונים במסגרת הקהילה — הן בעניני הפעילות הגלותית והן בעניני הפעילות הארץ־ישראלית המכרעת. כאן המפתח לחיים. בהעדרה של זו עומדת לפתחנו הכלייה.

על כן, הקהילה היהודית בביטול מסוגלת וחייבת להקצות עשירית מתקציבה השוטף לארץ־ישראל. זהו רצונם של שבע־שמיניות מכל יהודי העיר. על המנהיגים ועל הקהילות הגדולות לצעוד קדימה בענין זה. עשו במודע, באומץ וללא מורא את הצעד המכריע. אנו נצעד בעקבותיכם. בזאת אנו רוצים. כזאת אנו מסוגלים לעשות. זאת אנו חייבים לעשות".

ביטול, ערב ראש־השנה, תרצ"א

מאמרו זה של ליאון קמחי עורר הדים. מעל לדפיו של העתון הציוני שיצא בזאגרב התעורר פולמוס. אחד מראשי הקהילה השמרנית בביטול, יעקוב ר. ישראל, פירסם ב"ז'ידוב" (9.10.31) "תשובה" למאמרו של ל. קמחי. בין היתר הוא כותב:

"מאז ומתמיד יש הרגל לליאון קמחי לחלק את יהודי ביטול ומוסדותיה לשני מחנות: ציונים ולא ציוניים. גישה זו מפריעה לעבודה הציונית יותר משהיא מועילה לה. זאת מפני שבין הרצון לבין היכולת קיים תמיד פער".

ליאון קמחי לא נשאר חייב. כעבור שבוע (16.10.31) הוא מפרסם ב"ז'ידוב" "תשובה לתשובה":

"אילו עמדתי ופעילותי היו מזיקות לעבודה הציונית בביטול, אינני סבור כי הציונים המאורגנים של העיר והמוסדות הציוניים המרכזיים מחוצה לה, היו חוזרים ובוחרים בי לתפקידי (ליאון קמחי מילא באותו זמן את התפקידים הבאים: סגן יו"ר ההתאחדות הציונית ביוגוסלביה, מזכיר הארגון הציוני המקומי בביטול, נציג הקרן־הקיימת בעיר וקוראטור של קרן־היסוד. א.א.) בתקופה זו של יוקר ואינפלציה, לא קיימת יהדות 'זולה'. תפיסתנו חייבת להיות החלטית ואל לנו לעמוד תוהים, כפוסחים על שתי הסעיפים. או שנראה בתחייתה של ישראל, ונפעל למענה, או שנמשוך ידינו. מדוע נעמוד בחצי הדרך! על רקע זה יש להתריע נגד התעמולה אותה מנהלים השמרנים בביטול בנוסח: אם הארגון הציוני שוב יתפוס לידיו את הנהגת הקהילה, תלך דלת העם ותגווע. זאת מפני שהללו (הציונים) יעבירו את כל הכספים, בן לילה, לארץ־ישראל. יש לדחות גם את הטענה המושמעת בפיהם כאילו כספי קרן־הקיימת וקרן־היסוד מבוזבזים ע"י צעירים מחוסרי

עבודה אשר עשו מן הציונות עסק... על־ידי תעמולת זוועה זאת אין לדחות את התביעה המוצדקת להפריש עשרה אחוזים מתקציבי הקהילות לתחייתה של ארץ־ישראל״.

ליאון קמחי ממשיך בפולמוס חברי זה כל אימת שנקרית לידיו הזדמנות לכך. בראשית אוקטובר 1931 מגיע לביטול קרלו פרידמן, נציג קרן־היסוד, לביקור בן ארבעה ימים. מטרת הביקור היא לפתוח בפעולות ההתרמה החדשות לקרן־הקיימת ולשוחח עם משפחות החקלאים היהודיים שהגישו את מועמדותם לעלייה ולהתיישבות בא״י. ב־13 באוקטובר נערכה לכבוד האורח עצרת נוער רבת משתתפים באולם ״מכבי״. בדברי הפתיחה אמר ליאון קמחי (על־פי ״ז׳ידוב״ — 20.10.31) :

״תנועתנו מצפה מן הדור הצעיר הרבה יותר מאשר מן הדור הקשיש. על הנוער להוכיח כי הוא ראוי לתחייה הרוחנית ולבנייתה מחדש של ארץ־ישראל. למרבה הצער, הדור הישן לא הוכיח את נכונותו למשימה קדושה זו. צעירי ביטול הראו דוגמא של הקרבה בהתגייסותם לתרום ולהתרים עבור הקרן־הקיימת. במהלך פעולת ההתרמה נאספו במשך ימים ספורים 16 אלף דינאר, ותוך הימים הקרובים נאסוף 30 אלף דינאר.

אכן, בני הדור הצעיר לא הפנו לנו גב. התנועה קיימת עבורם. להם העתיד. ׳הנוער יבין אותנו׳ — זוהי סיסמתנו. אנו כאן בביטול, היודעים את גודל אחרותנו ברגע זה, נמשיך בעבודתנו תוך התלהבות ובכך נענה לפנייתה של ארץ־ישראל אל ליבותינו...״

על מצבו של הנוער בביטול

מאת ליאון קמחי

בשעה שלוש אחר־הצרים ביום השישי של ה־29 באפריל 1932 עצרו שני אוטובוסים גדולים ליד בית ״מכבי״ בביטול. בקול רינה נפלטו מתוכם כ־40 נערים ונערות מלווים במספר דומה של מבוגרים. היו אלה אורחים מן הקהילה היהודית של סקופיה שבאו להשתתף בכנס־נוער מחוזי, שנערך הפעם בביטול, ביוזמתו וארגונו של ליאון קמחי.

הכנס נערך למחרת היום, בבוקר שבת, באולם ״מכבי״ שהיה גדוש בני נוער ומבוגרים. השבועון ז׳ידוב מקדיש כיסוי נרחב לאירוע זה ומביא את הרצאת הפתיחה של ליאון קמחי, כפי שדווחה על־ידי אחד העיתונאים. ההרצאה הוקדשה למצבו של הנוער היהודי בדרום

סרביה והתייחסה בראשיתה אל ממצאיו של ד"ר צבי רוטמילר בנושא זה, שנתפרסמו אותה תקופה בחוברת מיוחדת.

וזה לשון הרצאתו של ליאון קמחי:

"בעיית הנוער היהודי באזורנו, היא בעייה אקטואלית ובוערת מאין כמוה. היא אף חמורה וטראגית יותר מכפי שסובר ד"ר רוטמילר, בניתוחו הקפדני והמעניין.

ההנהלה הציונית חייבת להשחיז את איזמלי הניתוח שלה בבואה לטפל בנושא זה. מוקד הבעיה היא ביטול, בה קיים הריכוז הגדול ביותר של בני נוער, מכל השכבות, החיים ללא הווה וללא עתיד. כאן הולכת היהדות מדחי אל דחי, ונשקפת לה סכנת אובדן מוחשית. מספר רב של בעלי מלאכה צעירים, שוליות, בעלי השכלה שיטחית ומושגים קלושים ביותר על היהדות, עומדים בפני הרס נפשי וסכנת ניתוק מוחלט ממקורות המסורת. תלמידי בתי־ספר תיכוניים אשר נאלצו מסיבה זו או אחרת לנטוש את ספסל הלימודים, אינם מוצאים עבודה. לצעירים העניים לא נמצא משלח־יד מכובד יותר מאשר הדישדוש הלוך ושוב ברחובות ביטול, תוך נסיון עלוב למכור נייר כתיבה זול או סלסלת פירות מיובשים. אלו הם צעירים בעלי השקפת חיים בריאה שאינם רואים בפניהם כל אפשרות ליצור לעצמם מקורות קיום. הדרך האחת העומדת בפניה היא ריכוזם בארץ־ישראל, אפילו בלי משלח־יד קבוע, מקום שם יוכלו לחיות חיי צנע, אך חיים של כבוד.

לא מעט מן האחריות למצבם של בני נוער אלו יש לתלות בקולר ההנהגה המסורתית של הקהילה היהודית בביטול, זו המסרבת לראות נכוחה את התמורות החלות בעידן זה בארץ ובעולם ולהעניק חינוך יהודי שיטתי ובריא לצעירים אלו. כיום אין עוד כל אפשרות לשמור על יוקרתה של המסורת בקרב הנוער, כאשר מציגים בפניו את היהדות כמכלול עקרונות מיושנים, ולא תמיד ברורים, המשוללים כל קשר עם החיים ועם המציאות של זמננו. השיטה המסורתית מימים עברו היא שיטה עקרה שאינה מסוגלת עוד להניב פרי. עלינו ללמוד מקהילות אחרות בארצות אחרות. החוגים היהודיים בעלי הסמכות אצלנו לא עשו דבר כדי להציג בפני שלטונות המדינה את העובדה כי בימינו 'חינוך יהודי' אין פירושו לקבל בבית־הספר שניים־שלושה שיעורי דת בשבוע. צריך שיהיה ברור לכל כי בתקופתנו הקניית השפה העברית היא מושכל ראשון בחינוכו של הדור החדש וכי היא מהווה אמצעי תקשורת רוחני וחומרי של יהודי העולם כולו עם ארץ־ישראל. יש מקומות בהם החוגים המנהיגים ביהדות הבינו הכרח־חיים זה. ה'הבראיזציה' (הקניית השפה העברית א.א.) מתבצעת בעזרתם של מורים צעירים מא"י. מורים אלה מלמדים את תלמידיהם־חבריהם מן הגלות את

צורות החיים החדשות והבריאות יותר של היהדות המתחדשת והמתעוררת. תפקידם של מורים אלה לכוון את הצעירים מן הגלות ולהכשירם לקראת חיים יהודיים בארץ־ישראל, המושתתים על יסודות חברתיים חדשים.

כל אלה אינם קיימים אצלנו, במידה מספקת.

מרבית מוסדות הקהילה ועסקניה בביטול מוסיפים לעסוק, כמימים ימימה, בגמילות־חסדים ובמעשי־צדקה על פי הקו הישן, והחינוך מתנהל בשיטה שאבד עליה הכלח ותוצאותיה זעומות. כל זאת בשעה שבעולם עוסקים, זה מכבר, בהקמת מרכזים חלוציים, במתן הכשרה־מקצועית לבני־הנוער בקורסים להשכלה כללית, בהקמת קואופרטיבים וכיו״ב.

במידה וגם אצלנו קמים דברים חיוביים, הרי יש לייחס זאת בעיקר לאישים בודדים בעלי יוזמה עצמית. בכל אלה אין תיאום ראוי וממילא חסרה הערובה להתפתחות נורמאלית. הגורמים המוסמכים בקהילות היהודיות באזורנו אינם עוקבים אחר התסיסה המתרחשת ברחוב היהודי. הם אינם מבינים אותה, אינם חשים בה, ואינם מתחשבים בה. לפיכך הגילויים הנאים של יוזמות שונות, המתעוררות בקרב אנשים צעירים בגיל וברוח, נאלצות להתמודד עם אותה אווירה מחניקה של פסימיזם, של אי־איכפתיות, של חוסר הבנה, של אנוכיות וקטנוניות. על כל אלה ניתן להוסיף גם את השקפת העולם העלובה והמעציבה של רבים מבין האישים, אשר למרבה הצער נמצאים בהנהגת מוסדות הקהילה — בצד אישים אחרים, נאורים הרבה יותר, הנכונים למאמץ ולהקרבה.

אולם, הבה נודה בגלוי כי אפילו בקרב בני־הנוער עושים האנוכיות, הסנוביות והבורות את שלהם בכל הנוגע לענייננו הלאומי — אף כי זה ׳לבוש׳ בצורה יותר ׳מתורבתת׳. אלו הן עובדות שאנו חייבים לראותן נכוחה, באומץ ובשאט־נפש. אם לא נגרום למהפכה בכל צורת חיינו, והקהילה היהודית לא תועמד על יסודות חדשים לחלוטין, לא יוותר לנו אלא להתבונן בתהליך ההדרדרות הגובל בשואה, ולהיווכח כיצד חלק מעמנו הולך ונושר מן היהדות...

על הנוער מוטלת החובה להכין את התמורה. המצב שלנו ברור. אחת ולתמיד מבקשים אנו שהכל יבינו כי העם היהודי לא יוכל להתקיים אם ינהיגו אותו כמו בתקופת נפוליאון. אמת היא שאי־אפשר להעביר את הגלות כולה לארץ־ישראל ולחסלה לאלתר. לפיכך, עלינו לעשות פשרות עם המציאות. אולם, בל ננקוט אמצעים לחצאין. זוהי שיטה הנקוטה בידי הדור הישן. הנוער דוחה אותה ושואף לפתרונות יסודיים. ברצונו להתקיים כדור יהודי שלם ובריא.

מהי, איפוא, הדרך הנכונה ?

ליטול את גורלנו בידנו. להכשיר את הנוער ברוח "השומר הצעיר". להעניק לו בגלות את האופקים הדרושים. הבה ונחדל להתלונן על זולתנו. מקובלנות כאלה לא תצמח תועלת רבה. הנוער בשל דיו כדי להשיג בעצמו, במו ידיו, את מטרותיו ולהסיר את המכשולים הנערמים על דרכו. אם פעולות בני הדור הישן, מחוץ לבודדים יוצאים מן הכלל, מעוררות בנו מורת־רוח, אנו חייבים לנהל את ענינינו בהתאם להשקפותינו. ניטול לידינו מספר רב ככל האפשר של תפקידים במוסדות המוסמכים של הקהילות. נצטרך בהזדמנות הראשונה, כבר בעתיד הקרוב, להוכיח כי אנו נכונים להתמודדות ממשית זו. יהיה על העומדים עכשיו בראש הקהילות להבין מצב חדש זה לאשורו. הן העולם נשאר בסופו של דבר מוטל על שכמם של הצעירים. מכאן אך טבעי הדבר שיש לנהל את הפעילות המקומית בהתאם להשקפות הדור הצעיר. אם ראשי הקהילה לא יתחשבו בעובדה זאת, עליהם לדעת שדור זה מתכוון לחולל תמורה מעמיקה במוסדות הקהילה שלנו ולגרום לחילופי משמרות של ראשיהם..."

דבריו החריפים של ליאון קמחי מלמדים כי נקט שינוי קיצוני בגישתו לבעיית פתרון בעיות הנוער. מעתה אינו עומד עוד כמתווך ומפשר בין הדורות, אלא מתייצב בגלוי ובאומץ בראש קבוצות הצעירים וקורא תגר ברור ונמרץ על ראשי הקהילה המייצגים את המימסד המיושן. על רקע האווירה הפטריארכלית של החברה היהודית, שעדיין שררה בביטול, יש לראות את דבריו על זכותם של צעירים לעצב גורלם במו ידיהם — כדברי מרדנות נועזים.

לשמע דברים אלו קשה להבין מדוע שמט מידו ליאון קמחי את השלטון במוסדות הקהילה שנתיים בלבד קודם לכן — ומאידך אין לנו כל ראיות כי אומנם הצליח לחזור ולכבוש את מוסדות הקהילה.

אולם ברור כי נאומו זה של ליאון בעצרת המחוזית של נוער דרום־סרביה, לא היה לתפארת המליצה בלבד. דין וחשבון שפורסם כעבור חודש ימים בז'ידוב מלמד כי ליאון וחבריו בביטול גיבשו תוכנית קונסטרוקטיבית מפורטת לפתרון הבעיות הכלכליות והחבר־תיות של הישוב היהודי במקום. התוכנית הוגשה לוועדה מיוחדת שהגיעה לעיר והיתה מורכבת מנציגי איגוד הקהיליות היהודיות ביוגוסלביה, ארגון הנשים וויצ"ו, ונציגי מספר ארגונים ציבוריים של היהודים הספרדיים, מסארייבו ומבלגראד. המשלחת הנכבדה, שכללה בין היתר את פ. פופס, סגן יו"ר הקהילות היהודיות ביוגוסלביה ואת ל. אברמוביץ, מזכיר האיגוד, הגיעה לעיר בסוף חודש מאי 1932. במשך מספר ימים היא ביקרה וסיירה ברובע היהודי, בבתי־הספר

היהודיים, במסעדת העניים ובגני־הירק המעובדים בידי חקלאים יהודיים. ליאון קמחי השמיע באוזני הוועדה דו״ח מפורט על המצב בביטול, שפרטיו פורסמו בז׳ידוב, בחתימתו, ב־29.6.32.

בדו״ח נאמר:

״קהילת ביטול נמצאת בתהליך חמור של ירידה. מצבן הכלכלי של מרבית שמונה־מאות המשפחות היהודיות בעיר, הוא בלתי נסבל. מדי יום ביומו גדל מספר המשפחות המשוללות כל אמצעי קיום ומוסדות הקהילה והארגונים היהודיים בביטול חסרי ישע למצוא להם תרופה. הגורם המידי למצב זה הוא, כמובן, המשבר הכלכלי הפוקד את העולם כולו. אולם, גם כאשר יחלוף משבר זה לא יהיה עתידה של ביטול וורוד יותר. אוכלוסיית העיר נוטשת אותה ומהגרת למרכזים אחרים, מבוססים יותר מבחינה משקית. בשעה זו עצמה רשומים תשעים בתי־אב הרוצים להגר מן המקום. מספר המובטלים בעיר הולך וגדל ואין להשיג תעסוקה פשוטה ביותר. כל אלה גורמים לדאגה מוצדקת בקרב הגורמים המוסמכים בקהילה. כיצד לעזור לביטול? שאלה זו שימשה נושא לדיונים חוזרים ונשנים. הצעת צעירי ביטול היא לנסות ולפתור את הבעייה באמצעות סיוע משולב של מספר גורמים וארגונים. צעירי העיר עיבדו תוכנית מפורטת, המושתתת על ההנחה שעם ביצועה המלא לא ייוותרו בביטול עצמה אלא רבע מבין ארבעת־אלפי היהודים, הנמצאים בה כיום. להלן מספר נקודות של תוכנית חרום זו:

א. יש להקים בדחיפות את הישוב החקלאי ליד חיפה עבור עשרים משפחות של מגדלי ירקות יהודיים מביטול — וזאת, בעזרת המוסדות היהודיים המרכזיים ביוגוסלביה ובחו״ל;

ב. יש להקים ביוגוסלביה עצמה משק חקלאי חלוצי בו תינתן הכשרה חקלאית לצעירים, כדי להכשירם לעלייה לארץ־ישראל. קבוצה קטנה של תלמידי בית־הספר התיכון בביטול כבר עובדת מיוזמתה אצל חקלאי יהודי במקום. כ־130 מצעירי היהודים בעיר נכונים להחליף ולרכוש מקצועות פרודוקטיביים. רבע מהם מתאימים לחלוציות;

ג. יש לפתח את הישוב בית־שערים בארץ־ישראל כדי שיוכל לקלוט קבוצת מועמדים מביטול שיעברו הכשרה מקצועית ביוגוסלביה;

ד. יש להקנות הכשרה מקצועית, מלבד הכשרה חלוצית־חקלאית, עבור בני־נוער ממשפחות עניות ועממיות. לצעירים אלה יש למצוא מקומות ללימוד מקצוע באיזורים אחרים של יווגסלביה. נוסף על לימודי המקצוע יש ליצור עבורם תנאים ללימוד השפה העברית ולהקנות להם גם השכלה כללית בקורסים של ערב;

ה. לאחר שאשתקד נסגר גן־הילדים היהודי בעיר על פי דרישת השלטו־

נות, בעקבות מצבו הרעוע, יש לדאוג ולפתוח עתה גן־ילדים חדש. ראוי לדרוש מן השלטונות לאפשר פיקוח של הקהילה היהודית גם על אותו בית־ספר יסודי בעיר שכל תלמידיו הם יהודים — מה גם שהבנין בו נמצא בית־ספר זה הוא רכוש הקהילה.

ו. צריך להקים קרן מיוחדת למתן סטיפנדיות לילדים חסרי־אמצעים ולאפשר להם המשך הלימודים".

הדיון שנערך בעקבות הגשת הדו"ח סיכם כי בגלל מחסור באמצעים תטפל הוועדה בשלב ראשון בישובן של עשרים משפחות החקלאים היהודיים בביטול, בא"י. (אלו נצטרפו אומנם לגרעין שייסד את שער־העמקים. שאר ההמלצות לא הוצאו אל הפועל. א.א.).

על הארגונים הציוניים בדרום סרביה

מאת ליאון קמחי

חמש שנים בדיוק לאחר דיון זה במצב הנוער והקהילה של ביטול, בראשית יוני 1937, פירסם "ז'ידוב" את נאומו של ליאון קמחי אודות מצב היהודים והארגונים הציוניים בדרום־סרביה. קמחי נשא דברו בכנס המועצה הארצית של הסתדרות ציוני יוגוסלביה ושוב ניכרו בו כאב־מר על מצוקת בני עדתו, בצד אופטימיות, בלתי נלאית, לתיקון המצב.

נאומו של קמחי פורסם ב־18 ביוני 1937 :

"המצב בדרום סרביה איננו משביע רצון. הבעיה איננה רק בכוח אדם של הפעילים הציוניים. גם במסגרת כוח האדם הקיים ניתן לארגן את העבודה טוב יותר. עלינו, המנהיגים, לתרום את התרומה העיקרית לשיפור המצב. חבל שאותו דור של משכילים ספרדיים, ממנו ציפינו כה הרבה, הפנה למעשה את גבו לתנועה הציונית. כך נוצר מצב שאין בשורותינו די אנשים משכילים, מוכשרים ובלתי תלויים מבחינה חומרית, שיוכלו לקדם את עבודת התנועה הציבורית בדרום־סרביה ולנהל עבודה שיטתית ועקבית למען התחייה הרוחנית של היהדות.

למרות קשיים אלה, ישנה אפשרות לשפר הרבה את העבודה הציונית בדרום סרביה. כדי להתמיד בעבודה שיטתית יש למצוא דרכים לכונן מזכירות איזורית בביטול ולהעמיד בראשה אדם צעיר, בעל כושר ניידות,

שיוכל לנסוע ולבקר במשך כל השנה במקומות השונים. כך נהיה מסוגלים להכפיל את הישגי התנועה באזורנו.

מאז סוף פברואר ועד כה, נזדמן לי, לעתים, לשהות בסאלוניקי ובקהילות קטנות יותר ביוון. יכולתי להיווכח כי גם שם המצב הוא כלאחר יאוש. המסגרת הארגונית שם כה מעורערת שדי היה בעזיבתם של וותיקי התנועה הציונית (שעלו לישראל א.א.) לפורר את התנועה כולה. התנועה הציונית שם מנוהלת עתה בידי קבוצה קטנה של אנשים, בעלי רצון טוב אך יכולת מועטה, ואין בכוחה להזיז המוני יהודים. אנו בקהילות הספרדיות חסרים אנשים גם לביצוע עבודה שוטפת שצריכה להניב פרי לאלתר, וגם לצורך עבודה מעמיקה ויסודית לטווח ארוך. את המוני היהודים שלנו עלינו לחנך ולקרב לתנועה הציונית תוך הקניית יסודות ראשוניים, מן הראשית. נחוץ לעורר מתרדמתו את ההמון הרב של הספרדים — החל מארץ־ישראל עצמה, דרך אסיה הקטנה, יוון וסאלוניקי, ועד לדרום סרביה. יש לעשות זאת באמצעות שליחים ציוניים, או בכל דרך אחרת.

זכורני, כי לפני 12 שנה, כאשר התחלנו בפעולה הראשונה למען קרן־היסוד בדרום סרביה, הודיעו לי כי עומד לבוא לאיזורנו שליחו של גולדמן. התכנסנו לדיון ומרבית הנוכחים ביקשו להודיע לשליח שלא יבוא בטרם נצליח לבצר את הארגון הציוני, שעדיין עמד בראשיתו. רובם חשבו כי ינקפו חמש־שש שנים עד אשר אפשר יהיה להתחיל לפעול בדרום סרביה למען קרן־היסוד. סרבתי אז לקבל דעה זו והודעתי בטלפון לשליח: ׳הקהילה היהודית מצפה לבואך׳. התוצאה היתה שבמשך מספר ימים נאספו בדרום סרביה 100 אלף דינאר (!) למען קרן־היסוד. ההצלחה המוסרית של הפעולה היתה עצומה. היא העידה כי אצל ההמונים הספרדיים, גם אם אין פעולה שיטתית ומתמדת, קיימת בכל זאת אפשרות לחולל פלאים ממש ברגעי התלהבות. ראייה נוספת לכך היו האסיפות ההמוניות שנערכו בסאלוניקי בזמן המלחמה (מלחמת־העולם הראשונה א.א.) ומיד לאחריה. התלהבות כזאת לענין הציוני ונכונות כזו, במיוחד אצל הנוער, ללימודי־העברית, לא ראינו בבלקאנים מעולם. אולם המנהיגים עלו לארץ־ישראל וההתלהבות פגה. זה אשר אמרתי: אנו עניים במנהיגים...״

אלו הם הדברים המקובצים האחרונים אשר שרדו מנאומיו ומאמריו של ליאון קמחי (קטעים פזורים מדבריו ועשיותיו ראה בפרק הבא. א.א.). כעבור שנתיים פרצה מלחמת־העולם ומקץ שנתיים נוספות נכבשה יוגוסלביה ע״י הגרמנים.

כאבו של ליאון קמחי את כאב התנועה הציונית, בא על ביטויו

המלא בחרדתו לגורלה בהעדר המנהיגות הנוטשת אותה ועולה לישראל. אם היו שבקרו את ליאון קמחי על אשר לא קיים בעצמו את "מצוות עשה" ולא עלה לארץ־ישראל בעקבות חניכיו — אין זאת אלא שלא עמדו על עומק הזדהותו עם עדתו ועל מידת האחריות האישית שנטל על עצמו להושיע רבים ככל האפשר, בטרם תכלה אליהם הרעה.

9. יומנו של קמחי

ליאון קמחי עצמו לא כתב יומן ואם נרשם יומן כזה הוא לא הגיע לידי איש. אולם פעילותו הציבורית וכמה פרטים אישיים על חייו פזורים פה ושם, בתקופת עשור שנים, בין דפי העתונים שהזמן הצהיבם, בדו״חות של ״התאחדות־ציוני־יוגוסלביה״ ובמסמכים נוספים.

עיקר החומר המובא בפרק זה נלקח מתוך השבועון הציוני ״ז׳ידוב״, בו פורסמו גם המאמרים והנאומים שהובאו בפרק הקודם. מתוך ליקוט ידיעות כרונולוגיות, סקירת רפורטאז׳ות, קטעי הערכה ופולמוס — מצטיירת תקופת עשור שנים של פעילות ציבורית אינטנסיבית ומסירות לרעיון עד גמירא.

בחברת עמיתי, ראול טייטלבאום, יליד יוגוסלביה, עברתי על פני אלפי עמודי השבועון שיצאו לאור בתקופה זו וגליתי כל רמז ופרט המספר על ליאון קמחי ועירו, או מביא את דבריו עצמם. סבורני כי יש ערך מיוחד במינו לעדויות החיות — אפילו הן מקוטעות — כערכו של סרט דוקומנטרי שתצלומיו נלקחו בעת ההתרחשויות עצמן. בנות־הד אלו מן העבר מצטרפות לריקמה המפיחה רוח במסכת־חיים רחוקה זו.

שנת 1931

5 בינואר (״ז׳ידוב״)

״ליאון קמחי, מזכיר הסניף הציוני בביטול, צורף לוועד המצומצם הארצי של הקרן־הקיימת ליוגוסלביה. הבחירות לוועד המצומצם נערכו במועצה הארצית של הקרן־הקיימת, בנובי־סאד. זהו הישג נוסף לליאון קמחי הצעיר המשמש כבר בתפקידים אחראיים כחבר בגופים המרכזיים של התנועה הציונית ביוגוסלביה״.

30 בינואר ("ז'ידוב")

"ביטול היא מאגר גדול מאוד לעלייה לארץ־ישראל. יחסית רב הוא מספר הפונים לסוכנות היהודית בבקשות לאשרות־כניסה. הפונים הם בעיקר אנשים צעירים חדורי רוח לאומית, ומחוסרי אפשרויות קיום בביטול עצמה. מועמדים אחרים לעלייה הם בני משפחות מן המעמד הבינוני.

הנתונים הסטטיסטיים על מספר היהודים בביטול מלמדים שכיום נמצאים בעיר כ־4000 יהודים. זאת לעומת 7500 בשנת 1912, לפי המיפקד שנערך אז ע"י 'אליאנס'. לאחר מכן גברה ההגירה בגלל הירידה הכלכלית של העיר. המגמה להגירה חזקה מאוד גם כיום, אך יותר מאי־פעם שואפים עתה בני ביטול לעלות לארץ־ישראל.

כל הבעיות הללו הועלו בחגיגה כפולה אשר נערכה ב־17 בינואר 1931 בבית־הכנסת 'ארגון', לרגל יובל ה־35 לקיומה של אגודת 'עוזר דלים' וחנוכת בית־הכנסת המשופץ. על מצב הקהילה בביטול דיברו באותו מעמד מזכירי התנועה הציונית ליאון קמחי והרב רומנו".

13 בפברואר ("ז'ידוב")

"כותב אלינו ליאון קמחי מביטול: ב־3 בפברואר ליווינו את משפחת עקיבא אסקיו בת שמונה נפשות בדרכה לארץ־ישראל. זוהי משפחה מקרב המעמד הבינוני, שברשותה הון של 1000 לירות, והיא רוצה להתחיל בחיים חדשים בארץ. למרות היום הגשום והשעה המוקדמת בבוקר, ליוו יהודים רבים את משפחת אסקיו אל תחנת הרכבת. הידידים הקרובים אף נסעו עימה ברכבת שפניה לסאלוניקי, עד לגבול היווני. כתמיד, צאתו של יהודי לארץ־ישראל היא עבור יהודי ביטול מאורע משמח במיוחד.

מגמת ההגירה לארץ־ישראל בביטול הולכת וגוברת. הצרה היא רק שאין משיגים מספיק 'סרטיפיקטים'. דרך צליחה למשפחת אסקיו!"

20 בפברואר ("ז'ידוב")

"כל העלית התרבותית של ביטול השתתפה בנשף ריקודים גדול שנערך על־ידי איגוד הנשים היהודיות, 'ויצ"ו'. בנשף נוכחו גם כל הקונסולים הזרים הנמצאים בביטול — הצרפתי, האיטלקי והרומני. בואם של נציגי השלטונות האזרחיים והצבאיים סימן את פתיחתו הרשמית של הנשף. המועדון היהודי נתמלא מפה אל פה בקהל לבוש חגיגית. על הקירות, שקושטו בטוב־טעם, התנוססו, בצד תמונותיהם של משפחת המלך, דיוקנותיהם של הרצל ושל וייצמן וכן צילומים נהדרים של נופי ארץ־ישראל. מזה חמש שנים לא נערך בביטול נשף מוצלח כזה — דיווח לנו ליאון קמחי.

ב־8 בפברואר, ערב ט"ו־בשבט, נטלו המוני יהודי ביטול וצעיריה חלק באסיפה מטרם הקרן־הקיימת לישראל שנערכה באולם "התחייה". ליאון קמחי סיפר באוזני המתקהלים על עבודות היעור רבות ההיקף הנערכות בארץ־ישראל. רושם רב עשו הדיקלומים וההקראות של חברי החוג הספרותי של 'התחייה' והתזמורת הנעימה לנוכחים".

13 במרס ("ז'ידוב")

"ליאון קמחי, יו"ר האיגוד התרבותי 'התחייה' הפועל בביטול, כותב אלינו: מלבד הצעירים, נמנעים היהודים שלנו מלבקר במסיבות ובנשפים — משום שעיקר התוכנית מבוססת על ריקודים. הכנת תוכנית אחרת למסיבות היה בעייה קשה הכרוכה בהוצאות רבות. אין אצלנו צעירים בעלי כשרונות אמנותיים המסוגלים להכין תוכנית מושכת. במקומות אחרים ניתן למצוא, בקלות יחסית, צעיר המנגן על פסנתר, המסוגל לשיר שיר יהודי או להופיע בדיקלום יפה. אצלנו, לעומת זאת, רוב המאמץ בקשר להכנת מסיבה או נשף מופנה להדפסת הזמנות, מכירת כרטיסי כניסה וכיו"ב. עתה מתנהל מו"מ לריכוז כל האיגודים של יהודי ביטול בבית אחד. הכוונה היא לאיחוד פעילותם של מועדון 'התחייה' וה'מכבי'. אינני יודע אם המו"מ יסתיים בהצלחה, אבל ברור שאם כולם יתלכדו אפשר יהיה ביתר קלות להכין תוכניות אמנותיות שתכליתן חייבת להיות קידומם התרבותי של יהודי הקהילה וצעיריה..." (איחוד זה אומנם נערך בהצלחה כעבור שנים אחדות. א.א.).

20 במרס ("ז'ידוב")

"בערב שבת נערך בביטול כנס של האירגון הציוני המקומי. מזכיר הארגון, ליאון קמחי, הירצה על המצב הנוח שהשתרר בתנועה הציונית בעקבות מכתבו של מקדונאלד לפרופ' ווייצמן. הוא סקר את ההתפתחויות בתנועה הציונית בארץ־ישראל מאז הקונגרס הציוני האחרון ומאורעות 1929 בא"י. ל. קמחי הצביע על צד החיוב במכתבו של מקדונאלד, בכך שלא נאסרה על היהודים רכישת קרקעות בא"י. שוב נפתחה ההזדמנות לעם היהודי להוכיח את בגרותו הפוליטית ע"י מאמץ מוגבר של רכישת שטחי קרקע גדולים בארץ־ישראל, אמר ל. קמחי. הוא הצביע על העבודה הכבירה שמבצע מ. אוסישקין ברכישת קרקעות, אף כי אין הוא תמים־דעים עם מנהיגים ציוניים אחרים באשר ליחסם אל שלטונות המנדט הבריטי. העמדות אותן השגנו בארץ־ישראל, אמר קמחי, ישפיעו, ללא ספק, באורח חיובי על

מהלך המאורעות הפוליטיים. על כן חייבים אנו להגיע למסקנה כי הדרך להצלה היא בידינו.

במוצאי שבת נאם ליאון קמחי שוב בפני רוב עם שנאסף באולם 'התחייה' לעצרת אזכרה לטרומפלדור וקורבנות תל־חי. ל. קמחי שוחח על השקפותיו החברתיות של טרומפלדור בקשר לבעיות ההתיישבות בא"י, בין יתר דבריו אמר: 'יתכן שהיה זה משגה שלנו ושל התנועה הציונית על שב־1920, בוועידת לונדון, קיבלנו את תוכנית המינימום של רופין, שאף היא לא מומשה בסופו של דבר. העם היהודי בעולם לא תרם את מלוא תרומתו לה היה מסוגל, לאותו מעשה גדול של חידוש התחייה בארץ־ישראל. עדיין לא מאוחר להגביר את קצב ההתיישבות בא"י. אולם, לצורך זה עלינו להיות נכונים לקורבנות גדולים יותר, להשתחרר מן הקרתנות ולהינתק מהשקפת־חיים גלותית. המפתח להצלה הוא בידינו. הנה האדמה — הבה ונרכוש אותה! את הבית לא יבנה עבורנו שום עם אחר, ולוא גם הידידותי ביותר! אם אנו ראויים למולדת חופשית, הבה ונקימנה! היהודים יוכלו לבנות את ביתם הלאומי כאשר יפסיקו להתיחס לעניין גדול זה כאילו היה ענין הומאניטרי. עלינו להבין כי בניין הארץ הוא עבור דורנו תוכן חיים".

10 באפריל ("ז'ידוב")

כותב ל. קמחי ברשימה מבודחת מעט בשם "אצלנו בביטול":

"בשבת שעברה, לאחר תפילת שחרית, נתמלא בית־הכנסת הראשי. צעירים וקשישים והרבה נשים, באו לשמוע את דרשתו של הרב רומנו על הנושא: 'חבר הלאומים' והריפורמה של לוח־השנה. העניין חשוב. אם אכן תתגשם ריפורמה זו של לוח־השנה אשר נדונה ב'חבר הלאומים', תיפגע בכך אחת מאושיות היהדות — השבת. הרב רומנו השכיל להסביר מדוע ולמה רוצים הגויים בריפורמה כזאת וכן את תוצאותיה ההרסניות כלפי היהודים וחוסר תכליתה מבחינה כללית. לבסוף יצא בקריאה לנוכחים לחתום על עצומה שתוגש ל'חבר הלאומים' נגד גזרה חדשה זו.

בצאת העם מבית־הכנסת, התפתח ויכוח ער. כל קבוצה אוחזת בהשקפתה. הדתיים אומרים: 'שום חבר לאומים — אפילו החזק ביותר — לא יוכל לו לרצון אלוהים. והאלוהים ברא את העולם דווקא כדי לשמור על השבת...'

הצעירים, אשר בלאו הכי אינם שומרי שבת, מסבירים דווקא את העמדה ההפוכה: 'שום עצומות לא תעזורנה'. הליצנים אומרים: 'אפילו יעניק חבר הלאומים את מלוא האפשרות ליהודי העולם לשמור על השבת, יעשו הללו את ההיפך מזה'...

בפי הנשים הטרוניות הגדולות ביותר: 'מה איכפת לו לאותו חבר־לאומים השבת שלנו'... ומוסיפות בספניולית: 'אך, קאמינה קארו, נון פופואדה קאמינאר... בעוונות אסקאפאז'ו דל מונדו... (בגלל עוונותינו, קץ העולם...)' אבל על העצומה חותמים. מרבית החותמים הם שומרי שבת וכן כמעט כל הנשים היהודיות. המסכנות אינן יודעות קרוא וכתוב ובכן, מה עושים? הזקנים מטכסים עצה: יחתום אחד עבור כל מנין.

אכן, נמשיך לשמור על השבת כפי שעשינו במשך הדורות ואילו 'חבר הלאומים' יכול להמשיך בפיטפוטיו..."

17 ביולי

בחודשי הקיץ סיירו בביטול תלמידי הסמינר הרבני מסארייבו. הם היו אורחי הקהילה היהודית במקום, נפגשו עם עסקניה ושוחחו עם היהודים. בתום הביקור כתב אחד האורחים, יעקוב מאסטרו, את הגיגיו, שפורסמו ב"ז'ידוב":

"ביטול היא המקום הראשון מבחינת עוצמת החיים היהודיים בה. בפרט ראוייה לציון פעילותו הענפה של מועדון הנוער הציוני, 'התחייה', בראשותו של ליאון קמחי. לרשותו של המועדון עומד בית יפה. בעיר פועל גם מועדון 'מכבי' עם יותר מ־100 חברים. בין שתי האגודות שורר איזה ניגוד בלתי ברור. ראשי המועדון פועלים כדי להתאחד בעבודה למען ציון.

"זה שנים לא הרגשתי בשבת 'נשמה יתרה' כפי שהרגשתי בביטול. החנויות סגורות. השמש קורא בחוצות. אין בית יהודי בלי נרות דולקים. הכל כה מזכיר את ימי העבר. לפלא הוא הדבר עד כמה יהודי ביטול צמאים למלה על יהדות, לדרשה, או להרצאה. די בהודעה קטנה בבית־הכנסת, והכל מלא עד אפס מקום. באסיפת אזכרה להרצל, שלא היתה כה מוצלחת לדעת המארגנים, באו כפליים אנשים מאשר במפגשים המוצלחים של יהודי סארייבו (צריך לזכור כי בסארייבו חיה באותה שעה קהילה יהודית הגדולה פי שלושה ויותר מזו של ביטול. א.א.). מכל הקהילות שאני מכיר רק בביטול אפשר לדבר על לימוד עברית לשמו. עוד לפני מספר שנים פעלו כאן מספר מורים לעברית מא"י ותוצאות פועלם מורגש עד היום. צעירים רבים מדברים עברית. וכמעט כולם מבינים לפחות את השפה. לתוצאה זו חייבת הקהילה את תודתה לליאון קמחי.

"כאשר הגענו לגיטו היהודי בביטול קיבלו היהודים את פנינו במלים: 'שילחו אותנו לארץ־ישראל. כאן אין לנו ממה לחיות. מבין 771 ראשי אב -- 400 נזקקים לתמיכות ולסעד'".

7 באוגוסט ("ז'ידוב")

"כותב לנו ליאון קמחי: יוצאי ביטול בירושלים פנו לקהילה היהודית בביטול וביקשו תרומה כספית להקמת בית־הכנסת החדש בשכונת רוחמה. בית־הכנסת יישא את השם "יגל יעקוב", לזכרו של החכם יעקוב ישראל מביטול, אשר בערוב ימיו עלה לירושלים. הקרקע לבית־הכנסת החדש כבר נרכש".

20 בנובמבר ("ז'ידוב")

ב־2 בנובמבר צוינה בבית־הכנסת בביטול שנת היובל ה־14 להצהרת בלפור. נציג הקק"ל ליאון קמחי השמיע באוזני קהל רב, הרצאה מקיפה על משמעותה של הצהרת בלפור. "הטו שכם לעבודת הקרן־הקיימת" — סיים את הרצאתו. בין כותלי בית־הכנסת הדהדה שירת "התקווה".

שנת 1932

15 בינואר ("ז'ידוב")

"ב־3 בינואר הגיע ד"ר צבי רוטמילר לביקור בביטול ולמחרת השמיע בבית־הכנסת הרצאה על הנושא 'ישראל וארץ־ישראל'. קהל רב בא לשמוע את ההרצאה. לצידו של המרצה דיבר באסיפה רבת משתתפים זו גם החבר קמחי.

ב־5 בינואר, נערכה באולם 'מכבי' אסיפה עם בני־נוער. רוטמילר הירצה על 'המשבר העולמי והיהודים'. באותו יום נערכה גם אסיפה נפרדת עם נשי ביטול. חלק גדול מהנשים היהודיות של ביטול אינן מבינות סרבו־קרואטית, לכן תירגם והסביר בלאדינו את הרצאתו של רוטמילר ליאון קמחי. האסיפה עוררה עניין רב בקרב הנשים היהודיות שלא הורגלו למופעים מסוג זה".

מפגשים מצומצמים נוספים נערכו עם רוטמילר. "בפגישות אלה — כותב ליאון קמחי ב"ז'ידוב" (גליון מיום 22.1..32) — באו לידי ביטוי באכזבה הרבה של הנוכחים מן העובדה שלא הצליח הנסיון לישב חקלאים יהודיים מביטול בארץ־ישראל..." (המדובר בנסיון ליישב את "בית־שערים" שנכשל בתקופה הראשונה בגלל מחסור במים. א.א.).

22 בינואר

תקציר מדיווח רפורטאז' שהופיע ב"ז'ידוב" תחת הכותרת: "ימי חג בדרום סרביה".

"תחנת הרכבת של סקופיה, בירת הפלך, 7 בינואר בערב. רעש והמולה. 100 אורחים יהודים מגיעים לעיר. מרביתם מביטול. מאות צעירים ומבוגרים מבין יהודי סקופיה מקבילים את פניהם בברכות, בלחיצות ידים. המילים הסרביות מתערבבות במילים מתנגנות של לאדינו. האורחים מביטול הביאו עימהם תזמורת כלי־נשיפה. השעה שעת דימדומי יום. אורות ראשונים נדלקים ברחובות סקופיה שעה שצעירי ביטול צועדים בחוצותיה של העיר עד למועדון של הנוער היהודי. הצעירים צועדים בגאווה, כאשר תזמורת כלי־הנשיפה בראשם משמיעה מנגינות. תושבי סקופיה מופתעים וסקרנים. הם נאספים למאותיהם ברחובות המרכזיים של העיר לראות את החזיון הבלתי רגיל הזה: יהודים צועדים עם תזמורת...

למחרת היום נפתח הכנס המחוזי של נציגי ארגוני־הנוער היהודיים מדרום־סרביה. ליו"ר הכנס נבחר ליאון קמחי. בנאום הפתיחה הוא מביע קורת רוח רבה על המספר הרב של בני־הנוער שנאספו לכנס ואת תקוותו כי כנס זה ישמש ציון דרך חשוב בהתפתחותה של הציונות בדרום־סרביה. חלק נכבד מדבריו הוא מייחד למצב הקשה של הקהילות היהודיות והצעירים היהודיים בחבל זה. הוא תובע לנקוט שיטות עבודה חדשות יותר בקרב הנוער היהודי והעיקר: להגדיר בבירור את המטרה — עלייה לארץ־ישראל!

בין ההחלטות שהושגו בכנס זה של נציגי היהודים הצעירים, נתקבלה גם החלטה להזמין מורים מא"י שילמדו את בני־הנוער עברית וכן קריאה לכל הארגונים הציוניים של יוגוסלביה לעזור לנוער היהודי של דרום־סרביה הנתון במצב כלכלי קשה. לאחר קבלת ההחלטות נעל יו"ר הכנס, ליאון קמחי, את הישיבה. בין כתלי המועדון נשמעה שירה נלהבת של 'התקוה' ו'תחזקנה'".

25 במרס ("ז'ידוב")

"אתמול צויינה בביטול השנה ה־12 למותו של יוסף טרומפלדור וחבריו בהגנת תל־חי. רבים התאספו בשעה 3 אחר הצהרים באולם 'מכבי' לחזות בתוכנית האמנותית. אחרי התוכנית קם ליאון קמחי והשמיע הרצאה בה עמד על חשיבות פועלו של טרומפלדור ועל ההשפעה המוסרית העצומה שהיתה להגנה על תל־חי. בתום דבריו של ליאון קמחי, שנשמעו בקשב רב, שרה קבוצת ילדים מספר שירים והמסיבה הסתיימה בצורה מרשימה".

ידיעה נוספת באותו תאריך:

"הקהילה היהודית של ביטול נענתה בחיוב לפניות בני־הנוער לקבוע מורה בשכר ללשון עברית. בהנהלת האיגוד 'התחייה' נערכים שיעורים

בעברית. מלמד הרב אברהם רומנו ומסייע בידיו ליאון קמחי. כל שבת נערכת במקום שיחה״.

22 במאי

תקציר מדיוח רפורטאז׳ ב״ז׳ידוב״:

מאתיים בני נוער מביטול וסקופיה, ועוד עשרות תושבים מבוגרים יותר, יצאו לטיול מאורגן במינזר כריסטופר באחד ההרים הציוריים שליד ביטול. הסביבה מהדהדת בשירים עבריים. הצעירים רוקדים הורה סוערת וחלוצית. נערכים משחקי חברה וטבע. לשעות אחר־הצהרים נועדה הרצאתו של ליאון קמחי על הנושא: ״הלשון העברית והשפעתה על החיים היהודיים בעתיד״. הנוער רוקד מסביב למדורה שהודלקה בינתיים. אל קבוצת הצעירים מסתפחים מספר יהודים קשישים, קרבים בצעד זהיר. הם הצטרפו לטיול כדי לראות בעיניהם כיצד הנוער רוקד ״בלשון הקודש...״ הם עוקבים אחר המראה נפעמים. ״אלמלא איגוד התחייה״, אומר קשיש אחד לחברו, ״לא היו ילדינו יודעים מלה עברית כדי לומר, חס וחלילה, קדיש על קברותינו״. ״אמת״, מניע הזקן האחר בראשו: ״ייתכן שבלי הציונות, אי אפשר יהיה לאסוף בעוד 10 שנים מניין לתפילה...״

הצעירים מחליפים רשמים: ״ארבעה צעירים החלו היום לעבוד בגן־הירק של הירקנים שלנו. זוהי יוזמתם הפרטית באין ׳הכשרה׳ מאורגנת. גם אחרים מתכוונים לעשות זאת״.

הרצאתו של קמחי לא יצאה אל הפועל. הגשם שהתחיל יורד לפתע, הניס את כולם חזרה העירה.

למחרת עוזבים האורחים מסקופיה. הפרידה נרגשת. ״להתראות במחנה!״ האוטובוסים זזים. הנוסעים והנשארים שרים בעברית: ״חושו, אחים חושו...״

כותב ליאון קמחי ב״ז׳ידוב״ (20.5.32) בעקבות טיול הנוער: ״זוהי עדות לתמורה גדולה בקרב בני־הנוער אשר קודם לכן לא היו מוכנים להצטרף ל׳התחייה׳ בטענה שהמועדון מארגן נשפיות רקודים בלבד. צריך לתאם תנועה ספונטאנית זו של החלוצים העתידים. הרגשתי היא כי מתחילה תקופה חדשה. נולדים אנשים חדשים וצומחים חיים חדשים על אדמת ארץ־ישראל עתיקת־היומין״.

27 במאי

מתוך מאמר מערכת ב״ז׳ידוב״:

בבטאון המרכזי של ציוני יוגוסלביה ״ז׳ידוב״ מתפרסם מאמר מערכת המוקדש למצב בביטול:

״בביטול נתקבל בשביעות־רצון ובסיפוק הרעיון להפריש אחוז מסויים מהכנסות קרן־היסוד ביוגוסלביה למימון התיישבותם של מגדלי הירקות בעיר. בהיותם בעלי ידע חקלאי, ניתן לישבם בארץ־ישראל בהוצאה קטנה יחסית. אולם, רעיון זה לא הוצא אל הפועל, למרות העובדה שהקרן־הקיימת הקצתה חלקת קרקע למגדלי־הירקות מביטול ליד חיפה. המקום נראה מתאים במיוחד בשל קירבתו לנמל החדש העשוי להביא להתפתחות מזורזת של הישוב היהודי בעיר זו, וממילא גם לביקוש גובר עבור ירקות ומוצרים חקלאיים אחרים. עכשיו נחוץ להשיג במהירות את האמצעים הכספיים כדי לאפשר לקבוצת עשרים המשפחות מביטול להתיישב במקום...״

5 באוגוסט

מתוך דו״ח של איגוד ארגוני הנוער היהודיים ביוגוסלביה — שפורסם ב״ז׳ידוב״.

״המצב בביטול ובדרום־סרביה חמור ביותר. בביטול נרשמו 110 מועמדים ל׳הכשרה׳. לא כולם בני־נוער. אחדים מאלה השואפים לעבור ׳הכשרה׳ הלכו ביוזמתם לעבוד בסביבה אצל האיכרים המקדוניים, כדי להכין עצמם לעלייה לא״י. יש למצוא בדחיפות אפשרות עלייה לצעירים אלה. גם בואו של שליח מא״י לביטול, הוא עכשיו צורך דחוף ביותר״.

26 באוגוסט

מתוך מאמר מערכת ב״ז׳ידוב״.

״יציאת יהודי ביטול לא״י היתה לתופעת קבע. באמצעות הסוכנות היהודית של התאחדות ציוני יוגוסלביה יצאו לא״י 87 מיהודי ביטול, אשר זכו מן הקונסוליה הבריטית לאשרת כניסה של תיירים. נוסף על כך קיבלו סרטיפיקטים להגירה ארבעה מן הסוחרים הזעירים. בחודשים האחרונים יצאו מביטול לא״י כל שבועיים כעשרים יהודים. ב־18 באוגוסט יצאה קבוצה גדולה של ארבעים איש. החלו יוצאות גם משפחות שלמות. לרבים מהם יש רק הוצאות נסיעה לכיוון אחד בלבד. הם מעדיפים לחיות בעוני בארץ־ישראל מאשר באירופה. מבין 110 צעירים שנרשמו להכשרה ,יצאו כבר עשרה לא״י ללא כל הכשרה.

מנקודת מבט ציונית, אין מצב דברים זה מלהיב. מובנת לנו, מבחינה אנושית, הבריחה מביטול — אולם, אנו מודאגים מכך שהאנשים עולים לארץ־ישראל בלתי מוכנים וללא אמצעים. אומנם, גם עתידם בביטול קודר מאוד, אבל ההבדל הוא בכך, שאכזבה בארץ־ישראל עשויה ליטול מהם את התקווה האחרונה.

אי־אפשר ליישב את אנשי ביטול בעבודה חקלאית בלי כל הכשרה מוקדמת ובהעדר אמצעים כלשהם. במה ישופר מצבם אם יתיישבו כולם בירושלים, שבה לא רבים הסיכויים להשיג עבודה יצרנית מאשר בביטול עצמה.

אבל, ככלות הכל — אולי זו הטובה בברירות. זמנם של אנשי ביטול קצר. גם להם הזכות למקום תחת השמש״.

סוף ספטמבר

בימים 25—26 בספטמבר 1932 נערכה בסארייבו ישיבת הוועד־הפועל של ההתאחדות הציונית של יוגוסלביה. בדו״ח שהוגש באותה ישיבה (מצוי בארכיון הציוני בירושלים. א.א.) באה על ביטויה ההשפעה הגדולה שהיתה למשבר הכלכלי שפקד אותה תקופה את אירופה ואת יוגוסלביה על הגברת צורך העלייה לא״י. עיקר ההשפעה נודעה על יהודי ביטול דלי האמצעים. הם מאמינים כי יוכלו להוסיף ולעסוק בארץ־ישראל במקצועותיהם ומכל מקום, מצבם לא יהא שם רע יותר מכפי שהוא כיום.

להלן מוסר הדו״ח: ״כמה משפחות מביטול ממהרות לחסל את רכושן הדל עוד בטרם קיבלו את הסרטיפיקטים לעלייה. דבר זה מעורר בעיות חמורות בחלוקת אשרות הכניסה המועטות לא״י שנפלו בחלקם של יהודי יוגוסלביה. נאלצנו להקצות שלושה ׳סרטיפיקטים׳ למשפחה אחת שחיסלה רכושה על חשבון מיכסת הרשיונות שהתכוונו להעניק לרווקים. חששנו מפני מצב קטסטרופלי שחלק מן המשפחה יוחזר מארץ־ישראל.״

מתברר כי בשנת 1931 ניתנו רק סרטיפיקטים בודדים לעלייה מיוגוסלביה, בעוד הביקוש לאשרות כניסה לארץ־ישראל גבר יותר מאי־פעם. הדו״ח מציין כי מצב הסרטיפיקטים ליוגוסלביה הורע ב־1932 לעומת השנה שקדמה לה. ההעדפה בחלוקת הרשיונות הללו ליהודי ביטול מוסברת לא רק במצבם הכלכלי הקשה אלא ״משום שעיר זו היא בין המקומות הבודדים ביוגוסלביה בו למדו בני־הנוער עברית — תודות לפועלו הנמרץ והעיקבי של מזכיר הסניף הציוני, ליאון קמחי״.

שנת 1933

19 בפברואר (״ז׳ידוב״)

״הארגון הציוני המקומי בביטול יזם פגישה של נציגות הנשים במקום, במטרה להקים סניף של וויצ״ו. לאחר הרצאתו של ליאון קמחי ודיון שנערך

בין המשתתפות, הוחלט פה אחד להקים סניף וויצ"ו בעיר ונבחרו מוסדותיו הזמניים".

אפריל

העולם היהודי סוער. היטלר התבצר בשלטון בגרמניה והמסע נגד היהודים החל. ב־4 באפריל יצא ביטאון יהודי גרמניה בכותרת מעל פני כל העמוד הראשון: "שאו בגאווה את הטלאי הצהוב!". אסיפות מחאה נערכו גם בקרב יהודים ברחבי יוגוסלביה. הצעירים היהודיים ארגנו חרם על הסרטים הגרמניים המוקרנים בבתי־הקולנוע ועל הסחורות מתוצרת גרמניה הנמכרות בחנויות. באותם ימים סוערים, ימי פסח 1933, התכנס בבלגראד הקונגרס ה־5 של איגוד הקהילות היהודיות של יוגוסלביה. ביטאון ציוני יוגוסלביה "ז'ידוב" כתב בהקשר זה:

"הוועידה מסמנת ראשית תקופה חדשה. מאפיין אותה הגל החדש של תחייה לאומית הנישא על גבי ההתלהבות הציונית. בני הדור הצעיר רואים לראשונה את נצחונם בהתמודדות עם דור הוריהם, אשר במשך שנים רבות לא היו מוכנים להבין את התחייה הציונית".

בתום הוועידה שנמשכה בימים 2 ו־3 באפריל, התקבלה גם החלטה מיוחדת המוחה נגד רדיפות היהודים בגרמניה לאמור: "יהודי יוגוסלביה רואים במעשי הדיכוי של יהודי גרמניה פגיעה חמורה ביותר. יחד עם כל יהודי העולם נחושה החלטתם להתנגד למצב זה ולנקוט בכל הצעדים להגנה על כבודו וגאוותו של העם היהודי באשר הוא, ולפעול למען הצלת יהודי גרמניה..."

עם עשרות הצירים שהגיעו לבלגראד מכל הקהילות היהודיות ביוגוס־לביה, נמצא גם ליאון קמחי. הוא משתתף באופן פעיל בוועידה ואף נוטל חלק בוויכוח הכללי. באווירה כבדה, של חרדה מכאן ושל תחושה עמוקה בצידקת דרכו מכאן, פותח ליאון קמחי את נאומו, באורח הפגנתי, בעברית: "אנו היהודים נמצאים במצב של תהייה, כאותו אדם אשר אחר שנים רבות של ישיבה בבית־הסוהר איננו יכול למצוא את דרכו בחופש. אנו תוהים ועלינו לעשות מהר כדי שמבוכה זו תיפסק. הפער בין הצעירים והמבוגרים, איננו תופעה מקומית שלנו, זוהי תופעה המצויה בכל מקום, ואינה נעדרת אפילו בארץ־ישראל. אין זה נכון שצעירים שונאים את הדת והרבנים. אולם, דרכם אל היהדות מבקשת לה אפיקים חדשים".

ושוב חוזר קמחי אל הנושא הקרוב לליבו:

"הרבה דובר בביטול, ואך מעט נעשה. אם יש כוונה לפעול, כי אז

יש למהר. גם התרופה הטובה ביותר לא תועיל למת וביטול היא כבר בחזקת גוסס. הרחבת ההכשרה לצעירים חשובה בכל מקום, אולם, לגבי הנוער בביטול היא צורך דחוף..."

"נאומו של הח' קמחי עורר הסכמה רבה ונילהבת — מציין העתונאי שדיווח על הוועידה ה־5 של איגוד הקהילות היהודית ("ז'ידוב" 7.4.33).

כביטוי להלך הרוח הציוני שגבר בהנהגת איגוד־הקהילות היהודי, שהיה ארגון כלל יהודי בעל אופי הומאניטרי ודתי, נבחרה הנהגה חדשה לאיגוד ובה רב מספר המנהיגים הציוניים. עם 24 חברי הוועד הראשי של איגוד הקהילות, נבחר גם ליאון קמחי. על מידת האהדה שגילו כלפיו צירי הוועידה של איגוד הקהילות היהודיות ביוגוסלביה מלמדת העובדה כי נבחר למוסד העליון של האיגוד ב־167 קולות, מתוך 188 צירים שנוכחו בהצבעה.

12 באפריל ("ז'ידוב")

"ליאון קמחי מסור בלב ונפש לצעירים המחדירים בעבודה הציונית את רעננותם הנעורית. הוא מנסה להעביר גישתו האוהדת גם אל ציבור ההורים. בשובו מבלגראד כינס בביטול את ההורים שילדיהם משתתפים בעבודתו של קן 'השומר הצעיר' בעיר ונשא בפניהם נאום של תמיכה נלהבת ולהטת.

בשני לפסח הירצה קמחי בפני המוני ביטול על תורתו של פינסקר ו'האוטואמנסיפציה' שלו. היתה זו גם הזדמנות ניאותה לפנות לבני עירו המסובים עימו ולהמריצם להטות שכם לעבודה ציונית מוגברת. קמחי סיים הרצאתו במסירת דו"ח על הקונגרס ה־5 של איגוד הקהילות היהודיות בבלגראד. בדבריו באה על ביטויה קורת רוחו הרבה מן ההצלחה שנחל הזרם הציוני בתוך איגוד הקהילות".

28 באפריל ("ז'ידוב")

"ליאון קמחי ביקר בבירת המחוז סקופיה — שם נערך כנס חגיגי ליסוד הארגון הציוני המקומי. הוא בירך את הכנס בשם התנועה הציונית של יוגוסלביה, בתוקף תפקידו כסגן היו"ר שלה. קמחי פתח את נאומו ואמר: 'כבוד רב הוא לי לברך את הכנס בשם ההתאחדות הציונית של יוגוסלביה. אני רואה כחובתי לפתוח את דברי בעברית, לשון המסמלת את אחדות העם ואת תחייתו'. מר קמחי ייחד חלק ניכר בדברי ברכתו לצורך ב'הבראיזציה' גוברת של הדור הצעיר. 'יש להקנות את שפת העבר לבני־

הנוער כדי שיוכלו להיקלט בין הפועלים היהודיים של ארץ־ישראל׳ — אמר הנואם הנכבד״.

יוני

ברחבי יוגוסלביה נערך מסע מחאה נגד רדיפות היהודים בגרמניה הנאצית. גם יהודי ביטול הרימו את קולם נגד המעללים של היטלר. ההנהגה החדשה של הקהילה היהודית בביטול יזמה הקמתו של וועד ציבורי מיוחד למען עזרה ליהודי גרמניה, בו חבר גם ליאון קמחי.

במחצית יוני נערכה אסיפת מחאה גדולה בביטול. באותו מעמד החלו חברי ארגוני־הנוער להתרים את היהודים לעזרת יהודי גרמניה. בעצרת המחאה השתתף קהל רב. בזה אחר זה עלו הנואמים להשמיע דברי מחאה וזעם: הרב רומנו, הח׳ משה ברכה, ד״ר משה ג׳רסי והאחרון ליאון קמחי, אשר אמר בין השאר:

״עד אשר לא יימצא פתרון לבעיה היהודית, לא ימצא העולם פתרון לבעיותיו. עלינו לעזור לאחינו בגרמניה עם מתן ידינו לביצור ארץ־ישראל. לא צדקה נחוצה כאן — אלא עזרה קונסטרוקטיבית״.

באותו יום נאספו בביטול 13 אלף דינאר לקרן העזרה ליהודי גרמניה — מדווח ״ז׳ידוב״.

יולי (מתוך ״ז׳ידוב״)

מלחמת הבחירות לקונגרס הציוני ה־18 היתה ביוגוסלביה חריפה למדי, בדומה לשאר הארצות. שלוש רשימות התמודדו במערכת הבחירות שנוהלה בכל קהילה וקהילה: ״הרשימה למען ארץ־ישראל העובדת״; ״רשימת הציונים הכלליים״ ו״הרשימה הרביזיוניסטית״. הבעיות הגדולות שהתעוררו בראשית השנה כמו נשתכחו לשעה. העתונות היהודית ביוגוסלביה מלאה מאמרים, מודעות וכרוזים. הכל עסקו בבחירות לקונגרס הציוני ומלחמת הבחירות בין שלוש הרשימות השונות מלווה במהלומות ומהלומות נגד. אפילו יוצאי יוגוסלביה בארץ־ישראל פירסמו גילוי דעת מיוחד בו קראו להצביע בעד ״הרשימה למען ארץ־ישראל העובדת״. בראש הרשימה עמד ד״ר יואל רוזנברגר מזאגרב ולאחריו: ליאון קמחי, ה. שטיינר, ש. שרר, ב. דמיו, ד״ר א. וויס, ד״ר מ. שווייגר וד״ר צ. רוטמילר. ״רשימת ארץ־ישראל העובדת״ פנתה לבוחריה להצביע עבור ״ציונות־חלוצית, מדיניות ריאליסטית, קרנות לאומיים והתיישבות פועלית״.

הבחירות לקונגרס הציוני נערכו ב־16—23 ביולי. נצחונו של ליאון קמחי ורשימתו בביטול היה מרשים. מבין 375 מצביעים, ניתנו 297 קולות

ל״רשימת ארץ־ישראל העובדת״, 70 קולות ל״ציונים הכלליים״ ו־8 ל״רביזיוניסטים״. (באותה שנה רכשו, אגב, ציוני ביטול 542 שקלים מתוך 7410 שקלים שנרכשו ביוגוסלביה כולה. א.א.).

לציוני יוגוסלביה הוקצאו 4 מקומות בקונגרס הציוני ה־18. כאשר סוכמו הבחירות — הוברר כי רשימת ״ארץ־ישראל העובדת״ ורשימת ״הציונים הכלליים״ זכו כל אחת, בשני צירים. תוצאות הבחירות הוערכו כהישג בלתי רגיל ל״רשימת ארץ־ישראל העובדת״ שהיתה מורכבת בעיקר מאנשים צעירים בעלי נטיות שמאליות. ליאון קמחי נבחר, איפוא, כציר בקונגרס הציוני העולמי ה־18, שנערך בפראג בסוף אוגוסט וראשית ספטמבר. אולם, ברשימת הצירים שהשתתפו בפועל בקונגרס הציוני ה־18, נעדר שמו של ליאון קמחי. מסיבות בלתי ברורות הוא לא הגיע לפראג. במקומו השתתף בקונגרס הציוני המועמד מס׳ 3 ב״רשימת ארץ־ישראל״, שטיינר דראגו, נוסף על ראש הרשימה ד״ר י. רוזנברגר.

שנת 1934

20 בפברואר (מתוך ״ז׳ידוב״)

הוועד־הפועל של איגוד הקהילות היהודיות התכנס בבלגראד. ליאון קמחי לא יכול היה להגיע לישיבה, ושיגר פנייה מיוחדת בה מסר כי השליח מארץ־ישראל, אשכנזי, שפעל עד כה בביטול עומד לחזור בקרוב לארץ ונחוץ להזמין שליח אחר במקומו. כן ביקש קמחי מהוועד־הפועל של האיגוד לשגר בהקדם את נציגיו לקהילות הקטנות בדרום־סרביה כדי לעמוד על המצב השורר בהן. הוועד־הפועל קיבל את שתי דרישותיו של קמחי. הוחלט כי לקראת השנה הבאה יוזמן שליח חדש מארץ־ישראל וכן סוכם לעבד תוכנית מפורטת לביקור וסיור של ראשי האיגוד בדרום־סרביה.

9 במרס (מתוך ״ז׳ידוב״)

הפולמוס עם זאב ז׳בוטינסקי והרביזיוניסטים מלהט גם בקרב היהדות המאורגנת ביוגוסלביה. בוויכוח זה זוכה להבלטה מחודשת השערוריה שקמה בקונגרס הציוני ה־18, כאשר ז׳בוטינסקי וחבריו הופיעו באולם הדיונים במדים. אותה עת הגיעו גם ההדים הקשורים ברצח ארלוזורוב. נתווספה על כל אלה גם קריאת הארגון הרביזיוניסטי, ליהודי יוגוסלביה להצטרף לעצומה שיזם ז׳בוטינסקי בקנה מידה עולמי.

הקרע בתנועה הציונית העולמית מצא ביטויו גם ביוגוסלביה. במסגרת המאבק נגד תנועת הפטיציה של הרביזיוניסטים, פירסמו 23 מנהיגים ציונים

ידועים ביוגוסלביה גילוי־דעת שיצא בתמיכת ההנהגה הרשמית של התנועה הציונית והסוכנות היהודית ושלל בנימה חריפה ביותר את פעולתם של הרביזיוניסטים.

וזה לשון גילוי־הדעת:

"החתומים מטה מודעים לאחריותם לשלמותו של העם היהודי ולצורך לנהל מדיניות מלוכדת של העם כלפי השלטון המנדטורי בארץ־ישראל. מתוך השאיפה לכונן בית־לאומי והצורך במשמעת פנימית, אנו מוקיעים את תנועת הפטיציה וקוראים ליהודי יוגוסלביה שלא לחתום עליה ולהפגין בכך את הסכמתם עם המדיניות האחראית והמלוכדת המבטאת שאיפותיו של העם היהודי".

על גילוי הדעת הזה, מספר "ז'ידוב", התנוססו חתימותיהם של כל "המי־ומי" בתנועה הציונית ביוגוסלביה וביניהם גם זו של ליאון קמחי, סגן יו"ר ההתאחדות הציונית של ארץ זו.

20 ביולי (מתוך "ז'ידוב")

בעקבות עליית היטלר לשלטון וגילויי האנטישמיות ביוגוסלביה עצמה, הרימה ראשה קבוצה של מתבוללים בקרב יהודי יוגוסלביה. הללו טענו כי הפעילות היהודית הציונית רק מעוררת התנגדות בסביבה הגויית ומבליטה את בעיית אי־נאמנותם של יהודי המדינה לשלטון היוגוסלבי. הקהילה היהודית המאורגנת של ארץ זו פתחה במאבק נגד קבוצת המתבוללים. (במחצית השניה של שנות ה־30 התעוררה גם תופעה חמורה יותר של יהודים שהחלו ממירים את דתם, מתנצרים ואף מתאסלמים. "ז'ידוב" הגיב על תופעה זו בפירסום רשימות יהודים שהמירו את דתם. א.א.).

ליאון קמחי נוטל אף הוא חלק במאבק אידיאולוגי זה נגד מגמות ההתבוללות. את תגובתו אנו מוצאים במסגרת נאומו באסיפת זכרון מיוחדת ליום השנה למותו של הרצל (20.7.34), שנערכה ע"י ארגון הנוער הציוני. בהתיחסו אל רעיונותיו של הרצל, ייחד קמחי את דבריו על מלחמתו של חוזה מדינת־היהודים ברבנים המתבוללים של גרמניה.

28 ביולי ("ז'ידוב")

"העם היהודי על כל תפוצותיו ליווה את חיים נחמן ביאליק בדרכו האחרונה. עצב כבד ירד על היהודים במות המשורר הלאומי. בביטול ערכו כל ארגוני הנוער, הנשים ומועדוני התרבות עצרת אבל משותפת. ליאון קמחי העלה קווים לדמותו של ביאליק ולאחר הרצאתו הוקראו שירי המשורר בעברית. מקהלת הנוער שרה את ההימנון, פרי יצירתו של ביאליק — 'התחזקה'".

שנת 1935

12 במאי

באווירה של דאגה גוברת התכנסה במחצית הראשונה של מאי המועצה הארצית של התאחדות ציוני יוגוסלביה. מכל רחבי יוגוסלביה באו המנהיגים הציוניים לעיר נובי־סאד. העתונות היוגוסלבית, כשאר העתונות ברחבי־העולם המטירה ללא הרף ידיעות רודפות זו את זו מגרמניה הנאצית. הגזירות על היהודים קיבלו כבר תוקף פורמלי ב״חוקי נירנברג״ הגזעניים הידועים לשימצה. בדיוני המועצה ניתנה הדעת על התעוררות גילויי אנטי־שמיות ביוגוסלביה עצמה וצמיחת ארגונים נאציים־פאשיסטיים מקומיים, כהד למתרחש בגרמניה.

במועצה זו נטל חלק גם ליאון קמחי שהגיע מביטול הרחוקה. על רקע עננים כבדים אלה, שהחלו מכסים את שמי ארצות אירופה, חוזר ליאון קמחי על קריאתו: ״הבו יותר סרטיפיקטים ליהודים לצאת לא״י!״ בדבריו הוא מותח גם ביקורת על הוועד־הפועל של התאחדות ציוני יוגוסלביה שאיננו מגלה תשומת לב רבה יותר לישוב בית־שערים בא״י, אשר שימש מרכז לקליטת העולים החלוציים מיוגוסלביה. (הישוב עבר אותו זמן משבר קשה. בסופו של דבר עזבו אותו חלק מן החלוצים היוגוסלביים ועברו לקיבוץ שער־העמקים. א.א.).

״השאלה העקרית כיום היא שאלת ההגירה״ — אמר קמחי — ״על כן על המועצה לקבל החלטה מיוחדת בה תבוא לידי ביטוי מורת רוחנו מקצב חלוקת אשרות הכניסה לא״י. עובדה היא כי בשנה האחרונה קיבלה הקהילה היהודית ביוגוסלביה רק 155 ׳סרטיפיקטים׳ ואילו ליוון הוקצאו באותו פרק זמן למעלה מ־1600 רשיונות עלייה״.

״המועצה הארצית של התנועה הציונית בחרה שוב בליאון קמחי כאחד משלושת סגני היו״ר״ — מדווח ״ז׳ידוב״.

31 במאי (מתוך ״ז׳ידוב״)

שנת ה־800 להולדתו של הרמב״ם צויינה בכל הקהילות היהודיות ביוגוסלביה. במיוחד רבתה הפעילות התרבותית־ציבורית מסביב ליובל זה בקהילות הספרדיות וממילא גם בביטול. בעיר נערכה עצרת חגיגית ובה סיפרו על פועלו וחייו של בן מימון רב הקהילה אברהם רומנו וליאון קמחי.

1 ביולי (״ז׳ידוב״)

״הערכו מסביב לארגון הציוני וריכשו תעודת־הזהות של כל יהודי בעל הכרה, את השקל הציוני!״ — בקריאה זו סיים ליאון קמחי את נאומו באסיפה

המונית שכונסה בביטול במסגרת מבצע של הפצת השקל לקראת הקונגרס הציוני ה־19. ליאון קמחי ניתח את מצבה של התנועה הציונית בעולם וביוגוסלביה, והתפלמס בחריפות עם הרביזיוניסטים".

20 ביולי ("ז'ידוב")

"בבית־הכנסת המרכזי של ביטול נערכת עצרת זכרון להרצל ולביאליק על פעלם של שתי דמויות אלה בהיסטוריה היהודית הירצה ליאון קמחי".

יולי (מתוך "ז'ידוב")

לקראת הקונגרס ה־19 של התנועה הציונית שעמד להערך בסוף אוגוסט וראשית ספטמבר בלוצרן שבשוויץ, הגיעו הארגונים הציוניים הראשיים ביוגוסלביה להסכם ביניהם על חלוקת הצירים לקונגרס. בכך נחסכה מלחמת הבחירות שקדמה לקונגרס הציוני הקודם. גם הפעם נבחר ליאון קמחי מטעם "רשימת ארץ־ישראל העובדת". שמו הופיע במקום הרביעי בין עשרה צירים וסגניהם לאחר שהוקצו לציוני יוגוסלביה חמישה מקומות בקונגרס הציוני — שלושה ל"ציונים הכלליים" ושניים ל"ארץ־ישראל העובדת". גם הפעם, כבקונגרס ה־18, נעדר מקומו של ליאון קמחי מרשימת המשתתפים בפועל בקונגרס הציוני.

23 בנובמבר

ידיעה כרוניקלית ב"ז'ידוב" מספרת: "תלמיד חכם מאיר י. קאסורלה נשא את בחירת ליבו רבקה קאסורלה. טכס החופה נערך ע"י הרב אברהם רומנו בנוכחות ידידים ומכרים רבים. הרב רומנו וה' ליאון קמחי השמיעו אחרי הטכס נאומי ברכה מתאימים".

21 בדצמבר (מתוך "ז'ידוב")

משבר מתחולל בפעילות קן "השומר הצעיר" בן־טיפוחיו של ליאון קמחי. ראשי הקן ופעיליו המרכזיים יצאו להכשרה מחוץ לביטול, לקראת עלייתם לארץ, ומאידך גברה שוב התנגדות ההורים השמרניים שאינם שבעי רצון מן הרעיונות המרדניים של בניהם. ליאון קמחי וראשי הארגון הציוני כינסו את ההורים למפגש שהצליח מעל למצופה. הורים רבים באו לשמוע על היסודות הרעיוניים של "השומר הצעיר" ובסיום החלק העיוני הופיעו חברי הקן בדיקלומים ושירה מארץ־ישראל. החוג הדראמטי אף הציג מחזה קצר מחיי החלוצים.

"חג החנוכה עבר בביטול בהתרוממות רוח" — כותב ל. קמחי באותו

גליון של העתון. "תרם לכך נשף חנוכה מוצלח ביותר בו הופיע הטנור פאפו ואירגן מקהלה אשר זימרה שירי חנוכה בטכס הדלקת הנרות. הזמר עצמו הנעים לקהל ברומנסות ספרדיות".

שנת 1936

30 במרס (מתוך "ז'ידוב")

בוועידה ה־6 של איגוד הקהילות היהודיות שנערכה בבלגראד בסוף מרס נבחר ליאון קמחי פעם נוספת לוועד־הפועל של האיגוד.

במרכזה של הוועידה עמדה שאלת התרחבות גילויי האנטישמיות בעקבות תעלולי הנאצים בגרמניה. בהחלטה שנתקבלה בעניין זה נאמר כי גילויי האנטישמיות ביוגוסלביה, שאין להם אומנם שורשים עמוקים בקרב המוני העם, גרמו למורת־רוח רבה ולדאגה בקרב הציבור היהודי. יהודי יוגוסלביה תובעים מן הגורמים המוסמכים של ארץ זו להבטיח את שוויון הזכויות המלא של היהודים ולשים קץ לתופעות האנטישמיות.

12—13 באפריל ("ז'ידוב")

"ועידת נציגים ופעילים של הקרן־הקיימת לדרום־סרביה נערכה בסקופיה. היתה זו ועידה מוצלחת מאוד ברמת דיוניה. נמסר דין וחשבון על היקף ההתרמות, שהיה משביע רצון ונתקבלה החלטה להוסיף מאמץ להרחבת חלקה של יהדות דרום־סרביה ברכישת אדמות הלאום. פתח את הכנס וישב בראשו — ה' ליאון קמחי".

5 במאי (מתוך "ז'ידוב")

ארץ־ישראל נתונה בעיצומם של "מאורעות תרצ"ו". יהודי יוגוסלביה מגיבים על התנכלויות הדמים של הערבים. בביטול התכנסו כל הארגונים הציוניים לאסיפה אזכרה לקורבנות המאורעות בא"י. כמעט לכל משפחה בביטול קרובים בא"י, ולפיכך מגלים התושבים דאגה רבה. באסיפת האזכרה השמיע ליאון קמחי נאום על הגורמים למאורעות הדמים בא"י.

23 במאי (מתוך "ז'ידוב")

עוד אסיפת אבל נערכה בביטול. הפעם לרגל מותו של המנהיג הציוני נחום סוקולוב. קווים לדמותו ופעלו העלה ליאון קמחי.

31 ביוני (מתוך "ז'ידוב")

הסתיימה שנת הלימודים. בביטול למדו בבית־הספר היסודי 625 ילדים יהודיים ועוד 58 בבית־הספר התיכון. מתוך 114 ילדים יהודיים שסיימו בשנת הלימודים 1935/36 את בית־הספר היסודי (4 כיתות) רק 20 נרשמו להמשך הלימודים בבית־הספר התיכון. נתונים אלה נמסרו באסיפה מיוחדת בה נדון מצב החינוך והנוער היהודי בעיר. ליאון קמחי הבהיר באותה אסיפה כי הקניית החינוך וההשכלה לבני הנוער היהודי בביטול היא משימה ראשונה במעלה. "אנו אחראיים כלפי עתידם של בנינו — גם הנשארים כאן וגם המתעתדים לעלות לארץ־ישראל" — אמר ליאון קמחי.

27 בדצמבר

בסוף שנת 1936 נבחר ליאון קמחי שוב לוועד הקהילה היהודית בביטול. הוא נבחר לשמש כחבר וכמזכיר הוועד. (מתוך "ז'ידוב").

שנת 1936 בחייה של ביטול נזכרת בדו"ח "התאחדות ציוני יוגוסלביה", בקשר לאירוע מיוחד במינו שנפל בעיר:

"לביטול הגיע סרט ראשון על ארץ־ישראל. היהודים קשי־היום ששמעו כה רבות על הישובים הפורחים בעמק־יזרעאל ובעמק הירדן, חזו במו עיניהם במציאות אשר היתה להם כאגדה רחוקה. היה זה הסרט־התעודתי הראשון של הקרן־היסוד בשם 'ארץ העמל והעתיד'. הוא הוכיח עצמו כאמצעי חדיש, חי ומועיל לפעולת ההסברה הציונית ועשה רושם רב גם על הגויים הרבים שבאו לראות את הפלא מארץ־הקודש.

"הסרט הוקרן בבית הראינוע היחיד הקיים בעיר, שהיה מלא מפה אל פה. בהעדר מקומות ישיבה לכולם, היה צורך לחזור ולהקרינו שוב ושוב במשך שבוע ימים. רבים היו שחזרו לראותו בשנית ובשלישית. כל קהילת ביטול היהודית, נשים וטף, צעירים וזקנים, ישבו משתוממים ונרעשים למראה הארץ היפה והירוקה, שפריחתה מספרת להם על סיכויי פריחתם שלהם."

דו"ח התאחדות ציוני יוגוסלביה מציין כי ביטול היא העניה והדלה מכל קהילות המדינה. בשנת 1936 נערכה ברחבי־יוגוסלביה פעולה מיוחדת למען ילדי היהודים בביטול ונאספו תרומות להקמת "בית הילד היהודי".

"תנאי הדלות והעוני בהם חי הציבור היהודי בדרום־סרביה (מקדוניה), ובמיוחד בעיר ביטול" — אומר הדו"ח — "אילצו אותנו להקדיש מאמצים מיוחדים למציאת דרכים נאותות כדי להגיש עזרה קונסטרוקטיבית לחלק זה של הישוב היהודי. נעשתה פעולה מיוחדת לאיסוף נתונים כדי שעל פיהם אפשר יהיה לקבוע את האופן בו ניתן להבטיח קיום הוגן יותר ליהודים אלה ובעיקר לבני הנוער..." (בעקבות דין וחשבון זה ירד לביטול המזכיר

הכללי של התאחדות ציוני יוגוסלביה, ד״ר רודולף בוכוולד. רשמי סיורו מובאים, כזכור, בפרק ״תקוה מיאוש תצמח״. א.א.).

שנת 1937

5 במרס (״ז׳ידוב״)

״ליאון קמחי מביטול, סגן יו״ר התאחדות ציוני יוגוסלביה, התארס ב־21 בפברואר 937 בסאלוניקי עם הגברת פרידה ברוך. ברכות מקרב לב לידידנו״.

זהו למעשה, האיזכור היחידי לליאון קמחי בשנה זו מעל דפי־העתון הציוני. ״ז׳ידוב״ מקדיש את עיקר דפיו ב־1937 לבעיות היהדות העולמית והכלל־ארצית המחמירות מיום ליום, ומקומה של ביטול נפקד משום־מה.

אולם אנו למדים על פעילותו של ליאון מתוך הדין וחשבון של ״ההתאחדות הציונית ביוגוסלביה״, שיצא מדי שנה.

ליאון קמחי נתון, כמאז, בכל מאודו בהמרצת תהליך העלייה מביטול, בפעילות עניפה למען הקרנות הלאומיות ובכלל ענייני הציונות ביוגוסלביה. הוא נושא עתה בתפקידים מקומיים וארציים רבים: סגן יו״ר התאחדות ציוני יוגוסלביה; חבר הוועד־הפועל של איגוד הקהילות הארצי; קוראטור של הקרן־הקיימת בדרום־יוגוסלביה ואחד האישים המרכזיים שלה בארץ כולה; מזכיר התנועה הציונית בביטול ומזכיר וועד־הקהילה.

תפקידיו אלו תובעים את כל זמנו. עסקיו האישיים מוזנחים לחלוטין, בעיקר לאחר החרם שהכריז על תוצרת גרמנית שהוא עצמו שימש כסוכנה. בעוד הוא מטפל בענייני עירו מתקפחת פרנסתו שלו וזאת בעומדו על סף נישואים והקמת משפחה.

אף כי ליאון קמחי הגיע לרמת תפקידים המחייבים אותו בדאגה ובאחריות לכלל ענייני הציונות והקרנות הלאומיות ביוגוסלביה עודנו עומד, באותו להט, על משמרת ענייניה של ביטול.

שנת 1937 עוברת במאבק מתמיד על הגדלת מיכסת העלייה והרחבת ניתחה של קהילת ביטול במיכסת הסרטיפיקטים.

אנו למדים מתוך דו״ח ״התאחדות ציוני יוגוסלביה״ כי הקמת נמל תל־אביב פתחה פתח דווקא לעליית יהודי ביטול העוסקים זה שנים בסבלות. שום קהילה אחרת ביוגוסלביה אינה יכולה להתחרות בנושא זה עם ביטול. אירונית היא העובדה כי דווקא מקצוע זה, שנחשב לפחות בין המקצועות היהודיים, קרע צוהר לעליית עשרות מפועלי הדחק של ביטול. דו״ח ההתאחדות מציין בנושא זה: ״הובטח כי שליח מיוחד של הסוכנות היהודית יבקר

בקיץ (1937) בביטול ויקבע במקום את העלייה המתאימה לפועלי הנמל בארץ־ישראל".

שנת 1938

אף בשנה זו נזכרת פעולתו של קמחי בידיעה אחת בלבד, שתפרסמה ב"ז'ידוב" ב־18 בנובמבר תחת הכותרת: "אירגון מחדש של האירגון הציוני בביטול".

בידיעה נאמר:

"זה מספר שנים הורגש הצורך לרענן את הארגון הציוני המקומי בביטול. כל העבודה הציונית נעשתה במקום ע"י קבוצה קטנה בת ארבעה־חמישה, שבראשם עומד ליאון קמחי. ביוזמת 'השומר הצעיר' וארגון 'קדימה' נקרא כנס מיוחד (13.11.38) בו הוחלט להרחיב את מסגרות הארגון הציוני המקומי. הוקם ועד זמני, בהשתתפות נציגי כל הארגונים הציוניים הקיימים. בצד חברי ההנהגה הוותיקים נכללו בוועד גם קבוצה של צעירים. כן הוחלט לשכור מועדון לעבודה ציונית בביטול.

אופייני הדבר כי דווקא בימים קשים אלה, כאשר אפשר היה לצפות לקפאון בעבודת הקהילה היהודית, ניכרת התעוררות בפעולה היהודית בביטול".

שנת 1939

מרס

לרגל יובל ה־25 של "השומר הצעיר", שיגר ליאון קמחי להנהגה הראשית של התנועה ביוגוסלביה ברכה לבבית שזורה בביטויים עבריים רבים. הברכה פורסמה בעתון תנועה "השומר הצעיר" ביוגוסלביה בזו הלשון:

"חברים!

מה טובו אוהליך... (בעברית)

שומרים!

אתם שהגעתם להסתדרות 'השומר הצעיר' בכנות מלאה, בטוהר ליבותיכם, לא למען שעשוע אלא מתוך דחף של אידיאליזם; אתם, שמגמתכם התעלות, השתחררות, נאמנות לדרך חיים אמיצה — אתם המופת של הנוער החלוצי שלנו. נוער שכמותו רוצים היינו לראות. נוער שכמותו שואף ארגונכם לעצב.

"עשרים וחמש שנות העבודה השיטתית והפוריה לא בוזבזו. בחוריכם

שלכם, עם שאר בני־הנוער החלוצי האחר שלנו, הינכם העלית לה נוריש את עמלנו, עלית בוני הארץ.

"תקוותי היא כי על סף תקופה חדשה של פעילותכם, תוכלו, בעזרתנו, להרחיב את חוג השפעתכם ולקלוט במעגלכם חברים חדשים. יבוא זמן וההורים הספקניים יודו בפה מלא כי היתה זו טעות בידם שעה שטיפחו דעות קדומות נגד כולנו. הצמדותכם הבלתי מעורערת אל הארץ, אל ערכיה הרוחניים של היהדות, ימוטטו בסופו של דבר את החומה בה מנסים לבודד אתכם אי־פה ואי־שם. המחנה שהקימותם הוא ההוכחה הטובה ביותר כי הציונות איננה זרם של הגירה בעלמא, אלא תנועה לחידוש חיים מדיניים, של עם החוזר למולדתו. מה יכול להיות חשוב מכך, הוגן ונבון יותר בתקופתנו זו, בעת שהמין האנושי תוהה בחשיכה סמיכה הדוחפת רבים לזרועות היאוש.

"לפיכך, אנו רואים בארגונכם, כמו גם בארגונים אחרים, המשתיתים פעולתם על ההכרה כי הציונות היא קודם כל תנועה המביאה תמורה יסודית ביהדות, מוקד של האידיאולוגיה הציונית. אנו הוותיקים חייבים להכשיר בפניכם את הדרך ולפנותה מן המכשולים ולברך על נאמנותכם לאידיאלים של החלוציות.

"חיזקו ואימצו! אַל תפול רוחכם! היו כוכבים המקדימים שחר זוהר הבא לקראתנו. וכאשר רבבות מבני עמנו יגיעו אל ביתם־הלאומי, הלא הם יברכו את עמלכם החלוצי ויחושו בלבותיהם: מה טובו אוהליך..." (בטאון "השומר הצעיר").

אפריל

חודש לאחר־מכן נערכה בבלגראד הוועידה הרביעית של תנועת "השומר הצעיר" ביוגוסלביה. כאחד מאוהדיה המושבעים של התנועה וכחבר ההנהגה הציונית ביוגוסלביה, נתבקש ליאון קמחי לבוא ולהופיע בה. ליאון לא יכול היה להופיע אישית אך שיגר לכנס ברכה זו:

"אני מאחל לכם הצלחה בוועידתכם. בצרו את היסודות להמשך עבודתכם החשובה. הייתי רוצה שצעירים רבים יצטרפו ל'השומר הצעיר' כדי שנוכל להתמודד בהצלחה עם המחנה השני בישראל — אותו מחנה המוכיח למרבה הצער, כי לא כל העם מבין כראוי את חשיבותה ההיסטורית של תקופת התחייה הלאומית, אותה אנו חיים גם בימים טראגיים אלה.

"בצרו את עבודתכם הקדושה למען הקרן־הקיימת. יגלה כל שומר

שמחת אמת כאשר הוא מוסיף עוד לבנה לאותו מסד עליו אנו מקימים את הבית לדורות יבואו.

"הכשירו את הנוער למען ארץ־ישראל, וחזקו יתדותיה של הארץ לעיתות צרה כלעיתות שלום.

"רעיון הגאולה איננו אותו רעיון שבשמו ניתן למות בגבורה בשעת מלחמה. רעיון הגאולה לעמנו מוליך אל אותה דרך־חיים כוללת של תחייה לאומית, רוחנית וחברתית.

"הייתי חייב להוסיף מלים אלה לברכתי מפני שלאחרונה מורגשת פעילות מוגברת באותו חלק טפילי באומתנו, היוצא חוצץ נגד העבודה החיובית והחיונית של חבריכם..." (בטאון "השומר הצעיר").

אפריל — דצמבר

ב־23—24 באפריל נערכה בבלגראד הוועידה השביעית של איגוד הקהילות היהודיות ביוגוסלביה. היתה זו ההתכנסות היהודית הגדולה האחרונה של הקהילה היהודית בארץ זו, בטרם ירד עליה הכורת הנאצי. צל המלחמה הכבד היה נסוך על הדיונים והדבר בא על ביטויו גם בהחלטותיה של וועידה זו. המשתתפים דיברו על המצב הקשה של היהדות באירופה ועל נסיונותיה של ממשלת יוגוסלביה להגביל את זכויות היהודים בארצה, על רקע התקרבותה של הממשלה היוגוסלבית לציר ברלין—רומא ("נומרוס קלאוזוס" באוניברסיטאות לגבי צעירים יהודיים וכו'). נחשולים של פליטים יהודיים מגרמניה ואוסטריה החלו שוטפים את יוגוסלביה ועל הקהילות היהודיות הוטל תפקיד חדש — לדאוג לפליטי הדיכוי הנאצי. מאות פליטים מגרמניה ופולניה עברו את יוגוסלביה בספינות קטנות ששטו בדאנובה. מסלולם עבר באפיק הנהר דרך גרמניה, צ'כיה, אוסטריה, הונגריה, יוגוסלביה ורומניה, עד לים השחור בואכה תורכיה. איגוד הקהילות סיפק את מחסורם של הפליטים בתקופת שהותם ביוגוסלביה, ובמהלך מסעם בגבולות המדינה.

בהחלטותיה של ועידת איגוד הקהילות בא גם לידי ביטוי, יותר מאי פעם מידת־הזדהותו של הארגון, שהיה לפי אופיו ארגון כללי ולא ציוני, עם עניין התחייה הלאומית בארץ־ישראל. "אנו מודעים היטב לגודל ההוקרה שהיהדות חבה לישוב הארץ־ישראלי, מבצרו החזק ביותר של ההווה והעתיד היהודי" — נאמר בהחלטות הוועידה.

ליאון קמחי נבחר מחדש לוועד־הפועל העליון של איגוד הקהילות היהודיות.

כחודשיים לאחר מכן ב־5 ביולי 1939 נבחר ליאון קמחי, זו הפעם השלישית, כנציג ציוני יוגוסלביה, לקונגרס הציוני ה־20, שנערך ב־16

באוגוסט בז'נבה, ערב פרוץ מלחמת־העולם השניה. (אין עדויות אם אמנם השתתף ליאון בקונגרס, או נעדר ממנו גם הפעם. א.א.).

בדצמבר 1939, נערכה בבניה לוקה שבבוסניה המועצה הארצית של הסתדרות ציוני יוגוסלביה. ליאון קמחי נבחר שוב לתפקיד סגן יו"ר התנועה הציונית ביוגוסלביה, תפקיד בו שימש כעשר שנים רצופות. כן נבחר חבר במינהלה הארצית של הקרן־הקיימת ליוגוסלביה.

היה זה המפגש הציוני האחרון שנערך ביוגוסלביה, לפני השואה.

שנת 1940

ינואר (מתוך "ז'ידוב")

עדות מעניינת נשתמרה על ההרכב הסוציאלי של יהודי ביטול לפני השואה. רבה של העיר, אברהם רומנו, מסר במאמר שפירסם בשבועון "ז'ידוב" (9.2.40) את הפרטים הבאים:

ב־31 במרס 1931 היו בביטול 757 משפחות יהודיות עם 3751 נפש ועד 1940 היגרו מביטול לארץ־ישראל 429 נפש. זרם ההגירה לישראל פחת במחצית השניה של שנות השלושים, לרגל מאורעות הדמים בארץ. הוא הופנה לעבר עריה הגדולות של יוגוסלביה — בלגראד, זאגרב, או סקופיה.

בראשית 1940 נמצאו בביטול 736 משפחות יהודיות עם 3246 נפש. באותה שנה נזקקו לעזרת הקהילה 394 משפחות — כלומר, למעלה ממחצית מהמשפחות היהודיות בביטול היו בבחינת מקרי סעד. על המצב המדולדל של האוכלוסיה היהודית בעיר מעידים גם הנתונים על ההרכב המקצועי של היהודים כפי שנמסרו ע"י הרב רומנו. בביטול נמנו בראשית 1940: 80 זבנים; 70 סבלים; 63 מחוסרי מקצוע; 57 מטליאי־נעליים; 54 מוכרי ירקות; 43 אלטע זאכן; 43 סוחרים; 42 פועלים יומיים; 34 רוכלים; 29 אופים וסוחרי קמח; 29 פושטי־יד; 26 חייטים זעירים; 24 בעלי מכולת קטנים; 22 קצבים; 21 משרתים; 17 פחחים; 16 סוחרי עופות; 14 מגדלי פירות; 14 מעבדי עורות 11 בעלי בתי־קפה; 10 בעלי עגלות; 9 מחליפי־כסף; 9 פקידים; 8 מגדלי ירקות; 8 חלבנים; 8 רבנים; 8 עובדי נקיון; 7 סטודנטים; 6 זגגים; 6 סוכנים מסחריים; 6 ספרים; 5 מסגרים; 4 בעלי מסעדות עממיות; 4 עושי פחם; 4 יצואנים; 3 רופאים (לא מקומיים); 3 חייטים; 3 בעלי בתי־מלון עממיים; 2 נגרים; 2 מכבי־אש; 1 צבע; 1 עורך דין (לא מקומי); 1 רופא שיניים (לא מקומי); 1 מהנדס (לא מקומי).

אין, איפוא, כמעט משלח־יד שיהודי ביטול לא עסקו בו— החל ממקצועות

יהודיים מסורתיים בתחום המסחר וכלה במקצועות "גויים" מובהקים, כסבלות ועושי־פחם.

באותו מאמר מציין הרב רומנו בדאגה שאם בעבר עורר מצבם הקשה של יהודי ביטול ענין וטיפול מצד המוסדות היהודיים המרכזיים, הרי עתה דחקו הבעיות היהודיות הכלליות את גורלה של ביטול לקרן זווית.

נובמבר (בטאון "השומר הצעיר")

בעתון תנועת "השומר הצעיר" בביטול פורסמה ידיעה קצרה בזו הלשון: "בנין הקן שלנו בביטול הוחרם לצרכי הצבא. דבר זה גרם לקשיים מרובים בעבודתנו עם השכבות הצעירות. נעשים מאמצים לקבל את המקום בחזרה. לעומת זאת בקרב השכבות הבוגרות נמשכת העבודה האינטנסיבית..."

שנת 1941

פברואר (מתוך "ז'ידוב")

ימים אחרונים ממש לפני שיוגוסלביה עצמה נסחפה במרוץ־הדמים של המלחמה המשתוללות בארצות אירופה פירסם השבועו הציוני ידיעה קצרה על המתרחש בביטול. זוהי הידיעה הכתובה האחרונה על הפעילות הציונית רבת־השנים בעיר זו שבראשה עמד ליאון קמחי. היא מלמדת כי חרף ריחו העז של אבק־השריפה הנודף למרחוק, התמיד ליאון קמחי בפעילותו הציונית ואף הגביר אותה:

"ב־25 בינואר נערך בביטול כינוס חגיגי לציון שנת ייסודו של הגדוד 'תכלת לבן'. הושמעו נאומים וברכות. הצעירים שרו 'תחזקנה'. שליח מארץ־ישראל, חזקי בכר, הירצה על עבודת הגדוד. בסיום נטל ליאון קמחי את רשות הדיבור וקרא לנוער לעמידה אמיצה בעבודתו".

אכן, יעברו רק חודשיים עד אשר יכבשו הקלגסים הנאצים את ביטול ויהודי העיר יזדקקו למידה גדושה של שני אלה: עמידה ואומץ.

10. השואה

ב־6 באפריל 1941, תקפה גרמניה הנאצית את יוגוסלביה, ללא כל הכרזת מלחמה.

קדמו לכך תהפוכות מדיניות פנימיות ביוגוסלביה. הממשלה היוגוסלבית המלוכנית, שבראשית אותה שנה ניהלה משא ומתן עם גרמניה ואיטליה וחתמה על חוזה אשר צירף את יוגוסלביה לציר ברלין—רומא, הופלה בסוף חודש מרס בתהפוכות פנימיות.

הפגנות המונים שהתארגנו בעריה הגדולות של יוגוסלביה תבעו את ביטולו של החוזה המביש. רגשי הלאומנות הפאטריוטיים של ההמונים גאו והלכו והזינה אותם העובדה שיוגוסלביה היתה קשורה באורח מסורתי עם צרפת וצ׳כוסלובקיה, שנדרסו ע״י המגף הנאצי. הסיסמה המרכזית בהפגנות סוערות אלה נישאה על גבי כרזות ענק והושמעה בפי ההמונים: ״מוטב מלחמה מאשר כניעה!״ הפגנות אלו הביאו בסופו של דבר להפלת הממשלה ותחתיה הוקמה ממשלה צבאית־לאומית, אשר ביטלה את הצטרפותה של יוגוסלביה לציר ברלין רומא והכריזה על אהדתה לבריטניה וצרפת.

פרשה זו שיבשה את לוח הזמנים של היטלר, שהתכונן לפתוח אותה עת במערכה רבתי במזרח. הפלישה לברה״מ נדחתה, איפוא, למספר חודשים ובראשית אפריל נתן היטלר את ההוראה לפלוש ליוגוסלביה ולחסל מטרד פתאומי זה שנתעורר בדרכו.

ב־6 באפריל, בשעות הבוקר המוקדמות, הופצצה בלגראד באכזריות ע״י מאות מטוסי הפצצה גרמניים. באותה שעה, פרצו הגייסות המשוריינים של הוורמאכט אל תוך יוגוסלביה, מאוסטריה והונגריה בצפון, מבולגריה במזרח ומיוון בדרום. תחת מהלומות הצבא הגרמני ובנות בריתה, מוגרה הממלכה היוגוסלבית תוך פחות משבוע ימים. כבר ב־7 באפריל נכנס תור משוריין גרמני לבירת־המחוז של מקדוניה, סקופיה, וב־9 באפריל נכבשה ביטול ע״י יחידות ס״ס ״אדולף היטלר״ של הדיוויזיה ה־72 של הוורמכט והדיוויזיה

המשוריינת ה־12. הקרב עם יחידות הצבא היוגוסלבי היה קצר אך במהלכו נהרגו, בכל זאת, 30 גרמנים.

במשך שלושה ימים רצופים בזזו הגרמנים חנויות של יהודים בערים אלה. את "שלל המלחמה" — אריגים, בדים, סידקית — שלחו חיילי היטלר לנשיהם ופילגשיהם בגרמניה. היקף הביזה היה כה גדול, עד כי כעבור ימים ספורים בלבד לא נותר דבר מן החנויות היהודיות בביטול, סקופיה ויתר ערי מקדוניה. על אלה נתווספו גם מעשי דיכוי, השפלה והריגות של בודדים.

עם הכיבוש הגרמני החלה מתנהלת תעמולה אנטישמית פרועה. על ההסתה נגד היהודים במקדוניה הופקד מומחה נאצי מיוחד, מעוזריו של אייכמן, האופטשטומפירר של הס"ס, תיאודור דנקר, שהיה אז הקונסול הגרמני הכללי בסקופיה.

ב־22 באפריל סופח כל אזור מקדוניה עם חלקים מסויימים של סרביה לממלכת בולגריה, בת בריתה של גרמניה הנאצית. היה זה פרס שהעניקה ברלין לסופיה והוא נחתם בהסכם מיוחד, מיד לאחר הכיבוש. עם כניסתם של צבאות הכיבוש הבולגריים לאיזור, במקומם של הגייסות הגרמנים שכבשוהו, התעוררה תקווה בלב יהודים רבים כי בתנאים חדשים אלה יוטב מצבם. תקוות אלו הוכחו ככוזבות. ממשלת בולגריה הוסיפה לעיין ב"בעיית היהודים" ולא הורידה אותה מן הפרק עד להשמדתם המוחלטת של יהודי מקדוניה, כשנתיים וחצי לאחר מכן.

מיד עם התארגנותם בביטול החלו שלטונות הכיבוש הבולגריים בצעדים אנטי־יהודיים. על כל החנויות ובתי־המלאכה היהודיים הוצב שלט "חנות יהודית" ועד סוף 1941 סיימו עבודתן וועדות מיוחדות, שרשמו את כל הרכוש שהיה שייך ליהודי העיר.

באוקטובר 1941, יצא צו מיוחד מטעם שלטונות הכיבוש הבולגריים שהשלים את מלאכת הביזה של הגרמנים בימים הראשונים שלאחר הכיבוש. לפי צו זה נאסר על יהודי סקופיה וביטול לעסוק כליל במסחר ובתעשייה והם נצטוו לחסל את כל עסקיהם עד סוף אותה שנה. כעבור מספר חודשים, בשנת 1942, נתפרסם צו חדש מטעם שלטונות הכיבוש הבולגריים שהטיל על כל יהודי מקדוניה, ויהודי ביטול בכלל זה, למסור לממשלת בולגריה חמישית מכל רכושם, כמס מיוחד. וועדות מטעם השלטונות בדקו את הצהרות הרכוש של היהודים, ולא אחת החרימו את כל רכושם של היהודים בטענה שהצהרתם לקתה בחסר. על הילדים היהודיים חל איסור ללמוד בבתי־ספר כלליים ועל הצעירים נאסר להשתתף בכל פעילות או תחרות ספורטיבית.

במרוצת 1942 הוציא הקומיסריון לענייני יהודים בביטול שורה של הוראות שהצרו את צעדי היהודים; על היהודים נאסר לשמור אצלם מזומנים ואת הכסף שצברו אולצו להפקיד "לשמירה" בקופת הבנק הלאומי הבולגרי. לצרכיהם האישיים יכלו להוציא מהבנק רק סכום פעוט של 6000 לבים בולגריים וגם זאת על פי חתימה מיוחדת של נציג השלטונות. על היהודים נאסר לעבור ולסחור בענפי מזון שונים. יהודי לא יכול היה להמשיך להיות חלבן, אופה, או קצב, ובכל מקרה נאסר עליו לעסוק ביותר ממלאכה אחת. כל היהודים חויבו לשאת טלאי צהוב. נאסר עליהם לפתוח חנויות חדשות ולהחזיק ברשותם מכונית, טלפון או מקלט רדיו. יהודי לא יכול היה לגור בדירה משותפת עם בולגרי ואלה מבין היהודים האמידים שהתגוררו באיזורי ביטול המכובדים בגדה המערבית של נהר דראגור נאלצו להחליף מגוריהם ולהצטרף אל אחיהם בגיטו. אפילו הטיול בגדה המערבית של הנהר נאסר בחומרה. אסור היה על יהודי להכנס לבתי־קפה או מסעדות או להתגורר בבית משותף שגרים בו בולגארים. אפילו לתינוקות היהודיים אי אפשר היה להעניק שמות כרצון הוריהם, אלא רק לפי רשימה מיוחדת של שמות שהוכנה מראש ע"י שלטונות הכיבוש. הוקפד כי שום יהודי לא יישא שם דומה לשם בולגארי ואלו שכבר נשאו שמות כאלו אולצו להחליפם.

ועדה מיוחדת לחקר פשעי הכובשים, שפעלה במשך שנה תמימה מיד לאחר שחרורה של ביטול, קבעה: הכובשים הגרמניים והבולגאריים שדדו את רכושם וכספם של 739 משפחות יהודיות בעיר שרכושן הוערך בסכום של 538 מיליון דינרים יוגוסלבים. מלבד זאת שדדו הכובשים 5 בתי־כנסת בביטול, שרכושם הוערך ב־32.5 מיליון דינר.

ב־26 באוגוסט 1942 החליטה הממשלה הבולגארית הפאשיסטית לכונן קומיסריון מיוחד לענייני יהודים, אשר יטפל בכל בעיות היהודים כחלק ממשרד הפנים. שבוע לאחר מכן, ב־3 בספטמבר, מינתה ממשלת סופיה את הקומיסאר העליון לענייני יהודים, אלכסנדר בלב. האיש, על כל המנגנון המסועף שהוקם בראשותו, עמד בקשר הדוק עם שגרירות גרמניה הנאצית בסופיה ועם נציגי הגסטאפו. נציגו של קומיסאריון זה הגיע גם לביטול, כלשאר ערי מקדוניה. עיקר תפקידו היה להשגיח על היהודים וליזום כנגדם, חדשים לבקרים, מעשי דיכוי והשפלה. הוצאות אחזקתו של מנגנון מסועף זה של הקומיסאריון היהודי, הוטלו על היהודים עצמם. זאת לאחר שכל החשבונות של היהודים בבנקים נחסמו ורכוש ארגוני הקהיליה היהודית והמוסדות הציבוריים היהודיים הוחרמו.

ב־22.9.42 מונה כנציג מיוחד של הקומיסאריון היהודי לעיר סקופיה — איבן זאכרוב. צורר זה נעשה במהרה מקור לאימה ופחד ליהודי העיר.

על פי הוראה מס׳ 4567 חוייבו החל מאוגוסט 1942 יהודי ביטול, כשאר היהודים בכל רחבי הממלכה הבולגארית, לשאת את הטלאי הצהוב. בדומה לחוקי הגזע הגרמניים אמרה ההוראה כי את הטלאי חייבים לשאת כל היהודים ללא יוצא מן הכלל, החל מגיל 10 וכי יש לענוד אותו לא רק על בגדים חיצוניים אלא גם על הלבנים ועל בגדי הבית. על היהודים נאסר לבקר במקומות ציבוריים, ולנוע ברחובות המרכזיים של הערים. כל הדירות והבתים היהודיים סומנו בסימן מיוחד ״בית יהודי״ ובכניסה לבתים אלה הודבקה רשימה שמית של כל הדיירים היהודיים.

הבסיס החוקי, כביכול, לכל אלה נוצר עוד קודם לכן. ממשלת בולגאריה וחצר המלך נטו לפאשיזם קודם לפרוץ המלחמה ומתוך נטייה זו נוצרו בבולגאריה גם התנאים הפוליטיים המתאימים לחקיקה נגד היהודים. בראשונה היתה מטרת חקיקה זו לחסל את היהודים מבחינה כלכלית ומבחינה מדינית. המטרה הסופית של ההשמדה הפיזית מומשה רק לגבי האיזורים שסופחו לבולגאריה. יהודי בולגאריה עצמה ניצלו מגורל זה.

עוד ב־24 בינואר 1941, כלומר לפני הפלישה ליוגוסלביה, אושר באסיפה הלאומית הבולגארית ״חוק להגנת האומה״ שהיה מעין העתק לחוקי נירנברג הגזעניים, שנחקקו בגרמניה הנאצית עם עלות היטלר לשלטון. היהודים הוכרזו כאויבי המדינה והחוק נועד, איפוא, ״להגן״ על האומה הבולגארית מפניהם.

על פי חוקים אלה נשללה מן היהודים דריסת רגל במינהל הציבורי הבולגארי, בבנקים ובהנהלת חשבונות. היהודים הורחקו ממוסדות ההשכלה והתרבות, מבתי־הספר, התיאטראות, בתי־הקולנוע, העתונות וכדומה. נאסר עליהם להיות בעלים או שותפים במוסדות תרבות, במפעלי מו״לות, בבתי־מלון, במסחר וייצור של תקליטים וסרטים ובכלי־נשק. לאחר מכן נאסר על היהודים להיות בעלים של אדמה חקלאית.

על פי סעיפים שונים של חוק זה חוייבו, כאמור, יהודי ביטול, סקופיה, ומקומות אחרים במקדוניה להגיש הצהרות מדוייקות על כל נכסיהם לצורותיהם השונות, החל מקרקעות ובתים וכלה ברשימה מדוייקת של חסכונות כספיים, רהיטים וכלי־בית. תוך תקופה קצרה נאלצו היהודים למכור את בתיהם ועסקיהם בשווה־חינם. לאחר שבאוקטובר 1941 נאסר על יהודי ביטול וסקופיה לעסוק במסחר ובתעשייה, יצא ב־12 בפברואר 1942 צו חדש, מטעם הקומיסאריון לבעיות היהודים, שחייב את חיסולם הסופי של בתי־המלאכה היהודיים. בעלי המלאכה הללו חוייבו להתחסל תוך שבועיים ימים, ולהמכר למי שאינו ממוצא יהודי. את התמורה הזעומה שנתקבלה

בית ברובע היהודי בביטול ב־1931.

שרידי הרחוב היהודי ב־1971.

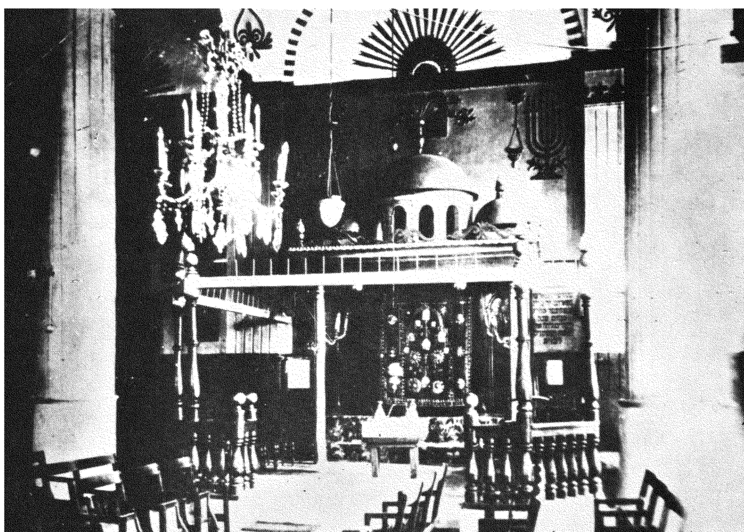

משפחה מקדונית עניה המתגוררת עתה ברובע היהודי הנטוש.

גשר־העץ על פני הדראגור, ששמו הוסב ל"גשר־היהודים" לאחר הגירוש.
על פני גשר זה עברו היהודים בבוקר ה־11.3.43 בדרכם למחנה המוות.

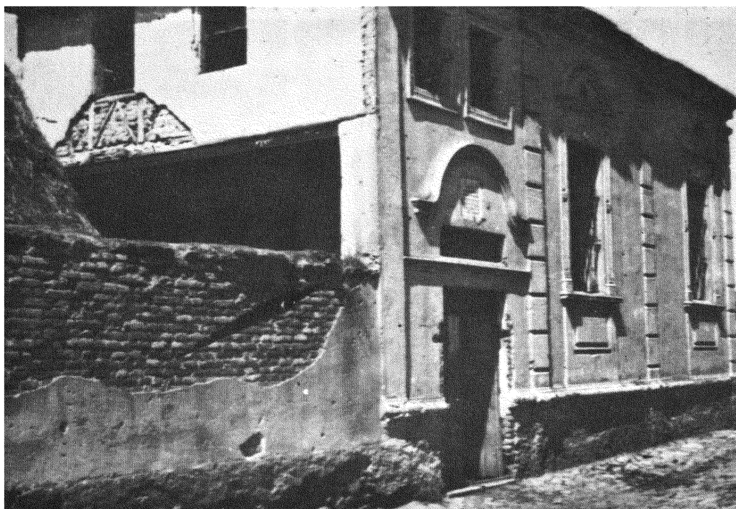

בית־הכנסת 'קהל קדוש ארגון', בימי פארו.

חורבות בית־הכנסת על רקע המסגד שנשאר על עומדו. 1944.

מראה בית־הכנסת 'עוזר־דלים' לאחר הפגזתו במלחמת־העולם הראשונה.
הבנין נהרס כליל במלחמת העולם השניה.

לוח השיש שהיה קבוע מעל פתח בית־הכנסת 'עוזר־דלים'.
שמור כיום במוזיאון היהודי בבלגראד.

השער המפואר של בית־הקברות היהודי בביטול עדיין עומד על עומדו, אולם בית־העלמין עצמו מוזנח ומנותץ, מציבותיו שקועות בקרקע ועשבי־פרא מכסים עליהן.

שורת מציבות בבית־העלמין היהודי שעדיין שמורות במצב טוב יחסית.
עם זאת — רוב הכתובות נמחקו כמעט כליל מעל פני האבן.

פנסיונרים זקנים נופשים בצל העצים של 'גן־העיר' בביטול.

נער מקדוני ליד מצבת הזיכרון שהקימה עירית ביטול לאחר מלחמת העולם לזכר 3013 קרבנות הקהילה היהודית שנספו בשואה.

מ״מכירה״ זו חוייבו היהודים להפקיד בחשבון חסום מיוחד בבנק הממלכתי הבולגארי. בתי מלאכה שלא חוסלו — הוחרמו. החייטים, הסנדלרים ושאר בעלי־המלאכה המרודים של ביטול נאלצו להפרד מעל ציודם הדל שפירנס את משפחותיהם במשך מאות בשנים.

״החוק להגנת האומה״ הטיל על היהודים, בצד המיגבלות הכלכליות גם הגבלות פוליטיות חמורות. כל אלה אף הוחמרו לגבי יהודי מקדוניה, שלא נחשבו כאזרחי בולגאריה גם אחרי הסיפוח. לפיכך חויבו יהודי מקדוניה להחזיק בתעודות זהות מיוחדות ולשלם כופר מיוחד על שחרורם מחובת שרות בצבא הבולגארי. כן חויבו יהודי מקדוניה בתשלום של 20 לבה על כל טלאי צהוב שמכרו להם השלטונות.

היהודים התקוממו ואף העזו לשגר עצומה לממשלת בולגאריה בה נאמר בין היתר: ״...וכי אנו, שנולדנו כאן, וחיים בארץ זו מאות בשנים, שאבותינו הניחו כאן את עצמותיהם מאז דורות רבים, כלום אנו נהיה זרים בעיני החוק?...״ (העתק המחאה נשמר בארכיון הקהילה היהודית בסקופיה).

העצומה לא נשאה פרייה. בכל הורגשה ידם המאומנת של אנשי אייכמן. המעגל מסביב ליהודי מקדוניה הלך ונסגר באופן שיטתי. ב־15 בינואר 1943 פירסם איבאן זאכרוב, הקומיסאר לענייני יהודים בסקופיה, צו נוסף שהגביל את התנועה החופשית של היהודים בערים. כל הרחובות המרכזיים של העיר הוכרזו מחוץ לתחום ליהודים. ההליכה הותרה רק בסימטאות צדדיות. כן הוגבלו היהודים לבקר בגנים הציבוריים רק לימי חול עד שעה 4 אחה״צ.

אותה עת נשלמה והלכה השמדת יהודי אירופה הכבושה. ידיעות בלתי ברורות על כך הגיעו גם לאוזני היהודים במקדוניה. היו אלה שמועות, אשר איש לא אבה להאמין בהן. התיקוה הוסיפה לפעם בלב כל, חרף הסבל וההשפלה.

הטראגדיה הגדולה של יהודי מקדוניה החלה במרס 1943 והסתיימה תוך זמן קצר בהשמדה גמורה של כל יהודי ביטול, סקופיה ,וערים קטנות אחרות בחבל ארץ זה. לאחר שנחתם ההסכם בין הגרמנים והבולגארים על גירוש כל יהודי מקדוניה לטרבלינקה, קיבלה הממשלה הבולגארית החלטה מיוחדת ב־2 במרס 1943 לאמור:

״המקרקעין של היהודים שיגורשו אל מחוץ לתחומי בולגאריה מופקעים לטובת המדינה; המיטלטלים של היהודים המגורשים יימכרו על ידי הקומי־סאריון לענייני היהודים במכירה פומבית. הואיל וכל המוסדות היהודיים

מתחסלים עם 'הגירת' היהודים, יעבור כל הרכוש של הקהילות היהודיות המקומיות ושל מוסדות הדת והתרבות לידי העיריות".

המו"מ בין נציגי גרמניה ובין ממשלת בולגאריה על הגליית היהודים מתחומי בולגאריה התחיל עוד בשלהי שנת 1941. בשנת 1942 נעשו מגעים אלה נמרצים יותר. באותה שנה הוקם גם מנגנון מיוחד של הקומיסאריון היהודי שנועד לסייע ל"פתרון הסופי של השאלה היהודית" בארץ זו. הגרמנים לחצו ש"הפתרון" יתבצע במהירות מירבית ויכלול את כל היהודים בתחומי בולגאריה. שלטונות סופיה נרתעו מכך והביעו הסתייגויותיהם. לבסוף הושגה פשרה. במו"מ שנוהל בשאלה זו בין השגריר הגרמני בסופיה, אלכסנדר בקרלה, לבין שר הפנים הבולגארי, פטר גראבוסקי, הושג הסכם עקרוני כי בולגאריה תמסור לגרמניה בשלב ראשון 20 אלף יהודים, מן האיזורים שנספחו לבולגאריה — מקדוניה וטרקיה. משהגיעו להסכם עקרוני זה בדרג מדיני, הועבר הענין לטיפול בדרג ביצועי, בראשית שנת 1943. עסקו בו איש הס"ס ששימש נספח לנציגות הגרמנית בסקופיה ,תאודור דאנקר, וראש הקומיסאריון היהודי בממשלת בולגאריה, אלכסנדר בלב. המו"מ נסתיים במהרה וב־2 בפברואר 1943 הגיעו השניים להסכם בעל־פה על העיקרים הבאים:

1. הרייך הגרמני מוכן לקבל את היהודים מבולגאריה.
2. מספר היהודים שיוגלה ייקבע מראש.
3. ההגלייה תתחיל בראשית מרס.
4. היהודים יימסרו לידי השלטונות הצבאיים הגרמניים בנקודות קבועות מראש.
5. עם הסגרת היהודים לידי השלטונות הצבאיים הגרמניים, יפסיקו השלטונות הבולגאריים להתעניין בגורלם.
6. תחילה ירוכזו היהודים במחנות ארעיים בקרבת תחנות־הרכבת.
7. היהודים יורשו לקחת אתם רק מלבושים ומזון לדרך שתמשך 10—15 ימים.
8. איסוף היהודים ייעשה בבת־אחת ובמפתיע כדי למנוע בריחות.

למחרת השגת הסכם זה, ב־3 בפברואר 1943, הורה בלב טלגראפית לכל נציגי הקומיסאריון לענייני יהודים במדינה לערוך מיד את רשימות היהודים באיזוריהם, תוך הקפדה מיוחדת שהמשפחות היהודיות תרשמנה בהתאם לכתובותיהן המדויקות. הרשימות, כך נאמר, חייבות להימסר לבלב תוך שבוע ימים עד ה־9 בפברואר. כן נעשו סידורים מיוחדים להשגת שיתוף פעולה מלא בין המשטרה והצבא הבולגארי, לצורך ביצוע המשימה.

במחצית הראשונה של פברואר נמשכו ההתייעצויות הקדחתניות בין נציגי בולגאריה ונציגי גרמניה לקביעת מספר היהודים ש״יוגלו״. בצמרת הבולגארית התגבשה הדעה כי בשלב זה יגורשו יהודי מקדוניה בלבד, ואילו היהודים בעלי האזרחות הבולגארית ממש, מן השטחים המקוריים בבולגאריה, לא יימסרו לידי הגרמנים. ב־22 בפברואר הושלמו ההתייעצויות ונחתם הסכם בכתב. בשם בולגאריה חתם הקומיסאר לענייני יהודים א. בלב ואילו בשם הרייך הגרמני התנוססה על המסמך חתימתו של דאנקר.

וזה לשון ההסכם:

״לאחר שתאשר ממשלת בולגאריה הסכם זה, יוחל בהעברת 20 אלף יהודים, ללא הבדל גיל ומין. הרייך הגרמני נכון לקבל יהודים אלה לחבליו המזרחיים. בשום פנים ואופן אין ממשלת בולגאריה רשאית, בשום מקרה, לדרוש החזרת היהודים שהוצאו״.

בלשון מרומזת אבל ברורה נחרץ במסמך הזה גורלם של יהודי ביטול, סקופיה ושאר יהודי מקדוניה. כמו במסמכים אחרים שעסקו ביהודים, נשמרה גם כאן הוראת הצמרת הנאצית שלא לציין את המלים ״השמדה״, ״חיסול״, ״תאי גאזים״ וכדומה. בלשון סגי נהור נאמר רק כי ״היהודים יועברו לחבלי גרמניה המזרחיים״ ומשיועברו היו כלא היו ונציגי בולגאריה לא יורשו עוד להתעניין בגורלם.

משהושג ההסכם בין בלב ודאנקר ועוד בטרם אושר פורמאלית ע״י ממשלת בולגאריה, נצטווה המנגנון לפעול. מן הצד הבולגארי נקבעו האחראים שעליהם הוטל לארגן את גירוש היהודים. כאחראי לחבל ביטול נקבע קירול סטוימאנוב. לחבל סקופיה נקבעו שנים — זאכרייב ודראגאנוב, ואילו על זאכרי וולקוב הוטל לתאם את פעולות הגירוש במקדוניה כולה.

האישור הפורמלי של הממשלה הבולגארית לא איחר לבוא. הוא ניתן ב־2 במרס 1943, כחודש ימים לאחר שבלב ודאנקר הגיעו להסכם בעל־פה. באותו יום החליטה הממשלה הבולגארית לשלול את האזרחות הבולגארית של כל יהודי שנידון לגירוש, אם היה בעל אזרחות כזו, וכן להפקיע את כל רכושם של המגורשים. כך נחתם גורלם של 20 אלף יהודים מתחומי בולגאריה וביניהם גורלם של שמונת־אלפי יהודי מקדוניה.

ב־10 במרס צילצל הטלפון בלשכתו של קירול סטוימנוב, האחראי לגירוש בחבל ביטול. על הקו סקופיה. ״יש להכין את הטיול עם הרכבת בבוקר״. היה זה האות המוסכם להתחלת הפעולה.

המבצע התנהל בעת ובעונה אחת בכל נקודות האיסוף בחבל מקדוניה. הכל היה ערוך ומתוכנן עד אחרוני הפרטים. בשעה שתיים אחר־חצות ניתן

האות. הצבא הבולגארי הטיל הסגר על ביטול ומבואותיה נחסמו. בתחנת המשטרה כבר עמדו הכן עשרות קצינים ומפקדי חוליות ועליהם קירול סטוימנוב וגיאורג ג׳אמבובזוב, שחלקו הוראות אחרונות.

הרובע היהודי הצר של ביטול, בו נתגוררו מאז שנתיים כל יהודי העיר, חולק לעשרים רובעי־משנה ועל כל חלק הופקדה חוליה בת חמישה שוטרים וחמישה חיילים, מונהגת בידי קצין. ברשות ראש החוליה היו רשימות המשפחות היהודיות על כתובותיהן המדויקות ומורה דרך מבני־המקום נמסר לרשותו.

סטוימנוב הסביר לראשי החוליות: ״שכנעו את היהודים שהם יועברו לזמן מה לאיזורים אחרים של בולגאריה ולאחר המלחמה יוחזרו לבתיהם. אימרו להם גם שיקחו את כל הכסף והתכשיטים. זה יכול להועיל להם...״

בשעות ארבע עד שש בבוקר פשטו החוליות בין הבתים הרעועים של הרובע היהודי. היום טרם האיר והקור היה עז. פטיטי־שלג ירדו מן השמיים השחורים והלבינו את הגגות. תחת מגפיהם של השוטרים והחיילים נמס השלג במהרה ופינה מקומו לבוץ טובעני בסימטאות הגיטו היהודי. במהרה נשמעו מהלומות חזקות בשערי הבתים. השוטרים התפרצו אל הדירות והעירו את יושביהם הנדהמים. ראש החוליה קרא את שמות בני־המשפחה מתוך רשימתו וציווה עליהם להיות נכונים לצאת תוך דקות ספורות ולקחת עימהם צידה ומיטלטלים שיוכלו לשאת ודברי־ערך ״לכל צרה שלא תבוא״.

שוטרים האחרים ערכו אותה עת חיפוש בדירה, ובזזו מכל הבא ליד. הילדים הקטנים פרצו בבכי. הגדולים נאלמו בפחד, נושאים מבטיהם אל הוריהם הנפחדים. ראש החוליה ממלא אחר הוראותיו: ״לא נורא״, אומר הוא, ״תועברו באופן זמני למקום אחר. אחר־כך תשובו...״ המלים אינן משכנעות, אך אין פנאי להרהור או לערעור. השוטרים דוחקים למהר ולצאת את הבית. ראש החוליה סוגר את הדלת וחותם אותה בשעווה אדומה ובחותמת מיוחדת. תם ונשלם.

בשעה 7 בבוקר הושלם איסוף יהודי ביטול. הם הועברו בשיירה ארוכה, מדשדשת בשלג אל עבר תחנת־הרכבת, וחוצה את נהר הדראגור על גבי גשר העץ (שנקרא מאז ״גשר היהודים״). איש לא נשאר בעיר. משאית מיוחדת הביאה לתחנת האיסוף גם את שמונת היהודים החולים שהיו מאושפזים אותו יום בבית־החולים. אפילו הם לא נשכחו. בתחנת הרכבת ערכו השוטרים חיפוש מדוקדק בכלי היהודים ובבגדיהם ונטלו מהם את כל חפצי הערך והתכשיטים, שאך שעה קלה לפני כן יעצו להם להביא עמם ״למקרה הצורך״. לאחר שהמלאכה הושלמה הועמסו היהודים על גבי קרונות המשא.

״הכניסו אותנו לקרונות להובלת בהמות. חמישים עד ששים איש בקרון אחד, יחד עם החפצים. לא היה מקום. רבים עמדו. לא היו מים לשתיה. הילדים בכו. אחת הנשים, אחזוה צירי לידה ולא נמצא רופא. בשעה 12 בלילה הגענו לסקופיה. לילה. חושך. פתחו את הקרונות ודחפו אותנו להיכנס לשני בניינים גדולים. נדחקנו להכנס לבניין, עולים איש על רעהו באפילה, מושכים את החפצים, נושאים את הילדים, את הקשישים והחולים — והחיילים הבולגאריים הולמים על ימין ועל שמאל. כאשר הפציע השחר נודע לנו כי אנו נתונים במחסני הטבק של בית־החרושת ״מונופול״ בסקופיה, וכי באותו יום כונסו שם כל יהודי מקדוניה...״

זה לשון עדותו של אחד הניצולים המועטים מאותה תקופה, השמורה כיום במכון הצבא היוגוסלבי, במסגרת החומר שנאסף על־ידי הוועדה המקדונית לחקר הפשעים הנאציים.

גם על התנאים הנוראיים במחנה מעבר זה בסקופיה נשתמרו מספר עדויות של ניצולים.

שבעת־אלפי העצורים מביטול, סקופיה ושאר איזורי מקדוניה נדחסו לארבעה מחסנים — אלפיים איש במחסן. ״היינו כלואים וסגורים בהם, לאחר שיום קודם לכן כלאו אותנו בקרונות־הרכבת. לא היו לנו שום שירותים. גם לא בתי־שימוש. האנשים נאלצו לעשות צרכיהם בפינות המחסן עד שבמהרה נעשה האוויר מצחין ללא נשוא. כאשר העזו אחדים להציץ החוצה מבעד לחלון ירה אחד ממפקדי המשטרה מאקדחו. רק ב־13 במרס פתחו את הדלת לראשונה והרשו לנו ללכת לבית השימוש... בבת אחת הוציאו את כל הכלואים, ממחסן בית־החרושת ונתנו לנו שהות של מחצית השעה לעשות את צרכינו. אחר כך כלאו אותנו שוב. כך לא הספיקו יותר ממחצית הכלואים לעשות את צרכיהם ולהשיג מים. את עשיית הצרכים הירשו מכאן ואילך רק אחת ביום, מחלקה אחר מחלקה. הזמן היה קצר כל כך עד שרבים מאוד, חלשים, חולים, או נכים, לא הספיקו אפילו לרדת במדרגות. היינו רעבים. רק ביום החמישי אירגנו שלטונות המחנה את המטבח. המזון חולק בשעה 11 והקבוצה האחרונה קיבלה את הארוחה בשעה 17 כי לא הספיקו הדוודים.

״המזון חולק פעם ביום. המנה: 250 גרם לחם ועל־פי־רוב שעועית מימית ואורז. לעתים היו נותנים גם בשר מעושן, אלא שהיה רע כל כך שלא יכולנו לבלוע אותו, למרות רעבוננו.

״מתוך הנאה סאדיסטית, היו מכריחים אותנו להתפשט לגמרי בתואנה של עריכת חיפוש אחר מטבע־חוץ מוסתר. היו מקרים שגזלו אפילו חיתולים של תינוקות. אם מצאו דבר אצל מישהו היו מנחיתים עליו מהלומות נוראות.

האכזרי בכולם היה אחד ממפקדי המשטרה שכונה 'סאטארי'. כל היום היה מתהלך במחנה, שוט גדול בידו, והוא מצליף ללא אבחנה על כל ילד, אשה, חולה וישיש שנקלעו בדרכו..."

עדות כתובה נוספת שנשתמרה מאותם הימים היא של ד"ר יצחק לוי, רופא מביטול. גם הוא מספר על ההתעללות שהיתה מנת חלקם של היהודים שנאספו במחסני־הטבק הממשלתיים בסקופיה, ועל מקרי אונס של צעירות יהודיות, ע"י שוטרים בולגאריים וגרמניים.

היהודים במחנה המעבר בודדו לחלוטין מן הסביבה. אולם, תושבי סקופיה גילו אהדה רבה ליהודים הסובלים, וסיכנו חייהם בנסיונות לעזור להם במצוקתם. "התושבים טיפסו על הקרונות הסמוכים והשליכו לנו משם ככרות לחם ומזון אחר..." כתב כעבור שנים פליט מאותו מחנה בעתונות המקדונית.

נשארה סטטיסטיקה מדוייקת למדי על מספר הכלואים באותו מחנה מעבר בסקופיה. זו נוהלה בקפדנות ע"י מפקד המחנה, פיו דראגאנוב. ביום הראשון, כלומר ב־11 במרס, רוכזו בארבעה מבנייני "מונופול" הממלכתי — 7215 יהודים. בתוכם היו מביטול — 3351 יהודים. ישנה אפילו חלוקה מדוייקת של הגילאים: מבין יהודי ביטול במחנה היו 592 ילדים עד גיל 10; 441 ישישים מעל לגיל 60; 8 נשים הרות ו־188 חולים. 2 מתו במחנה ו־2 תינוקות נולדו בו. בימים הבאים גדל מספר הכלואים במחנה על־ידי יהודים נוספים שהובאו ממקומות שונים וכעבור 10 ימים, ערב צאתו של המשלוח הראשון, היו במצבת המחנה בסקופיה 7314 נפש. לפני צאת המשלוחים לטרבלינקה נחונו קרוב ל־250 איש שניצלו מגורל המות. היו אלה רופאים, רוקחים, וכן יהודים שהחזיקו בדרכונים ספרדיים, אלבניים ואיטלקיים. הללו לא צורפו למשלוחים.

אנשי ס"ס הופיעו במחנה, רשימות עדכניות בידיהם והם קראו בשמות האנשים ששוחררו מיד. משוחררים אלו ועוד שישה אחרים (ראה להלן בפרק "אוד מוצל") היו עדים לאותם ימים נוראים וזכרונותיהם הונצחו בכתובים.

המשלוח הראשון היה בעיקר של יהודי סקופיה והוא יצא בצהרי ה־22 במרס. 2338 איש הוטענו ב־40 קרונות להובלת בהמות. כל מבוגר הורשה לקחת מטען בן 40 ק"ג וכמחצית מזה מטענם של הילדים. הנשלחים צוידו במנת מזון דלה שאמורה היתה להספיק למשך ימי המסע.

המשלוח השני יצא ב־25 במרס ובו קבוצה אחרונה מיהודי סקופיה, קבוצה ראשונה מיהודי ביטול וכל יהודי שטיפ. משלוח זה יצא עם 2402

יהודים. המשלוח הראשון יצא מן המחנה כשהוא מלווה במשמר בולגארי אך, בעת המשלוח השני הופיעו כבר הגרמנים.

אלברט צרפתי מעיד בענין זה: "20 גרמנים נכנסו לחצר 'מונופול' ובראשם קצין ס"ס. מיד היה ברור לכולנו מה מזומן לנו. עד אותה שעה האמנו שנשלח לאיזורים המרכזיים של בולגאריה, כפי שהובטח לנו, אולם כאשר ראינו את הגרמנים הבינונו כי דיננו נחרץ למוות, וכי מגמת פני הרכבת לגרמניה או לפולין. זעקה נוראה פרצה מפי כל. הרכבת יצאה. מבעד לאשנבי הרכבת הקטנים נראו ידיים מנפנפות. אנו שנשארנו בבנין פרצנו בבכי מר..."

המשלוח השלישי והאחרון יצא מסקופיה ב־29 במרס. היו אלה בעיקר יהודי ביטול, 2404 נפש במספר.

על גורלם של 7144 היהודים שיצאו מסקופיה בשלוש רכבות, יודעים אנו במדויק תודות לקפדנות הגרמנית וחוש הסדר המחריד שלהם. נשתמרו שלושה דו"חות של מפקדי המשמר שליוו את שלושת המשלוחים. כל השלושה חתומים ע"י סגן קרן, מפקד המחלקה של המשטרה הצבאית הגרמנית.

המשלוח הראשון יצא מתחנת סקופיה בדיוק במועד שנקבע, בשעה 12.45. משמר בולגארי ליווה את המשלוח עד תחנת לאפובו. כאן המתינה יחידת צבא גרמני בת 35 חיילים ובראשם סמל משטרה, רוט. בשעה 15.00 ביום ה־23 במרס נעשתה במקום המסירה והקבלה. מלאפובו שבסרביה עברה האחריות על המשלוח לידי הגרמנים. הדו"ח של סגן קרל מסכם: "אירועים" — בדרך בין לאפובו לזאמון נפטרה יהודיה אחת. בדרך מפיוטרקוב למאל־קיניה מתו עוד שלושה יהודים. הגוויות נמסרו למפקד המחנה בתחנה הסופית. את מקרה־המוות צריך ליחס לחולשת־זיקנה.

מצבת המשלוח:

נתקבלו מידי הבולגרים	—	2338
פחת בדרך	—	4
סך־הכל נמסרו בטרבלינקה	—	2334

על החתום: סגן קרל, מפקד המחלקה"

אותו קרל מוסר ב־7 באפריל 1943 דו"ח נוסף לממונים עליו אודות המשלוח השני שנכללו בו יהודי ביטול. הכל רשום בדקדקנות גרמנית טיפוסית:

"דו"ח עבודה.

הנידון: ליווי המשלוחים היהודיים.

ב־25 במרס, בשעה 6.00 החלה במחסני הטבק לשעבר הטענת 2402 יהודים בקרונות משא. בשעה 13.00 הושלמה ההטענה, בשעה 14.00 יצאה הרכבת. בגלל חבלה של מסילת הברזל (המדובר הוא בפעולות חבלה של הפרטיזנים של טיטו. א.א.), הופנה המשלוח לעבר האיזור האלבני. כמטרה סופית של המשלוח צויינה תחנת טרבלינקה. המטרה הסופית הושגה ב־31 במרס 1943, בשעה 17.30. באותו יום בשעה 18.30 הובלו 20 הקרונות אל המחנה ופורקו שם.

אירועים: בין זאמון לרומה מתה אשה בת 94 מחולשת לב. גווייתה נמסרה לשלטונות התחנה ברומה. בזמן הנסיעה מת עוד זקן בן 75 בזאגרב, וילד נוסף בן שנתיים מת בלונדנבורג. הרופא היהודי המלווה קבע כסיבת המוות — חולשת לב.

מצבת המשלוח:

נתקבלו מידי הבולגרים	—	2402
פחת בדרך	—	3
סך־הכל נמסרו בטרבלינקה	—	2399

על החתום: סגן משטרה ומפקד פלוגה קרל"

וזה לשון הדו"ח השלישי מה־12 באפריל 1943, אודות המשלוח האחרון מסקופיה שהיה מורכב בעיקר מיהודי ביטול.

"דו"ח עבודה.

הנידון: ליווי המשלוחים היהודיים.

על פי פקודה טלפונית מפי ס"ס האופטשטורמיפרר דאנקר, יצאה ברכבת ביום 27.3.43 בשעה 12.00 המחלקה הראשונה בת 30 איש בפיקודו של סמל המשטרה הצבאית בוכנר לכיוון סקופיה. שם הגיעה ב־23.00. ב־29.3.43, בשעה 5 בערך, במחסני הטבק לשעבר, הוחל בהטענת 2404 יהודים לקרונות משא. הדבר הושלם בשעה 12.00 וב־12.30 בוצעה היציאה. רכבת המשא עברה דרך השטח האלבני. המטרה הסופית, טרבלינקה (המחנה), הושגה ביום 5.4.43 בשעה 7.00, דרך צ'נסטוחוב, פיוטרקוב, וורשה. באותו יום, בין השעות 9.00 ל־11.00, פורקה הרכבת.

אירועים: בדרך מתו 5 יהודים. בליל 30 במרס — זקנה בת 76; בליל

31 במרס — זקן בן 85; ב־3 באפריל — זקנה בת 94 וילד בן חצי שנה; ב־4 באפריל מתה זקנה בת 99.

מצבת המשלוח:

נתקבלו	—	2404
פחת	—	5
סך־הכל נמסרו בטרבלינקה	—	2399

על החתום: קרל, סגן המשטרה הצבאית ומפקד פלוגה"

וכך יצאו שלושה משלוחי יהודים מסקופיה. שעה שהאחרונים נמצאו בדרכם לא היו כבר הראשונים בין החיים. איש מהם לא חזר לספר את קורות המסע האחרון.

ובינתיים, בפקודה מיוחדת של ממשלת בולגאריה, ימים ספורים אחרי צאת המשלוחים מסקופיה, החל חיסול רכושם של יהודי ביטול ושל שאר היהודים שמצאו מותם בתאי־הגאזים בפולין הרחוקה. ועדות מיוחדות עברו מבית לבית ורשמו כל מה שנותר. חפצים בעלי ערך נאספו במחסנים מיוחדים — השאר נמכר במכירה פומבית. סכום של 19,564,486 לווים בולגאריים נכנסו לאוצר המדינה הבולגארית מן המכירה הפומבית של רכוש יהודי ביטול.

כך נסתיימה פרשת יהדות ביטול המפוארת לאחר מאות שנות חיים קהילתיים. בספר הזכרון של איגוד הקהילות היהודיות ביוגוסלביה אנו קוראים: "מבין 3146 יהודי ביטול ערב מלחמת־העולם השניה, חזרו לעיר אחרי המלחמה רק 57 יהודים (רובם בעלי דרכונים זרים ששוחררו בסקופיה, ואחדים — שנמלטו). כיום אין יהודי אחד לפליטה בביטול".

וו. גיבורי ביטול *

מכל הקהילות היהודיות ביוגוסלביה, היתה קהילת ביטול האחת והיחידה שצעיריה השתלבו באופן קולקטיבי במחתרת האנטי־נאצית. קבוצות של בחורים יהודיים יצאו באופן מאורגן אל היערות והצטרפו ליחידות הפרטיזנים שפעלו במקדוניה. מספר לא מבוטל של מתנדבים אלה — חברי "השומר הצעיר", וחברי "תכלת לבן" — נפלו במלחמה נגד הנאצים וחלקם אף זכו באותות הצטיינות גבהים ביותר עבור מעשי גבורתם, בכלל אלה התואר "גבור לאומי" של יוגוסלביה. היתה זו, איפוא, תרומתה המיוחדת של הקהילה היהודית במלחמה נגד הנאצים, שלא היה לה אח ורע בקהילות אחרות.

כשלוש־מאות צעירים יהודיים, חברי ארגוני נוער חלוציים וחברי ברית־הנוער הקומוניסטי היוגוסלבי, הצטרפו בפועל למלחמה נגד הנאצים או גילו אהדה פעילה למחתרת האנטי־נאצית שפעלה בעיר. חרף כל מאמצי שלטונות הכיבוש, לא עלה בידם, במשך זמן ממושך מאוד, להחדיר סוכנים לתוך המחתרת בעיר ולגלות את הנהגתה. עובדה זו מלמדת על כושר ארגוני טוב ומידת סולידריות מוחלטת בין חברי המחתרת בביטול. בכל שאר המקומות האחרים באזור המקדוני הצליחו שלטונות הכיבוש הבולגאריים לעצור את ראשי המחתרת ובכך לשבש במידה ניכרת את פעילותה.

כבר למן הימים הראשונים להתקוממות, בחודשי הסתיו של 1941, ירדו 37 מיהודי ביטול, שנמנו עם פעיליה המרכזיים של תנועת ההתנגדות, למחתרת עמוקה והסתתרו במשך חודשים רבים מפני שלטונות הכיבוש. שמונה־עשרה מתוכם יצאו מאוחר יותר אל ההרים והצטרפו ליחידות הפרטיזנים הראשונות. רק חמישה מבין קבוצה זו נותרו בחיים בסוף המלחמה. שלושה־עשר נפלו בקרבות. גם חברי המחתרת היהודים שנשארו

---

* מקורות: השנתון היהודי 1957/58 בהוצאת איגוד הקהילות היהודיות של יוגוסלביה.

בביטול מלאו תפקידים מרכזיים בארגון תנועת ההתנגדות שפעלה בהשפעת המפלגה הקומוניסטית, בעיר עצמה.

פרסום רשמי של "איגוד הקהילות היהודיות של יוגוסלביה", שהוצא לרגל ציון 15 שנים להשמדת הקהילה היהודית בביטול, מציין כי 60 אחוז מבין חמש־מאות חברי "השומר הצעיר" ו"תכלת לבן" היו אוהדים פעילים של תנועת הפרטיזנים היוגוסלבית והתארגנו לקבוצות מחתרת. קבוצות אלה עסקו בין היתר באסוף תרומות כספיות, מזון ובגדים ודאגו לשלוח אותם ליחידות הפרטיזנים המסתתרות בהרים ובסביבה הקרובה. למעלה ממאה ראשי אב יהודיים בביטול קיבלו על עצמם לתרום תרומה חודשית קבועה כדי לסייע ליחידות הפרטיזנים.

פעולה זו נחשבה למורכבת ביותר בתנאיה של עיירה לא גדולה יחסית, באשר השתתפו בה אנשים רבים והיה חשש שמשהו ידלוף החוצה ויגיע לאזני שלטונות הכיבוש. אולם, כאמור, במשך כל זמן פעולתה של המחתרת היהודית לא נתגלה בה אף מלשין אחד. במשך קרוב לשנה וחצי הצליחה המשטרה הבולגארית לעלות על עקבותיה של חוליית מחתרת אחת בלבד. חלק מחבריה נאסרו, אולם למרות העינויים הקשים שהופעלו עליהם לא גילו את שמות חבריהם האחרים.

בראשית 1943 פעלו בין יהודי ביטול כעשר קבוצות מחתרת שבמסגרתן היו מאורגנים, בצורה זו או אחרת, מרבית בני־הנוער היהודיים. מדי פעם היו קבוצות קטנות של יהודים צעירים יוצאים אל יחידות הפרטיזנים. אפילו ערב גרוש הקהילה, במרס 1943, הצליחה קבוצה של צעירים יהודיים לצאת אל ההרים ולהצטרף ליחידות הפרטיזנים לאחר שהוזהרו לנוכח התכונה המוזרה שהורגשה בקרב שלטונות הכיבוש, אשר הכינו את מבצע השמדת יהדות מקדוניה בחשאיות מוחלטת.

כאמור, מילאו כמה מצעיריה היהודיים של ביטול תפקידים מרכזיים ביחידות הפרטיזנים שפעלו במקדוניה ושניים מהם זכו לתואר רם ביותר של "גבור לאומי של עמי יוגוסלביה". מצבותיהם מתנשאות כיום בביטול ומעשי גבורתם העניקו השראה לסופרים ולאמנים יוגוסלביים שהקדישו להם את עטם.

מורדו (מרדכי) נחמיאס ז"ל, היה אחד משני הגבורים האלה. הוא נולד ב־1922 בביטול למשפחת בעלי־מלאכה מרודים ושמו המחתרתי היה לאזו. במשך שנים רבות, בין שתי מלחמות העולם, נדדה משפחתו ברחבי יוגוסלביה כדי לבקש פרנסה. עם כיבושה של יוגוסלביה ב־1941 חזר מורדו לעיר מולדתו, הצטרף אל שורות המפלגה הקומוניסטית המחתרתית במקום, והפך במהרה להיות אחד מראשי המחתרת בעיר. הוא פעל בבית־מלאכה מחתרתי

לנשק ועסק במיוחד בארגון יחידות הפרטיזנים באיזור. ביתו, בגיטו היהודי, היה למטה המחתרת של ביטול. בספטמבר 1942 עזב מורדו את העיר והצטרף ליחידת הפרטיזנים שפעלה בסביבתה. יחידתו — בריגדת הפרטיזנים המקדו־נית ה־111 — ניהלה קרבות עקובים מדם במשך כל שנת 1943, ומורדו פקד בה על מחלקה. בראשית 1944 הוא מונה לסגן מפקד הגדוד של הבריגדה הפרטיזנית ה־7 של ביטול, ועמד בסוף אותה שנה בראש גדודו בהסתערות על שחרור עיר מולדתו. היו אלה שלבי המלחמה האחרונים. יחידות הצבא הגרמני והבולגארי גילו התנגדות עיקשת וגדודו של מורדו הוטל אל הקרבות הקשים ביותר. ב־25 באוגוסט 1944 התנהלה המערכה המכרעת על רכס הרים גבוה שבגבול בין יוגוסלביה ויוון, בו התבצרו הגרמנים בבונקרים מזוינים. הפרטיזנים החשופים הסתערו על המערך המבוצר, ומורדו בראשם. הקרב הוכרע בנצחון הפרטיזנים והביא לשחרורה של ביטול, אך חיילי הגדוד שילמו על כך במותו של מפקדם היהודי האהוב.

גיבורה לאומית אחרת של עמי יוגוסלביה היתה צעירה יהודיה מביטול, אסתר עובדיה, שכינויה המחתרתי — מארה. היא נולדה ב־1921, גדלה בגיטו היהודי של ביטול ונתייתמה מאביה בגיל רך. בנעוריה נצטרפה לקן "השומר הצעיר", כאחת מחניכותיו של ליאון קמחי. ב־1938 עקרה לבלגראד כדי לבקש בה פרנסה. אולם מיד עם כיבוש יוגוסלביה בידי הגרמנים חזרה לביטול ונצטרפה לשורות הנוער הקומוניסטי.

אסתר היתה הבחורה היחידה בקרב הפעילים המרכזיים של המחתרת בעיר. למרות בריאותה הרופפת פעלה ללא ליאות. היא שעמדה בראש ארגון הסיוע החומרי ליחידות הפרטיזנים בעיר ואף הופקדה על שמירת אנשי המחתרת בביטול. במרס 1943, ימים ספורים לפני גירוש יהודי ביטול לסקופיה, הסתתרה במקום מחבוא וציפתה במשך חודש ימים, קודחת בחום גבוה, לקשר עם יחידת הפרטיזנים. הקשר הוקם לבסוף, ואסתר הצליחה להגיע ליחידת הפרטיזנים המפורסמת על שם גוטצה דלצ'ב. היא השתתפה עם יחידתה במרבית הקרבות שניהלה בשטחה של מקדוניה, בתפקיד קומיסר פוליטי מחלקתי. למרות תפקידה הלא־קרבי עמדה אסתר על זכותה להשתתף בקרבות בשורות הראשונות של יחידתה.

עם יסוד הבריגדה הפרטיזנית המקדונית ה־7 מונתה קומיסר פוליטי גדודי ובמחצית 1944 נפלה בקרבות, סמוך לגבול היווני, כשהיא מסתערת בראש יחידתה על האויב הגרמני.

מקומו של ליאון קמחי בארגון המחתרת היהודית ובפעולתה אינו ברור די צרכו, אך ידוע כי היה מעורב בו בדרך כלשהי. מר פפו נחמיאס מכפר

סירקין, שנמלט מביטול במחצית 1942 והיה בעצמו מפעילי המחתרת, מספר כי ליאון העמיד את החדר הנוסף בלשכתו הפרטית לרשות אנשי המחתרת. היה זה אותו חדר ששימש במשך כל השנים את הפעולה הציונית.

מר נחמיאס מספר כי בני הנוער היו עוסקים באיסוף כספים ומלבושים — אפילו גונבים מן הבית — ומוסרים אותם לאנשי קשר שהעבירום אל הפרטיזנים. חלק מן הכבודה הזו היתה מוסתרת, לתקופות קצרות, בחדר לשכתו של ליאון קמחי. החדר, בקצה מעלה המדרגות, היה פתוח וכל הרוצה היה נכנס ויוצא בו. ליאון השים עצמו כלא רואה ולא יודע.

בדצמבר 1942, בעקבות בריחתם של פעילי המחתרת מן העיר, עצרו הבולגארים כמה מבני משפחותיהם ששמותיהם היו ידועים להם, וכן 11 איש נוספים מנכבדי העדה בביטול. העצורים הועברו לבולגאריה והוחזקו כבני־ערובה עד להסגרתם של אנשי המחתרת לידי שלטונות הכיבוש. בין הנכבדים העצורים היה גם ליאון קמחי. הוא הוחזק בכפר בולגארי במשך שלושה וחצי חודשים עד ליום גירוש יהודי ביטול לסקופיה. אותו יום, ה־11 במרס, הועבר ברכבת ההולכת מסופיה לסקופיה וצורף אל יהודי ביטול העצורים במחסני הטבק של בית־החרושת "מונופול". כאן נפגש עם אשתו, בתו ושאר בני משפחתו — והועבר עימהם למחנה ההשמדה בטרבלינקה (פרטים על כך ראה להלן, בפרק "אחד מוצל").

12. אוד מוצל

שישה אנשים בלבד הצליחו למלט נפשם מתוך מחנה המעצר בסקופיה, ושלושה מהם נמצאים עתה בישראל: ניקו פרדו, אלגרה (ארואיסטי) פרדו וג׳וזף קמחי. סיפוריהם של השלושה, ובעיקר סיפורו של ג׳וזף קמחי ששהה עם ליאון קמחי במצער בבולגאריה, מאירים את קורות הימים ההם מזוויות נוספות.

ניקו פרדו, כיום איש כפר סירקין, היה צעיר, בשנות העשרים לחייו, ביום גירושם של יהודי ביטול. הוא היה נער אמיץ, ספורטאי טוב ובעל רוח איתנה. מנוי וגמור היה עימו להמלט מן הגורל שהועידו לו הבולגארים והוא ניסה לעשות זאת שלוש פעמים רצופות תוך עשרה ימים.

לראשונה ביקש להימלט מתוך הרכבת שהוליכה את יהודי ביטול לסקופיה.

״הרכבת התחילה לנסוע לפנות ערב. עד אותה שעה, במשך כל שעות היום הארוכות, ערכו הבולגארים חיפוש בכלינו תחת השלג היורד. המסע יצא לאחר חשיכה, והתנהל לאיטו. לא ידענו לאן מגמת פנינו. מדי פעם עצרה הרכבת, השתהתה ארוכות ושבה לנוע. היינו דחוקים, 70—80 איש, בקרון בהמות. האשנבים היו צרים וחרף הקור העז שרר בחוץ, היה המחנק בקרונות קשה מנשוא. ב־2 בלילה עצרה הרכבת שוב באחת התחנות. הכרתי את המקום למרות החשיכה. היה זה בצומת־גבולות של יוון ויוגוסלביה. שלשלתי גופי דרך אחד האשנבים וקפצתי. איש לא הבחין בי בתחילה, אולם בפנותי לצאת את התחנה ראה אותי שוטר בולגארי. הוא היכה אותי קשות והחזיר אותי אל הרכבת בטרם המשיכה לנוע.

הגענו לסקופיה בשעה 8 בערב. הרכבת כולה, על 50 קרונותיה, נכנסה לתוך הרחבה הגדולה של בית־החרושת לטבק, ׳מונופול׳, והשער נסגר אחריה.

מונופול׳ הוא בית־חרושת ענק ובו חמישה בניינים עצומים שיוצרים

ביניהם חצר גדולה. כל העצורים — יהודי ביטול, סקופיה ושטיפ — אוכסנו בארבעה בניינים והחמישי שימש לצורך בדיקות, חיפושים ומעבר.

היינו שרויים במצב־רוח קשה מאוד. הצעירים נתנו קולם בשיר, מדי פעם בפעם, אולם רוחם של המבוגרים והזקנים היתה נכאה. לא ידענו אומנם את הצפוי לנו, אך היחס הנורא שזכינו לו מידי הבולגארים הפריך את ההבטחות כי יוציאונו מכאן למחנה עבודה בבולגאריה. פה ושם התלחשו צעירים על אפשרות של התקוממות ובריחה קולקטיבית, אולם הדברים לא יצאו מכלל אמירה. לא היה גם כל סיכוי להצליח בכך. החצר היתה מוקפת גדר עץ ומאחוריה גדר תייל. בכל אחת מארבעה פינותיה הוצב זקיף עם מכונת יריה וזקיפים נוספים היו מסתובבים מזוינים בחצר עצמה. גם האמונה כי הרע ביותר אינו צפוי לנו מנעה ביצוע מעשה התאבדות כזה.

לאחר המלחמה נפגשנו בביטול עם הסופר היהודי־רוסי, אליה ארנבורג. היה זה ב־1945. חזרנו לביטול כמה מן הנמלטים ועשרות מבין המשוחררים בעלי הנתינות הזרה, וביקשנו להתחקות על עקבות בני משפחותינו וקהילית העיר. לא הצלחנו לברר דבר, עד אשר הגיע ארנבורג לעיר. הוא שוטט אז בקהילות היהודיות באירופה וליקט עובדות על שארית הפליטה. הוא בא מגרמניה ומפולניה והיה מצויד ביידע רב. מפיו שמענו על גורל הקהילה שהושמדה בטרבלינקה. אף איש לא ניצל — סיפר ארנבורג. היה אמנם נסיון התקוממות ספונטני, אך הוא דוכא מיד באכזריות.

לאחר הטרנספורט השני, שהיה מעורב ליהודי ביטול וסקופיה, היה ברור לי כי אנו מיועדים להשלח צפונה — לפולניה או לגרמניה. הפעם ראינו כולנו כי לא הבולגארים אלא קצינים גרמניים מנצחים על המלאכה. אני הייתי מיועד לטרנספורט השלישי והאחרון. גמרתי אומר להימלט, אפילו אשלם על כך בחיי.

מדי יום נכנס לחצר המיכלאה אמבולנס צבאי שאסף את החולים קשה. התגנבתי מאחור, פתחתי את הדלת ונכנסתי לתוכו. איש לא ישב עם החולים בפנים. התכוונתי לקפוץ במהלך הנסיעה, אך היא היתה מהירה מדי. כשהגענו לבית־החולים בסקופיה, יצאתי מן האמבולנס וניסיתי להתרחק.

שני שוטרים גררו אלונקה וציוו עלי לעזור בנשיאתה. נתתי ידי ונכנסתי על־כורחי לבית־החולים פנימה. הטלאי הצהוב על בגדי עורר שימת ליבו של רופא בית־החולים.

'מה אתה עושה כאן!'

אמרתי כי גרוני כואב.

'פתח את הפה!'

פתחתי...

הוא אפילו לא הציץ לתוכו. הוא סטר לי על פי הפעור וקרא לשוטר להחזיר את הנבל היהודי למחנה. השוטר הלם בי בכת הרובה וגרר אותי ברגלי לאורך המדרגות. ראשי נחבט בכל אחת מהן והכרתי כמעט אבדה לי. הוחזרתי למחנה אפס־כוח, אך ידעתי כי זמני קצר.

מקץ יומיים נאמר לנו כי הטרנספורט ייצא בלילה. היה זה הטרנספורט האחרון. לא היו לי הזדמנויות נוספות לחכות להן. בשעת צהרים יצאתי אל החצר, והצטרפתי לתומי אל קבוצת יהודים ששוטר בולגארי ליווה אותם, לצורך ביצוע עבודה מסוימת. השוטר לא שם לב להצטרפותי, כשם שלא ראה איך חמקתי מאחורי ביתן קטן, שהיה סמוך לחומת העץ שסגרה על המיכלאה. היתה זו גדר העשויה כלונסאות עץ סמוכים זה לזה. דילגתי מעליה, ולאחר מכן מעבר לגדל התייל הגבוהה, חציתי את מסילת הברזל ומצאתי עצמי בחוצותיה של ביטול. לאחר ימים של תלאות ומצוקה הגעתי לגבול האלבני״.

בעקבות ניקו פרדו נמלטה מן המחנה גם גיסתו אלגרה (ארואיסטי) פרדו. בעלה של אלגרה, אהרון פרדו, עלה לישראל כבר ב־1941, יום אחד לפני הכיבוש. אלגרה היתה אמורה לבוא בעקבותיו, אך הכיבוש הקדים את תוכניותיהם.

אלגרה הצעירה נמלטה שעה קלה לאחר ניקו.

הוריה נשלחו כבר לטרבלינקה בטרנספורט השני. שעות אחדות לפני הטרנספורט השלישי הבחינה אלגרה כי נבע חור גדול בגדר העץ, לאחר שהבולגארים עצמם הוציאו כמה כלונסאות, כדי להבעירם ולהתחמם לאישם. אמצעי הזהירות של המשמר פחתו, משום שהיה זה היום האחרון לפני חיסול המחנה כולו. היא עקבה אחר תנועות הזקיף, שהלך לאורך הגדר, הלוך ושוב — וכאשר הפנה גבו, חמקה דרך הפירצה.

כעבור שעות אחדות נפגשה עם ניקו בבית קרובי משפחתם בסקופיה. היו אלה יהודים בעלי דרכון ספרדי ששוחררו ממחנה־המעצר. הם הסתירו אותם בביתם עד למחרת בלילה ואז יצאו רגלי אל עבר הגבול האלבני, מהלך 40 קילומטרים. האלבנים חבשו אותם בכלא למשך שלושה חודשים, ובסופו של דבר שוחררו והמתינו עד סוף המלחמה.

ג׳וזף קמחי נמלט מ״מונופול״ 4 ימים לפני ניקו ואלגרה פרדו וחמש שעות בלבד לפני שהתחילו הגרמנים בהטענת היהודים על רכבת המשא בטרנספורט השני לטרבלינקה. הוא נמלט בשעה אחת אחר חצות בחסות החשיכה, השלג והקור. עד שעות הבוקר קפא במחבואו, מהלך עשרות מטרים

בלבד ממסילת הברזל וראה בעיניו כיצד הוטענו היהודים על רכבת המוות. עדיין לא ידע כי עם אלו נמנו גם בני משפחתו — בהם ליאון קמחי.

ג'וזף קמחי, היום איש עסקים ישראלי המתגורר בתל־אביב, הוא קרוב משפחתו של ליאון קמחי. סבו היה אחי סבו של ליאון, ואילו אחיו של ליאון, ניסים קמחי, נשא לאשה את אחותו של ג'וזף — בואנה. המשפחות קיימו ביניהן קשר אמיץ וקרוב, מה גם שהתגוררו בשכנות משך שנים רבות.

ג'וזף היה הצעיר בבני משפחתו — אף כי בתקופת השואה עמד כבר בשנת הארבעים לחייו. משפחתו נחשבה לאחת משלוש המשפחות היהודיות העשירות ביותר בביטול. היא היתה בעלת זכיון בלעדי ביוגוסלביה ליצוא מלט, אספלט, פרות וחיטה לאלבניה וכן שימשה כסוכנתן של חברות לייצור מכוניות בחו"ל. היקף סחרה נמדד במיליונים והיו לה קשרים ומהלכים בחוגי השלטון והבנקאות באירופה. אבי המשפחה, שלמה קמחי, נפטר ב־1931 והוריש את הונו וניהול עסקיו לשלושת בניו. שני האחים המבוגרים עסקו בניהול העסקים מבית ואילו ג'וזף קמחי הצעיר והרווק ניהל את קשרי החוץ והירבה במסעות על פני אירופה. קשרים אלו עמדו לו בימים הקשים שנכונו לו, לאחר הבריחה.

ג'וזף נמנה עם אחד־עשר נכבדי העדה שהוגלו לבולגאריה והוחזקו כבני־ערובה להסגרת אנשי המחתרת היהודיים בביטול. הוא האיש היחידי ששרד לספר את קורות החורף הקשה שעשה עם ליאון קמחי בבולגאריה.

ג'וזף מספר כי בני הערובה נלקחו מבתיהם בשעה ארבע לפנות בוקר של ה־1 בדצמבר והוסעו לעיר קטנה, מהלך כמה שעות מן הגבול היוגוסלבי. שם פוזרו כולם בכפרים הרריים שונים, כדי למנוע קשר ביניהם, אולם הכפרים היו סמוכים זה לזה, מהלך שעה או שתיים של הליכה ברגל. היו אלו כפרים פרימיטיביים, עשויים בתי־חימר שתושביהם ארמניים דלים. ליאון שוכן בכפר סמוך לכפרו של ג'וזף ונהג לבוא לבקרו מדי יום ביומו. לעיתים היה מבלה את הלילה עם חברו ומשכים בבוקר לחזור למקומו, כדי להתייצב בשעה המיועדת במשטרה ולהוכיח נוכחות.

לא נדרש מהם שום דבר נוסף. הם לא עבדו בכל עבודה ולא הופקד עליהם משמר. חובתם היחידה היתה להתייצב מדי בוקר במשטרה ולהרשם ביומן.

ליאון שמר על מצב־רוח טוב, ככל שניתן הדבר באותן נסיבות. הקשר עם הבית היה בלתי אפשרי, ולמעשה היו לאנשים שאין להם כל שליטה בעתידם. חרף זאת עלתה ממנו רוח אופטימית לא־נדלית ששאבה ממעיינות נסתרים והקרינה משהו גם על חבריו.

כושרו של ליאון לעשות לו ידידים עמד לו גם כאן. אנשי הכפר חיבבוהו

והקאדי של המסגד המוסלמי היה לרעו הקרוב. ליאון דיבר תורכית שוטפת (לבד מסרבית, לאדינו, צרפתית ועברית) אותה רכש בימי לימודיו בבית־ספר תורכי בביטול. הוא התרועע עם הקאדי וניצל את תקופת גלותו להתוודע אל יסודות האיסלאם.

ג׳וזף קמחי מספר כי פעם בא לבקרו בכפרו ומצאו במיסגד, חלוץ נעליים, כורע ברך על השטיח עם שאר המתפללים. ליאון חייך אליו והסביר: אם אתה מבקש כי יכבדו אותך ואת אמונתך, עליך לכבד גם את אמונתו של זולתך.

״אבל אתה הרי אינך מאמין בשום אלוהים״ — טען לעומתו ג׳וזף.

״ודווקא משום כך אני יכול להרשות לעצמי לבקר במסגר ולנהוג שם כשאר באי הבית״ — השיב ליאון.

ב־11 במרס 1943, יום גירוש יהודי מקדוניה, נצטוו אחד־עשר נכבדי העדה היהודית מביטול לחזור לעירם. הם עלו על רכבת ההולכת מסופיה לסקופיה, ונסעו כתיירים, בלא כל ליווי או משמר. לא היה להם מושג על הצפוי להם. הנחתם היתה פשוט כי נסתיימה תקופת מעצרם.

מסתבר כי ההוראות לעצור אותם נמסרו לבולגארים בתחנת הרכבת של סקופיה.

אך הגיעו שם נוכחו לדעת כי אירע דבר. היתה זו שעת ערב מוקדמת, מועד בו עמדה רכבת המגורשים להגיע מביטול. תחנת הרכבת היתה הומה בשוטרים וחיילים.

מקדוני מקומי, ממכריו של ג׳וזף קמחי, עבר לידו ולחש על אוזנו: ״הסתלק מהר, ובכל דרך״. ג׳וזף מסר על כך לליאון. הם כיסו בצעיפיהם את הטלאי־הצהוב המוטבע על מעיליהם וניסו להסתלק בחסות ההמון שמילא את התחנה.

לשוא. אשה מקדונית צעירה ראתה את המעשה. היא קראה לשוטר בולגארי והצביעה על השניים באצבעה: ״תראה את המלוכלכים האלה, איך הם מנסים לברוח!״

השניים נעצרו מיד והובלו לבית־הסוהר. בכלא נפגשו עם כל שאר חבריהם שחזרו מבולגאריה. הלילה עבר עליהם בחרדה. עדיין לא ידעו כי אותן שעות עצמן רוכזו בבית־החרושת ״מונופול״ 7350 יהודי סקופיה, ביטול ושטיפ. עם בוקר הובלו שמה גם הם. ידיהם נכבלו באזיקים והם צעדו בשורה ברחובות העיר, חמישה שוטרים לפניהם וחמישה שוטרים מאחוריהם, כמו היו כנופית רוצחים שהתנכלו למלכם.

ג׳וזף קמחי עודנו נושא עימו זכרון עלבון צורב זה: ״המקדונים המקומיים, אנשים שהכירו אותי ונהגו בי כבוד שנים רבות, זרקו אחרינו קריאות־לעג: ׳יפה נוהגים בכם! כך צריך לנהוג ביהודים!׳״.

ב"מונופול" נפגשו עם בני משפחותיהם. ג׳וזף נפגש עם אימו ואחיו וליאון — עם אשתו פרידה ובתו הקטנה בתיה, שהיתה אז כבת שלוש. היה זה סיום טראגי לתקופת העדרות בת שלושה וחצי חודשים.

מעתה חלקו גורלם עם שאר אנשי הקהילה. סיפרו עימהם יחד בין תקווה ליאוש. ליאון היה שרוי רוב הזמן במחיצת אשתו ובתו. פניו היו רעים. האופטימיות שלו לא עמדה לו עוד. מהר מדי ובדרך קשה מדי התגשמה תחזיתו הנוראה. הוא ידע כי כלתה אליהם הרעה.

מחוץ למחנה, מהלך צעדים מספר, עברה מסילת־הברזל. רכבות עמוסות יהודים עברו בה יום־יום בדרך צפונה. היו אלה יהודי סאלוניקי ושאר ערי יוון. כשמונים־אלף איש שחלפו על פניהם בדרך למחנה ההשמדה.

ג׳וזף עמד בהכנות לקראת הבריחה. אחיו הבוגרים, הם שלחצו עליו. הוא היה הצעיר במשפחה ובעל הקשרים הטובים ביותר עם חוגי השלטון. בני משפחתו האמינו כי אם יעלה בידו להימלט יוכל לפעול בחוץ גם לשחרורם.

"ברחתי בליל ה־25 במרס, בשעה אחת אחר חצות. טרם ידעתי אז כי הטרנספורט (השני) נועד לאותו לילה, בשעה 4 לפנות־בוקר וכי כל בני משפחתי יישלחו עימו. לוא ידעתי זאת, לא הייתי בורח.

תחילה ניסיתי לצאת אל רחבת החצר מדלת אולם האיכסון, אך חזרתי בי מיד. שני שוטרים הסתובבו מהלך צעדים מספר מן הדלת. ירדתי אל המרתף שהיה קשור במחסן וחלונותיו היו בגובה פני הקרקע. בחוץ ירד שלג כבד. עקבתי אחר השוטרים. הקור הקפיא לבסוף את ערנותם. הם ישבו מנומנמים וידיהם חובקות את ברכיהם. זחלתי כנחש, בדיוק באמצע הרחבה. בירכתי בליבי את השלג שהוסיף לרדת בכבדות והרוח שהחרישה את איוושת זחילתי. הגעתי לגדר העץ ויצאתי מבעד לפירצה שנבעה בה.

מיד עמדתי ליד מסילת הברזל. הרכבת כבר המתינה. רכבת מסע ובה כארבעים קרונות להובלת בהמות. חוליית שוטרים התקרבה אלי. נחבאתי בין הקרונות והתפללתי. הם קרבו ועצרו בדיוק במקום המיסתור שלי להצית סיגריה. יכולתי להושיט יד ולגעת בם. כאן הוסיפו לגלגל שיחה כחמש־עשרה דקות ואני עוצר נשימתי. לבסוף נפרדו זה מעל זה ופנו כל אחד בכיוון אחר.

יצאתי ממקומי ועברתי לעברה האחר של הרכבת. השלג חרק כנראה תחת נעלי. הם הבחינו ברעש וצעקו: ׳עצור!׳

שכבתי בתעלה שבמורדות המסילה. שני השוטרים חיפשו אחרי בלי חשק ונואשו במהרה. הוספתי להתגלגל בשלג והגעתי לגדר התייל. מעילי נתפס בזיזים ברגע שניסיתי לעבור דרכו. לא יכולתי לעשות צעד קדימה או אחורה. נחלצתי בקושי רב מתוך המעיל ועברתי.

שדה רחב ופתוח השתרע לפני. השעה היתה שתיים אחר חצות לערך. בקירבת מקום עמד בית־חרושת לשמן. החלטתי למצוא בו מיסתור עד הבוקר. לרוע מזלי נשמר הבנין על ידי עדת כלבים שהתחילו לנבוח ולרוץ לקראתי. השוטרים שוב החלו לצעוק: 'מי שם!' השתרעתי על בטני והשמתי עצמי מת. הכלבים קרבו אלי, רחרחו בי והסתלקו כלעומת שבאו.

עבר זמן רב עד שהרשיתי לעצמי לנוע. עשיתי זאת בזהירות רבה, צעד אחר צעד. עד השעה ארבע בבוקר התרחקתי כ־250 מטרים ממסילת הברזל ושם מצאתי מיסתור במחסן קטן לכלי־עבודה חקלאיים. כעבור זמן קצר החלו הבולגארים והגרמנים להעמיס את היהודים על קרונות הרכבת.

עד אור היום ישבתי, קפוא במקומי, ואוזני קולטות את הזעקה שעלתה מעבר מסילת הברזל. הנשים צעקו, הילדים בכו והשוטרים הלמו בהם. רק הלילה ואני שמענו לשועתם. סמוך לשעה שבע בבוקר נעה הרכבת. השחר כבר עלה ויכולתי לראות בעיני את המסע המתרחק.

קרעתי את הטלאי הצהוב מעל בגדי והלכתי העירה. פניתי ישר לביתו של הקונסול האיטלקי בסקופיה — לארוזה. הוא היה ידיד טוב מאוד שלי ומודע אל כל בני משפחתי.

צלצלתי בפעמון ביתו. הוא נמצא בגנו, משתעשע בכלבו. עיניו התעגלו כשראה אותי: 'זה אתה?! איש לא ראה אותך?' מיד פתח את השער והכניסני לביתו.

לארוזה הבטיחני כי ביתו ישמש לי מיסתור. הכין לי ארוחה במו ידיו ודחק בי להכנס לחדר הרחצה וליטול לי אמבט חם. אשר לי, ביקשתי רק זאת: כי ייצא מיד אל השלטונות ויטפל בשחרורם של בני משפחתי.

הוא הבטיח כי ייעשה זאת ויצא מיד לדרכו. בצהרים חזר ופניו נפולים: 'כל בני משפחתך נשלחו כבר ברכבת הבוקר'".

לגורל דרכים משלו לחרוץ דיני נפשות. בני משפחת קמחי, בהם ליאון, אשתו ובתו, עשויים היו להשאר בחיים אילו נדחה משלוחם לטרנספורט השלישי שבו נשלחו, למעשה, רוב יהודי ביטול לטרבלינקה. אם לא באמצעות שתדלנותו של הקונסול האיטלקי, היה שחרורם מושג בלי ספק בדרך אחרת.

בסאלוניקי שביוון התגורר אותם ימים, רפאל קמחי, דודו של ג'וזף. הוא היה יהודי עתיר נכסים ומכובד מאוד גם על הגויים.

הגנרל הבולגארי זילקוף, מי שמונה על־ידי הגרמנים כמושלה הצבאי של סאלוניקי, היה מיודעו הטוב של רפאל קמחי ונהג להכנס לביתו, מדי ערב. עם מעצרם של יהודי סאלוניקי, בראשית מרס 1943 נכנס הגנרל למחנה הריכוז, הוציא מתוכו את רפאל קמחי ואחותו ונהגם במו ידיו לסופיה.

מפיו נודע לרפאל על הגורל הצפוי ליהודים העצורים וכן על מעצרם של יהודי ביטול. הוא ביקש מידידו הגנרל לפעול לשחרורם של בני משפחתו ווילקוף הבטיח לעשות זאת.

פעולת שתדלנותו ארכה יום אחד יותר מן הדרוש להצלתם. ב־25 במרס עמד איש ס״ס ברחבת חצר בית־החרושת ״מונופול״ וקרא מתוך רשימה שבידו את שמות כל האנשים שנועדו להשתחרר מן המחנה. הוא נקב בשמותיהם של כל בני משפחת קמחי: ״מויס קמחי, ומשפחתו, ג׳וזף קמחי, ליאון קמחי ובני משפחתו...״ איש לא נענה לקריאתו. היה זה שעה אחת לאחר צאתה של רכבת המוות לטרבלינקה, במשלוח השני. היום בו שהה ג׳וזף קמחי בביתו של הקונסול האיטלקי לארוזה.

פרטים נוראים אלו נודעו לג׳וזף רק כעבור שנים, כאשר נפגש בביטול עם ניקו ואלגרה פארדו. השניים טרם נמלטו ממחנה המעצר באותו יום והיו עדים למעשה.

רפאל קמחי עצמו נשאר בסופיה עד לאחר המלחמה ועלה לישראל בסוף שנות הארבעים. הוא היה איש זקן כבר אותם ימים, אך האריך לחיות עוד שנים רבות ונפטר ב־1971 בגיל 105.

קורותיו של ג׳וזף קמחי בשנתיים הבאות הם פרק מרתק לעצמו — שאף כי אינו שייך במישרין לענייננו קשה לוותר על סיפורו.

ג׳וזף לא נשאר בביתו של הקונסול האיטלקי אלא יום אחד בלבד ברור היה לו כי הוא עשוי לסבכו בצרות ולא רצה לגמול ללארוזה רעה תחת טובה. הקונסול הציע לו להמתין ימים אחדים ואז יצרפו אל אחת היחידות האיטלקיות העושות דרכן לאלבניה (אלבניה נמצאה אותן שנים תחת שלטון כיבוש איטלקי), לבוש מדי צבא.

ג׳וזף סירב: ״יש לי דרך טובה יותר״.

״מהי ?״ שאל הקונסול.

״אוכל להגיע לאלבניה בעזרת ידידים. אתה תן לי רק פקיד נאמן שילווה אותי בדרכי אל חברי בסקופיה. הפקיד יהלך כברת דרך מאחורי ואם אעצר — יודיעך״.

הקונסול נתן לו את מזכירו האישי וג׳וזף יצא את ביתו ועבר את העיר בדרכו לבית ידידו האלבני. שוטר בולגארי עיכב אותו באחד הרחובות. ״אולי יש לך גפרור ?״ — שאל. ג׳וזף הצית את סגריו. ידיו רעדו. אסיר תודה למזלו השאיר בידו את הקופסא כולה והמשיך בדרכו, מזכיר הקונסול בעקבותיו.

ידידו האלבני של ג׳וזף קמחי, מכמט סאדיק, היה בשעתו עובד בקונסוליה

היוגוסלבית בטיראנה, בירת אלבניה. עם פרוץ המלחמה חזר לביתו בסקופיה וחסר לו אז סכום של עשרת־אלפים דינאר, אותם קיבל כמענק ממשפחת קמחי לצורך בניית ביתו. עתה הגיע שעתו להחזיר את הגמול. הוא היה האיש עליו סמך ג'וזף שיוליכנו אל הגבול האלבני.

הם יצאו ברגל לדרך ההררית הארוכה שארכה שני לילות. סאדיק הכיר את השבילים הנסתרים ואף היו לו ידידים בדרך שיכול להעזר בם.

בבוקר שלאחר הלילה השני חצו את הגבול. ג'וזף היה אפס־כוח וחולה וסאדיק נשאו על כתפיו מהלך שעות אחדות של הליכה. הוא הביאו לבית אביו ושם אבדה הכרתו של ג'וזף ולא חזרה אליו משך עשרה ימים.

לכשהתאושש ביקש כי יקשרו אותו עם נגיד הבנק הלאומי של אלבניה, אטור מאליס. האיש (החי עד היום), עמד בקשרים אמיצים עם משפחת קמחי שרוב סחורתה היתה מיוצאת לאלבניה. ג'וזף התייצב באחד מסניפי הבנק הלאומי בעיר הקטנה בה שהה ומשם התקשר מנהל הסניף עם נגיד הבנק בטיראנה ומסר לו על נוכחותו של ג'וזף קמחי.

אטור מאליס הורה לפקידו להלביש את ג'וזף במדי הבנק ולהסיעו אליו מיד. תוך זמן קצר יצא לדרך במכונית לימוזינה מפוארת והגיע לטיראנה מקץ שעות אחדות.

במשך שנה ורבע התגורר ג'וזף בביתו של נגיד הבנק הלאומי באלבניה ונהנה מיחס אדיב ועדין. אטור מאליס אף הסדיר לו מישרה נוחה שלא חייבה אותו בעבודה כלשהי, אך היקנתה לו משכורת נאה.

במחצית 1944 נכנעה איטליה לבנות הברית והאיטלקים החלו נסים מאלאבניה. את מקומם שנתפנה תפסו במהרה הגרמנים ושוב היו חייו של ג'וזף תלויים לו מנגד.

נגיד הבנק לא יכול להוסיף לפרוש עליו את חסותו. הוא עצמו הוטל למעצר, מאחר שסירב למסור לגרמנים את קופת הבנק הממלכתי, אולם בטרם נעצר מסר את בן־חסותו לידי ראש ממשלת אלבניה, מוסטאפה מוצארי.

ראש הממשלה היה גבר נאה ואמיץ בן 45, בעל אחוזה ענקית ועתיר נכסים. הוא נתן לג'וזף קמחי מקלט בביתו שבאחוזה והיה מבקרו מדי יום ביומו לראות בשלומו. היה זה המנהג האלבני שחייב את בעל החסות להקדים את שלומו וטובתו של בן חסותו לטובתו שלו עצמו.

ג'וזף עבר בחברת ראש ממשלת אלבניה את הימים ההרואים והקשים של אותה שנה, אשר רשמו פרק מיוחד בהסטוריה של אלבניה. הידידות בין השניים גברה כדי כך שראש הממשלה ראה בו איש אמונו ושיתפו בסודות המדינה הכמוסים ביותר.

בסוף 1944 שימש ג'וזף כמתורגמן ואיש קשר בין ראש הממשלה לשני

אנשי קומנדו בריטים שהוצנחו באזור הררי מוסתר בהרי אלבניה. משלחת רוכבים בראשותו של מוצארי יצאה לפגוש באנשי הקומנדו באישון לילה וג׳וזף נילווה אליה. שני הבריטים, שהסתתרו במסגד עזוב, היו קצינים בדרגות קולונל ומיג׳ור. הם הביאו למוסטאפה מוצארי את תביעת כוחות הברית להצטרף בפועל למלחמה בגרמנים הנסוגים מן החזית הדרומית וראש הממשלה האלבני נתן הסכמתו. ג׳וזף שימש כמתורגמן בשיחה שנוהלה בצרפתית.

ראש הממשלה אמר לבריטים: ״אני לוחם אתכם נגד הגרמנים ונגד הקומוניזם״ (אלבניה היתה שרויה עד סוף המלחמה תחת משטר מלוכני).

״אם כן״, אמר הקולונל הבריטי, ״בדעתנו לפוצץ את הגשר הגדול כאן למטה. הבאנו איתנו דינאמיט״.

״עשו זאת״ — אמר מוסטאפה מוצארי.

היה זה הגשר עליו עברה מסילת הברזל ההולכת מיוון לטיראנה בדרך בואכה יוגוסלביה. הגשר פוצץ אותו לילה בדיוק שעה שעברה עליו רכבת גרמנית עמוסת חיילים ותחמושת.

כך היה ג׳וזף קמחי שותף לאקט המלחמתי הראשון של אלבניה במלחמה נגד גרמניה.

נצחון הפרטיזנים הקומוניסטיים האלבנים על הגרמנים בישר גם את סוף תקופת המשטר המלוכני באלבניה ואת קיצו של ראש הממשלה, נאמן המשטר.

מיד לאחר שהכוחות הקומוניסטים תפסו את השלטון בטיראנה, תלו מודעות המבטיחות פרס כספי גדול על ראשו של מוסטאפה מוצארי. מוסטאפה הסתתר באחוזתו ועימו צבא נאמן ואמיץ של שומרי ראשו. הוא התבצר ביער שהקיף את אחוזתו והמתין לקרב המכריע.

ג׳וזף לא הורשה עוד לשהות בביתו. מוצארי שלחו לטיראנה על שום שלא יכול היה עוד לערוב לשלומו.

שבוע לאחר מכן שלח ראש הממשלה את אחיו לטיראנה וביקש מג׳וזף לבוא לראותו. הוא סיפר לו כי האנגלים שיגרו אליו שדר להגיע אל החוף ולהמלט משם בעזרתם בצוללת שישלחו לקראתו — אולם הצוללת לא הגיעה כמתוכנן. ברור היה לו כי ימיו ספורים והוא ביקש להפרד מעל ג׳וזף.

ג׳וזף דיבר על ליבו להימלט דרך יוון לסאלוניקי. ״עכשיו״, אמר, ״הגיעה שעתי לעזור לך. בסאלוניקי יש לי בית ותוכל לחיות בו״. מוצארי סירב. ״אשאר ואלחם״ — אמר, ״ואתה, חזור לביטול״.

ג׳וזף חזר לביטול ימים אחדים לפני שצרו הפרטיזנים על אחוזתו של ראש הממשלה. הקרב היה אכזרי והוא רשום בספר ימיה של אלבניה.

מוסטאפה מוצארי לחם כאריה ונפל שדוד עם אחרוני נאמניו. איש מהם לא שרד בחיים.

ג׳וזף קמחי נפגש בביטול עם ניקו ואלגרה וקומץ נוסף של יהודים ששרדו בחיים. עדיין לא ידעו מה עלה בגורל בני משפחותיהם עד אשר הגיע איליה ארנבורג לביטול ובפיו הבשורה המרה.

13. בחזרה לביטול

באפריל 1971 יצאתי ליוגוסלביה, לראות בעיני את זירת ההתרחשויות עליהן מסופר בספר זה.

הגעתי לסקופיה, בדרכי לביטול, ברכבת ההולכת מסופיה בירת בול־גאריה. היתה זו אותה דרך עצמה בה נסעו ליאון קמחי וג׳וזף קמחי למחנה המעצר ב״מונופול״.

מיד עם הגיעי לסקופיה פניתי לבית־החרושת שבין כתליו נכלאו אלפי יהודי ביטול, סקופיה ושטיפ. את המקום הזה ביקשתי לראות ולצלם, וכך מצאתי עצמי כעבור שעה קלה, נתון במעצר בלתי חוקי — כמו אמרה ההסטוריה להטעימני אחד בשישים ממה שעבר במקום זה עצמו על גיבורי ספורנו.

זיהיתי את בית־החרושת על־נקלה לפי התיאור שנתן לי ג׳וזף קמחי. כמעט ולא ניטל עלי לשאול לדרכי אליו. היה זה בנין גבוה וגדל־מידות שעמד בגבולה הדרומי של העיר ונראה למרחוק. בשערו ישב שוער שעסק בבדיקת מסמכים של נהג משאית. בחרתי לעקוף אותו ולהמנע מבעיות ושאלות. ייתכן שנדחפתי למעשה זה בעקבות האסוסיאציות שעורר בי המקום. הלכתי, איפוא, בעקבות המשאית, מצלמתי מופשלת על כתפי ומצאתי עצמי ברחבת בית־החרושת.

לעיתים רחוקות בלבד קורה שתמונה המצטיירת בדמיון נמצאת זהה כל־כך במציאות: אותה רחבת ביטון עצומה פרושה בין כותלי־אבן גבוהים; אותם אסמים רחבי־ידיים בהם קובצו יהודי מקדוניה. אפילו גדר הכלונסאות נשארה על עומדה. לוחות עץ מרקיבים ורופסים, שרווחים רבים פעורים בם, יוצרים חומה בגובה שני מטרים, המקיפה את הבנין מעבריו. סמוך מאוד — מסילת הברזל. הכל כפי שתואר.

התרגשתי. הסרתי מצלמתי מעל שכמי לצלם את סביבותי ואז בא לעומתי פועל נקיון, מטאטא בידו, והתעניין למעשי. לא הצלחתי להסביר

לו דבר באנגלית. לא הבנתי גם מדוע הזדעק והקים מהומה רבה כל־כך. תוך רגע עמדתי מוקף פועלים, סוגרים עלי במעגל, ומורים לי להמתין.

את העבירה שיוחסה לי הבינותי רק כעבור שעות אחדות. בית־החרושת היה מקום חסוי. הכניסה אליו אסורה והצילום הוא עבירה על שלט מפורש הכתוב בכניסה בלשון המדינה.

במהרה הגיעו שלושה אנשים נוספים, לבושים כמנהלים חשובים והזמינוני ללוות אותם אל משרדי הבניין. איש מהם לא דיבר מילה אחת אנגלית.

הושבתי בתוך חדר מרווח וסוהרי עימי. ביקשו את דרכוני ועלעלו בו ברוב עניין.

"ישראל ?"

"כן".

"ז'ורנאליסט ?" (כך רשום בדרכוני).

"כן".

אין להניח כי עדות אחרונה זו היטיבה את מעמדי. עתונאי ישראלי פולש לשטח אסור ומצלמה בידו, זהו לפחות עניין חשוד. עדיין לא ידעתי מהי העבירה שיוחסה לי, אך האווירה נעשתה חמורה יותר ויותר.

האנשים ישבו ושתקו. לא דיברו אלי דבר ורק הביטו בי בזחיחות, בפנים שוחקות, משל היו מארחים אדיבים לאורח רצוי. גם אני הייתי משועשע בדרך כלשהי. ובכן, ההסטוריה חוזרת...

"סיגריה ?"

קופסא עצומה ובה מאות סיגריות ממוצרי בית־החרושת הוגשה לי בתוספת המלצה חמה, בתנועת ידיים, לטיבו של המוצר. באותה אדיבות הוגש גם המצית אל קצה הסיגריה ובעקבותיו — מגש עם ספל קפה, בירה וכריכים.

"תאכל, תאכל", אמר החיוך הנעים.

במהרה הופיע גם איש רביעי ותפס מקומו בראש השולחן. בדק גם הוא את דרכוני וחזר על אותן השאלות. כן, אמרתי, אני ישראלי ועתונאי.

מתברר כי גם הוא עתונאי. עתונאי מקומיי בסקופיה. ניסה כוחו באנגלית אך וויתר מיד.

יושבים ומחכים. איני יודע למי ולמה. אני משתדל לנהוג כאילו באמת ובתמים נקלעתי לחבורת מארחים אדיבה. אוכל, מעשן ומנסה לברר לעצמי את מצבי.

מארחי מחליפים מילים ביניהם. מתייעצים. נראה כי הסיכום הושג. העתונאי מרים טלפון, מחייג ומדבר לאי־אן. השיחה קצרה, ובמהלכה אני קולט מילה מובנת אחת "פוליצא" (משטרה).

יפה מאוד. אני עצור ב"מונופול", באותו בניין בו נעצרו ליאון קמחי

ושאר אלפי יהודי מקדוניה והמשטרה המקומית מוזמנת לבוא ולקחתני לסוהר.

אני שואל אם יש איזו פרובלמה. פרובלמה היא מילה בינלאומית.

"לא", אומר העתונאי, "לא פרובלמה".

הוא מחייך באדיבות רבה. חיוכו מבטיחני כי הכל בסדר גמור. כי הם שמחים לארח עימהם עתונאי מישראל.

"פרובלמה, אנגלית"... אומר הוא.

"אף אחד לא מדבר אנגלית ?" אני שואל באנגלית.

"אימה, אימה" (יש, יש) אומרים לי ביוגוסלבית. "יבוא".

הם מנסים, באמת, לאתר דובר אנגלית. יש אחד כזה בתחום בית־החרושת, אך לא מצליחים למוצאו. בינתיים אנחנו שותים את הבירה ומחייכים זה לזה.

יש להם המון זמן, ליוגוסלבים. גם למשטרה, כנראה. ביקורו הצפוי של השוטר היוגוסלבי אינו מחניף לי. אני נזכר כי אין לישראל שום נציגות דיפלומטית בארץ זו. אני עלול בהחלט להעלם ואיש לא יידע. זוהי ארץ קומוניסטית.

"גרמנית ?" שואל העתונאי.

אני מניע ראש לשלילה ומעלה הצעה משלי: "צרפתית ?"

הוא מחייך: "פטי פטי" (קצת־קצת).

גם אני פטי פטי.

אני רושם על גבי גליון נייר את התאריך 11.3.43 ואומר מילים בודדות הקשורות בנושא: "יהודים. שבעת אלפים. גרמנים. טרנספורט. טרבלינקה". אם הוא עתונאי ייתכן שיידע דבר.

הוא מסתכל בי ברוב עניין. משהו ניצת בעיניו.

"כאן, בבית־החרושת", אני אומר. "במונופול. נשארו שבועיים. אחר־כך טרנספורטים לטרבלינקה. אני כותב ספר. בישראל".

הוא מבין. הוא נבקע כמו הסלע ההוא מן הסרט לשמע הסיסמא "היפתח סיסימו !" הוא פונה אל חבריו ואומר להם משהו בהתרגשות רבה. "מעניין מאוד", הוא אומר לי, "4000 יהודים מסקופיה".

"ועוד 3000 בערך, מביטול", אומר אני.

"נכון, נכון", אומר הוא.

"ב־11 במרס", אומר אני, "28 שנים".

"ואתה לעתון ? רפורטאז'ה ?"

"לא לעתון. ספר".

"אהה".

חיוך מאיר את פניו. הוא מושיט לי את ידו: "נו, קולגה..."

עכשיו מופיע השוטר. שניים, בעצם. נכנסים אל החדר ומבטם נופל עלי מיד. הללו כבר אינם מחייכים. הם רציניים מאוד. הם בודקים את הדרכון שלי ומחליפים מילים עם חבר מארחי.

מתנהל דיון. העתונאי משמש לי סניגור. האחרים להוטים פחות להגן עלי. אינני יודע מה הם מסכמים, אך באופן מפתיע נפטרים השוטרים לדרכם ואני מוזמן אחר כבוד להילוות אל מארחי לסיור בחצר בית־החרושת.

יש להם מה להראות לי. את החצר הגדולה, את המחסנים שכבר גיליתי, והנה גם זאת: לוח שיש גדול קבוע בקיר הבנין ועליו, במספר שורות, חרות סיפור המעשה: איך נעצרו כאן יהודי סקופיה על־ידי הגרמנים ונשלחו כולם למחנה המוות (יהודי ביטול אינם נזכרים). זהו שלט זיכרון שהציבה עיריית סקופיה, לאחר המלחמה. "מונומנט", אומר העתונאי בגאווה.

"אפשר לצלם?"

התייעצות קצרה, והרשות ניתנת: "אפשר".

אחר־כך מרשים לי לצלם את גדר העץ, את תחנת־הרכבת, את אסמי הבניין, את מסילת הברזל שמעבר לגדר התייל, בה הועברו שלושת הטרנס־פורטים לטרבלינקה ישר ממקום זה. רכבת מסע עומדת על המסילה, מעבר לגדר התייל. אותה רכבת עצמה... אני מצלם גם אותה. האנשים העומדים עלי משגיחים היטב על זוית הצילום. אסור לי להגביה את העדשה ולצלם את הבנין כולו.

אני מוצא את הביתן הקטן מאחוריו הסתתר ניקו פרדו בטרם חמק דרך הפירצה בגדר. אני מספר למארחי איך השתמט האיש מן השוטרים הבולגארים כאשר הובילו קבוצת אנשים לעבודה והצליח להימלט אל עבר מסילת הברזל.

כולם נרגשים מאוד מפיסת הסטוריה זו. "הבולגארים, פאשיסטים", אומרים הם. אינני מזכיר להם כי בולגאריה היא היום מדינה קומוניסטית כמו יוגוסלביה.

עכשיו אני מבקש להיפרד ולחזור אל מלוני — אך הם שבים ומזמינים אותי אל חדר המשרדים. לא, עדיין אינני חופשי. אני עתיד לבלות עימהם שעתיים נוספות, באווירה מכבידה והולכת. כל הארבעה עמי. שוב מחכים למשהו. אני מצביע על שעוני. "מאוחר".

"בסדר, בסדר", אומר העתונאי.

"עלי לנסוע לביטול".

"מתי?"

"בערב".

"בסדר, בסדר".

הטלפון מצלצל. השיחה נסבה אודותי. עם סיומה מבשר לי העתונאי:

"יבואו לקחת אותך במכונית".

"לאן?"

"לאוטובוס לביטול".

"אבל החפצים שלי במלון".

"טוב — יקחו למלון, אחר־כך — לאוטובוס".

נשמע טוב מכדי להיות אמיתי.

מישהו נכנס ואומר, כנראה, שהמכונית ממתינה. כולם נפרדים מעלי בחום. אני יוצא החוצה. המכונית היא מכונית משטרה ונהגה — שוטר.

תחנת המשטרה בנויה כמחנה צריפים קטנים, מבהיקים בנקיונם. מוליכים אותי אל חדר קטן ובו קצין משטרה שכתפיו עטורות בכוכבים. עכשיו אני מרגיש באמת לא בנוח.

שוב בדיקת פספורט, מדוקדקת מאוד. מתעכבים על וויזת המעבר שלי בבולגאריה. הקצין אינו מחייך כלל. מסלול הנסיעה שלי אינו מוצא חן בעיניו. אין ספק שאני חשוד.

רבע שעה עוברת עלינו בשתיקה קודרת. הקצין עוסק במיסמכים שלפניו. השעה מתאחרת והולכת.

הדלת נפתחת ונכנסת צעירה יפת־תואר. המתורגמנית. ללא שום אקדמות נפתחת החקירה.

מה אני עושה ביוגוסלביה? מדוע הגעתי לכאן דרך בולגאריה ולא דרך יוון, למשל? מדוע אני מעונין בבית־החרושת לטבק? איזה עתון אני מייצג? איזו שליחות הטיל עלי העתון? מי עוד בישראל יודע על צאתי ליוגוסלביה?

אני משיב על כל שאלה. המתורגמנית מנהלת פרוטוקול קצר. אני מסביר כי בולגאריה קשורה בנושא ספרי. כי הבולגארים הם ששלטו, כידוע במקדוניה בתקופת המלחמה ועסקו בגירוש היהודים.

"אני יודע", משסע אותי החוקר.

השיחה מתמקדת, לבסוף, בבית־החרושת לטבק.

"מדוע באת לצלם במקום אסור?"

"לא ידעתי כי הוא אסור".

"יש שלט".

"לא הבחנתי בו. הוא כתוב כנראה בלשון שאינה מובנת לתיירים".

"לתיירים אין מה לחפש בבית־החרושת, מדוע לא שאלת אם מותר לצלם ?"

"שאלתי. לא צילמתי אף תמונה אחת בלי רשות".

"מה מעניין כל כך בבית־החרושת הזה ?"

"הלא אמרתי לך. כאן נעצרו יהודי סקופיה וביטול לפני שנשלחו לטרבלינקה".

"ומה כל כך מעניין בזה ?"

"היהודים הם בני עמי. הם היו גם בני ארצכם. אתם עצמכם הצבתם להן כאן שלט זיכרון. טבעי הדבר שבמדינת ישראל ירצו לדעת על כך כל מה שיש לדעת על הנושא".

"בישראל יש יהודים רבים מיוגוסלביה ?"

"כמה אלפים".

"גם מסקופיה ומביטול ?"

"גם מכאן".

"חשבתי שאתם רוצים לשכוח בישראל את התקופה הזו".

"מדוע ?"

"אתם הרי מיודדים מאוד היום עם הגרמנים — לא כך ?"

חיוך ניצת בעיניו.

"הגרמנים היו גם אויביכם", אמרתי.

"ובכן ?"

"ובכל זאת עשרות אלפי יוגוסלבים היגרו לגרמניה".

"הם לא היגרו. הם עובדים שם".

"והם ממלאים את בתי־החרושת שלהם בעובדים זולים ובכך מחזקים את כלכלתה של גרמניה".

גבותיו קדרו.

"ומה אתה רוצה לומר בכך ?"

"אני רוצה לומר כי אין לנו שום סיבה לערב פוליטיקה בשיחתנו. יכולות הממשלות של ישראל ושל יוגוסלביה לנהוג לפי דרכן ביחסן הפוליטי אל ממשלת גרמניה, ואילו בני העמים שלנו רשאים לשמור בליבם את אשר אינם יכולים ממילא לשכוח".

הקצין חייך להפתעתי. "בראוו !" — אמר.

החקירה הוסיפה ונמשכה, בכל זאת. היא ארכה שלוש שעות בקירוב, עד השעה 7 בערב. השאלות עסקו עוד זמן מה בזוויות ובנושאי הצילום שלי בבית־החרושת (משום־מה לא ביקש החוקר את סרט הצילום) ועברו בעיקרן לנושאי הספרות והעתונות בישראל: מהי מידת חופש היצירה והביקורת ;

מהו מספר העתונים היוצאים לאור; הקשר בין העתונאי לבין המערכת ובין המערכת לשלטונות המדינה; מי מוציא את תעודת העתונאי, מי חתום עליה, מי זכאי לתעודה כזו; הקשר בין אגודת העתונאים לאגודת הסופרים; התמיכה הממשלתית הישראלית במוסדות תרבות ואמנות; מצב התעסוקה בישראל, מוסדות הסעד ונזקקי הסעד וכדומה. לא היתה זו, למעשה, חקירה אלא שיחה — אף כי ברור היה כי אני במעמד של מי שחייב להשיב.

לפתע שאל הקצין החוקר: "ובכן, מה בדעתך לעשות עכשיו?"

"אסע מכאן לביטול".

"לצורך מה?"

"לצורך הכנת החומר לספרי".

"ומה בדעתך לראות שם?"

"את העיר בכללה, את הרובע היהודי, את בית הקברות היהודי, את המונומנט שהוצב שם לזכר הקהילה היהודית שהושמדה, את הארכיון שהוקדש לזיכרה".

"ומתי בדעתך לצאת?"

"מחר בבוקר".

"לא, אתה תיסע עכשיו, מיד". הוא רשם כתובת מסוימת על גבי גליון נייר ומסרה בידי. "זהו שם מלון בביטול. אתה תתגורר בו כשתגיע. תהיה שם הלילה בחצות. נסיעה טובה".

הנחתי כי הוא רוצה לוודא עוד מספר פרטים בעדותי וכי ישמור אותי, בוודאי, במעקב. אם אומנם היה מעקב כזה, לא הבחנתי בו כלל. גם המלונאי בביטול לא נראה כמי שמצפה לי.

מכונית השיטור הסיעה אותי למלוני בסקופיה, ומשם, עם המזוודות לתחנת האוטובוס. השוטר קנה במו ידיו כרטיס נסיעה (בכספי, כמובן) מסר אותו לידי וליווה אותי עד לפתח האוטובוס.

אם לקרוא לילד בשמו — גורשתי מסקופיה.

מקץ שלוש וחצי שעות הגעתי לביטול. בצד הכביש, בין ההרים, התפתלה מסילת הברזל — הדרך בה התנהלה לפני 28 שנים רכבת מסע בולגארית ובקרונותיה הדחוסים 3267 יהודים נדונים למוות.

ביטול של חצות ליל היתה שקועה בשינה עמוקה ושלווה.

14. אפילוג

בכ״ט באדר — יום האזכרה לחללי צה״ל שמקום קבורתם לא נודע — מתייחדים תושבי ישראל גם עם זכר קרבנות השואה.

ביום זה, יוצאים מדי שנה בשנה, מספר אוטובוסים שכורים ממרכז הארץ ובהם עשרות משפחות של תושבי ביטול לשעבר, העולים ירושלימה להתייחד עם זכר יקיריהם.

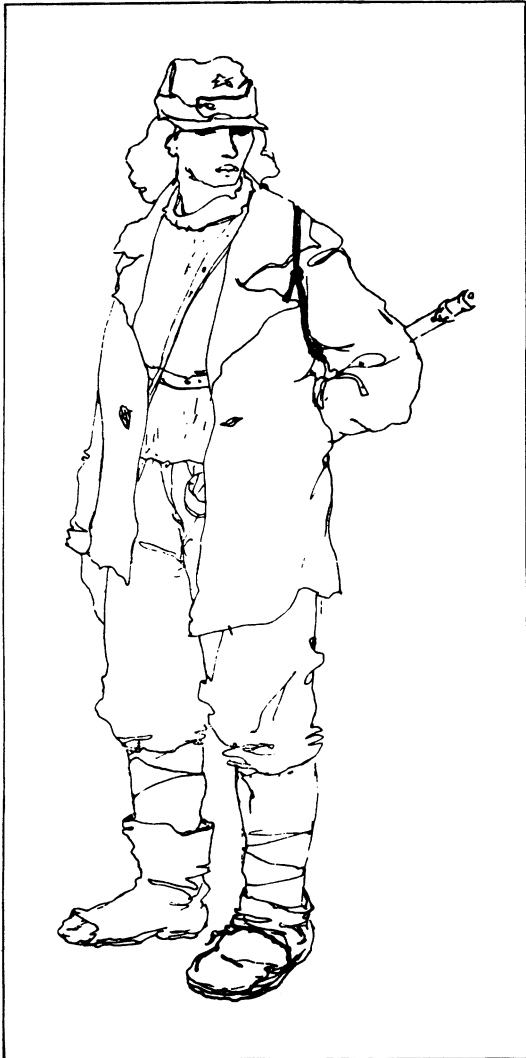
בדרך העולה לבירה, ביער־הזיכרון, נטועים 3013 עצים לזכר 3013 קרבנות קהילת ביטול. כאן עוצרים האוטובוסים ונסעיהם יורדים ועומדים בדומיה, במשך דקות אחדות, בצל העצים המכסים את מורדות ההר.

בירושלים עצמה נאספים יוצאי ביטול בבית־הכנסת ״יגל־יעקוב״ — בית־התפילה שנבנה על־ידי ראשוני עולי מונסטיר בראשית המאה.

מפעל זה להנצחת קרבנות קהילת ביטול הוא פרי יוזמתו של מר משה ישי, תושב ראשון־לציון, שהגיע לישראל מביטול בימי נערותו. משה ישי הוא גם האיש אשר יזם נטיעת אלף עצים ב״יער־הרצל״ בבן־שמן, לזכרו של ליאון קמחי. העצים ניטעו ב־1965 במעמד מאות ידידיו ומוקיריו של ליאון החבים לו את חייהם במידה רבה. במהלך אותה שנה הוקם גם גן־עירוני קטן בקרית־משה בירושלים הנושא את שמו של קמחי ובטקס פתיחתו לקח חלק ראש העיר, מר טדי קולק.

כיום משתעשעים ילדים קטנים במידשאות הגן, משחקים בצל העצים המוריקים, או מצווחים בגיל שעה שהם מחליקים במיתקן ההחלקה אל תוך החול העמוק. ובפינת הגן עומד שלט צנוע עליו כתוב לאמור: ״ליאון קמחי, יו״ר ההסתדרות הציונית במוסנטיר (ביטולי). ניספה בשואה״.

— סוף —

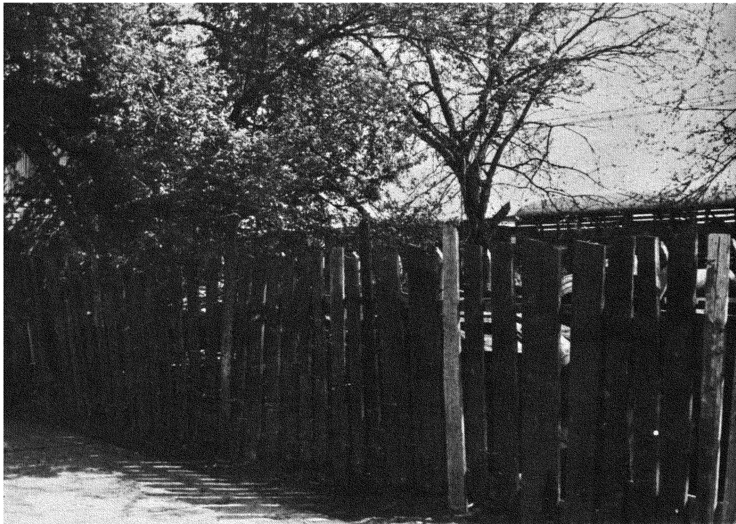
רישום דיוקנה של הפרטיזנית היהודיה, אסתר עובדיה,
שנעשה בידי צייר מקדוני לאחר המלחמה.

לוח הזיכרון הקבוע בקיר בית-החרושת 'מונופול' לזיכרם של היהודים
שנעצרו בו ונשלחו למוות. נקבע ע"י עירית סקופיה לאחר המלחמה.

הביתן שמאחוריו הסתתר ניקי פרדו וגדר העץ דרכה חמק ממחנה המעצר.
הכל כשהיה, לאחר 28 שנים.

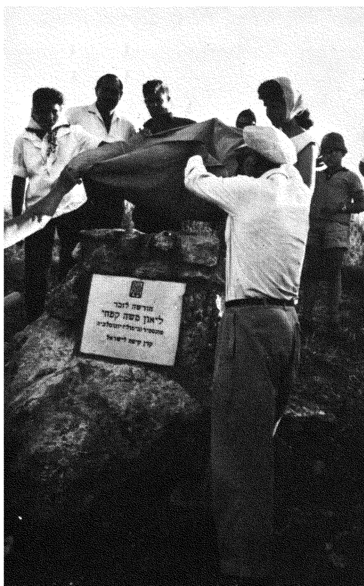
גדר־עץ שהקיפה את בית־החרושת 'מונופול'.

רכבת משא חונה מעבר לגדר התייל, בתצלום מ־1971.

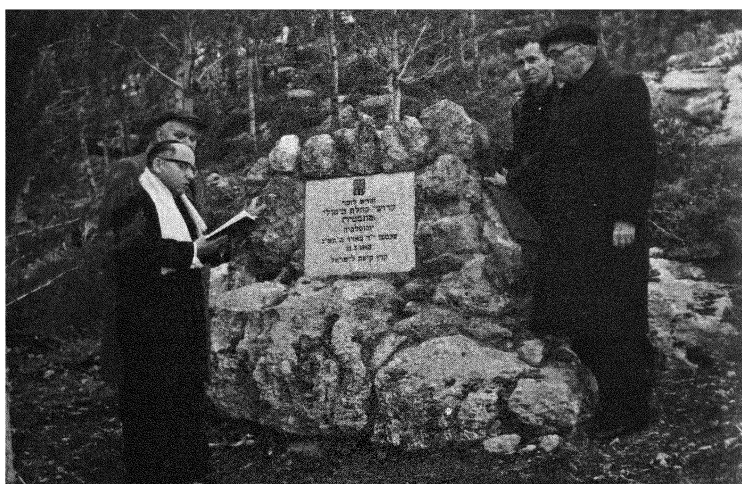
בית־החרושת 'מונופול' — מראה מבחוץ.

טקס גילוי הלוט למצבת זיכרון
בחורשה שנטעה על שמו של ליאון
קמחי ביער בן־שמן, ב־1965.

יוצאי ביטול בישראל עולים ליער הקדושים. 3013 עצים נטעו
ע"י הקרן־הקיימת לזכרם של 3013 חללי הקהילה.

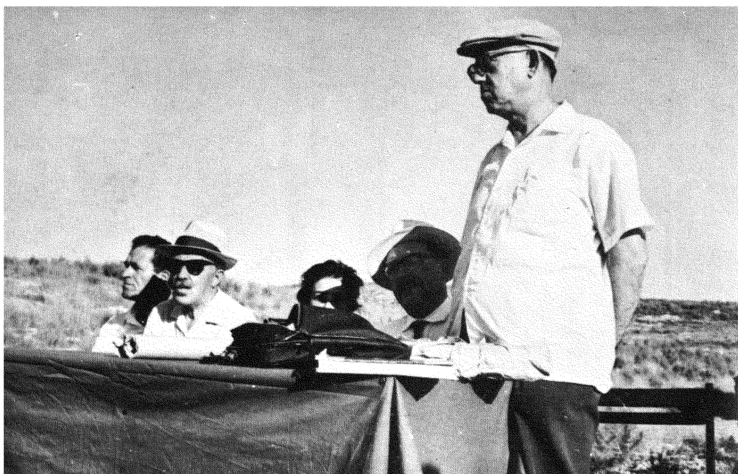

ג׳וזף קמחי, בן משפחתו של ליאון קמחי, נוטע שתיל בחלקת־היער החדשה הנושאת את שמו של ליאון.

חבר הנהלת הקרן־הקיימת מוסר לגב׳ מטילדה ברמן, אחותו של ליאון קמחי, את תעודת הנטיעה.

ד"ר צבי רותם נואם בטכס נטיעת החורש.

ד"ר תובל, מידידיו של ליאון קמחי ומפעילי הציונות בזאגרב בשנות ה־30,
בחברת מטילדה ברמן, בטכס חנוכת גן־העיר על שמו של קמחי.

ראש עירית ירושלים, מר טדי קולק, בטכס חנוכת הגן בקרית משה
והצבת השלט הנושא את שמו של ליאון קמחי. לשמאלו: גב׳ ברמן
ומר משה ישי, יוזם מפעלי ההנצחה.

*PXM
89-7664

RCS